

ELŞƏN MİSİR OĞLU NƏSİBOV

**SİYASƏTİN TƏRKİB HİSSƏLƏRİNİN
HƏRƏKƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

BAKI-2010

Elmi redaktoru:

Məhsəti Əliyeva
siyasi elmlər namizədi

Rəyçilər:

Kərəm Məmmədov
siyasi elmlər namizədi, dosent

Ləman Qarayeva
siyasi elmlər namizədi

Nəsibov E.M. Siyasətin tərkib hissələrinin hərəkət xüsusiyyətləri.
Bakı, “Elm və Təhsil”, 2010. -116 səh.

Kitabda siyasətin tərkib hissələrinin hərəkət xüsusiyyətlərinə dair fikirlər bildirilmiş, təhlillər verilmiş və mülahizələr irəli sürülmüşdür. Siyasətin tərkib hissələri olan siyasi vasitələrin hərəkətlərinin əsasları, eləcə də, siyasi vasitələrin hərəkətləri zamanı siyasi hadisələrin, siyasi aktların siyasi trayektoriyalarla törədilməsinin əsasları qeyd edilmişdir. Kitab siyasət elminin araşdırıcıları, sosioloqlar, politologiya, həmçinin, beynəlxalq münasibətlər ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr, elmi tədqiqatçılar və daxili və xarici siyasət fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər və siyasətlə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün faydalı ola bilər.

ISBN 978-9952-809-86-2

© Nəsibov E.M., 2010
© “Elm və Təhsil”, 2010

MÜNDƏRİCAT:

GİRİŞ	5
1. Siyasətin tərkib hissələri və onların hərəkət etmələri	7
2. Siyasi vasitələrin tərkibi və onların hərəkət xüsusiyyətləri	7
3. Canlı siyasi vasitələr və onların hərəkət xüsusiyyətləri	8
4. Siyasi vasitələrin hərəkət etmələrinin əsasları	15
5. Siyasi vasitələrin hərəkət dairəsi, əhatəsi	16
6. Siyasət və qanunvericilik	18
7. Siyasətin tərkib hissələrinin hərəkətində siyasi nitqin rolu	19
8. Siyasi vasitələrin (siyasi subyektlərin) davranış xüsusiyyətləri	20
9. Siyasi hərəkətlərin forma və məzmununun müəyyən olunmasının əsasları	21
10. Siyasətin həyata keçirilməsi mərhələləri və siyasi vasitələrin hərəkətləri	24
11. Siyasətin həyata keçirilməsi qaydaları (icra qaydaları, metodları, üsulları) və qaydaların müəyyən olunmasının əsasları	27
12. Siyasi fəaliyyətin tərkibinin müəyyən olunması	29
13. Siyasi vəziyyətlərin keçidləri	31
14. Cansız siyasi vasitələri hazırlayan prosesual vasitələr və bu vasitələrdə siyasi hərəkətlərin xüsusiyyətləri	32
15. Siyasi hərəkətlərdə siyasi taktikalar anlayışı	34
16. Siyasi strategiya və strategiyanın müəyyən edilməsinin əsasları	36
17. Strategiyaların qarşılıqlı tətbiqi	38
18. Dövlətçilik strategiyası-ümumi strategiya	43
19. Strategiyanın zamanla müəyyən olunmasının əsasları	44
20. Strategiyanın zamanla müəyyən olunmasında siyasi şərait amili	46
21. Siyasi vasitələrin fəaliyyət xüsusiyyətləri	47
22. Siyasi vasitələr obyekt və subyekt qismində	51
23. Siyasi hərəkətlərin müəyyən olunmasında ideologiyanın rolu	51
24. Siyasi institutlar	52
25. Siyasi sistem və siyasi hərəkətlər	53
26. Siyasi tövsiyələrin (məsləhətlərin) siyasi hərəkətlərdə rolu	54
27. Siyasi reallıq	55
28. Siyasi cərəyan	56
29. Siyasi fəallıq (aktivlik)	58
30. Siyasi hərəkət	59
31. Siyasi xətt (kurs, istiqamət)	65
32. Siyasi hədəf (məqsəd) və siyasi hərəkətlər	66
33. Siyasi hadisələrin tezliyi	67
34. Siyasi yenilik	68
35. Siyasi hadisələrin mərkəzdən ətraflara doğru və əksinə xətt üzrə baş verməsi	68

36. Siyasi xətlər və hadisələr arasındakı əlaqələr	71
37. Siyasi təkan	73
38. Siyasi hadisələrin törədilmə istiqamətlərinin müəyyən edilməsinin əsasları	74
39. Siyasi qüvvə (siyasi güc) və siyasi hərəkətlər	75
40. Siyasi qüvvənin (təsir gücün) tarazlaşdırılması	77
41. Siyasi təzyiq (siyasi təsir)	78
42. Siyasi hərəkətlərin idarə edilməsinin əsasları	80
43. Siyasi anarxiya (hərcmərclik, özbaşnalıq) zamanı siyasi hərəkətlər	80
44. Siyasi durğunluq vəziyyəti	82
45. Siyasi seçim	83
46. Siyasi maraq siyasi hərəkəti zəruri edən vasitə kimi	85
47. Siyasi inkişaf zamanı siyasi hərəkətlərlərin xüsusiyyətləri	86
48. Siyasət oyunu	88
49. Siyasi islahatlar zamanı siyasi hərəkətlər	88
50. Siyasi hadisələrin qorunması	89
51. Siyasi təcrid vəziyyəti	90
52. Siyasi boşluq vəziyyəti	90
53. Siyasi təbəqələşmə və siyasi hadisələrin qruplaşması	91
54. Siyasi rejimlər və siyasətin hərəkət xüsusiyyətləri	92
55. Siyasi hadisələrin təkrarlanması	93
56. Siyasi hadisələrin trayektoriyalarla dalğalanması	94
57. Siyasi hadisələrin əvəz olunmasının (bir-birinə keçmələrinin) əsasları	96
58. Siyasi hadisələrin, aktların, vasitələrin tərkibinin dəyişdirilməsi	97
59. Siyasi mübarizə zamanı siyasi hərəkətlərin xüsusiyyətləri	98
60. Siyasi aktların (hərəkətlərin, hadisələrin) təsirlərinin müəyyən edilməsinin əsasları	100
61. Cəmiyyətin inkişaf etdirilməsinin əsasları	101
62. Siyasi hadisələrin (siyasi aktların) mənbəyi, başlanğıcı	102
63. İlk siyasi inkişaf dalğasının müəyyən edilməsinin əsasları	103
64. Siyasətdə məsafə və zaman anlayışı və zamanın qısaltılmasının əsasları	104
65. Siyasi qanunauyğunluqların əsasları	105
66. Siyasi inkişaf dalğalarının formalaşmasında siyasi fikrin (düşüncənin, ideya və təkliflərin) rolu və əhəmiyyəti	106
67. Siyasi rəqabət mübarizəsində qalib gəlmənin əsasları	107
68. Siyasi inkişaf dalğalarının yaratdıqları qatların hərəkətmə xüsusiyyətlərinin əsasları	108
69. Siyasi hərəkətlərin-siyasi hadisələrin, siyasi aktların qorunmasının əsasları	111
Nəticə	113

GİRİŞ

Siyasət qədim zamanlardan hal-hazırkı dövrə qədər cəmiyyətləri idarə edən, insanların münasibətlərini formalaşdıran əsas məfhumdur, anlayışdır, proseslər cəmidir. Siyasət idarəetmə mexanizmini özündə əks etdirən bir məfhumdur. Siyasətin idarəetmə mexanizminə çoxlu sayda siyasi şəxslər, siyasi qurumlar, siyasi sənədlər, mücərrəd siyasi vasitələr cəlb olunurlar, diqqət obyektinə yönəldilirlər. Siyasi nəzəriyyələr qədim filosoflardan tutmuş indiki zamanda yaşayanlar da daxil olmaqla, mütəffəklərin söylədikləri və qanunauyğunluqlara söykənən fikirlər əsasında formalaşır. Zamana müvafiq olaraq siyasətə baxışlar da müxtəlif olmuşdur. Siyasi fikirlər, siyasi ideyalar əsasında siyasi təcrübələr meydana gəlmişdir. Siyasi təcrübələr və siyasi nəzəriyyələr əsasında siyasi qanunauyğunluqlar əmələ gəlmişdir və hal-hazırda da siyasətin əsasları formalaşmaqdadır.

Ümumiyyətlə, belə bir prinsipdən çıxış etmək olar ki, cəmiyyətin idarə edilməsi cəmiyyətdə tələbatdan artıq həcmdə, miqdarda istehsal olunan məhsullara sahib çıxmaq, bu məhsulları təyinatı üzrə bölüşdürmək, istehsal münasibətlərini formalaşdırmaq, daha çox məhsul istehsalına nail olmaq, istehsalı qorumaq, ticarəti təşkil etmək, ticarət proseslərini idarə etmək və bu kimi prosesləri həyata keçirmək üçün meydana gəlir. İnsanların tələbatlarından artıq məhsul istehsal etmələri və digər şəxslərin bu məhsullara sahib olmaq istəkləri, istehsalı proseslərini, əmək vasitələrini qorumaq maraqları dövlət adlanan siyasi qurumların meydana gəlməsini zəruri edibdir. İstehsal məhsullarının mübadiləsini, ticarətin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə də siyasi idarəetmə qurumları yaranıb və bu qurumlar dövlət hakimiyyətini təsis ediblər. Siyasi qruplar öz maraqlarını genişləndirmək və bu baxımdan böyük ərazilər və sərvətlər əldə etmək naminə böyük güclər toplayaraq işğalçılıq siyasəti həyata keçiriblər və böyük dövlətləri yaradıblar. Qədim zamanlarda, eləcə də, erkən orta əsrlər dövründə istehsal münasibətləri, məhsul əldə etmək maraqları kiçik və orta miqyaslı sahələri əhatə edirdisə, sənayenin sürətlə inkişaf etdiyi tarixin yeni, ən yeni dövrlərində və yaşadığımız mövcud zamanda istehsal münasibətlərinin genişlənməsi ilə siyasətin tətbiqi və əhatə dairələri də genişlənməmişdir.

Cəmiyyətin bütün sahələri siyasət həyata keçirməklə idarə olunur. Siyasət insan marağı üzərində qurulan bir məfhumdur, hərəkət prosesləri cəmidir. Siyasət daima hərəkətdə olan bir məfhum olduğundan siyasətin tərkib hissələri də hərəkət vəziyyətində olurlar. Siyasətin tərkib hissələri hərəkət edərkən canlı siyasi vasitələr olan şəxslərin (insanların, fərdlərin), şəxslər toplumunun maraqları təmin edilir. Maraq siyasi hərəkəti əmələ gətirir, həmçinin, siyasi vasitələr hərəkət edərkən yeni-yeni maraqlar meydana gəlir. Maraqlara çatmaq üçün siyasi vasitələr hərəkət edərkən müəyyən məsafə qət edirlər və zaman israf olunur.

Siyasətin tərkib hissələri öz zənginliyi ilə xarakterizə olunur. Siyasətin tərkib hissələri canlı və cansız siyasi vasitələrdən, həmçinin, gözlə görünən və mücərrəd vasitələrdən, eləcə də, siyasi

vasitələrin hərəkətləri zamanı meydana gələn müxtəlif forma və məzmunlu vəziyyətlərdən ibarətdir. Siyasi vasitələr bütün sahələrdə hərəkət etdiklərindən siyasi vəziyyətlər də müxtəlif və çoxməzmunlu olurlar.

Hər bir şəxsin özünəməxsus siyasi düşüncəsi vardır. Siyasi baxışlar qanunauyğunluqlara və siyasi təcrübələrə əsaslanır. Siyasi şüur, siyasi dərkətmə və təcrübə yeni-yeni siyasi nəzəriyyələrin meydana gəlməsini zəruri edir. Yeni siyasi nəzəriyyələr cəmiyyətdə əvvəlkinə nisbətən dəyişmiş, yeni forma və məzmun kəsb edən siyasi təcrübələrin meydana gəlməsini şərtləndirir. Siyasi təcrübələr, təkrarlanan eyni və müxtəlif məzmunlu siyasi hadisələr, siyasi cərəyanların, siyasi hərəkətlərin meydana gəlməsini zəruri edir. Siyasi hərəkətlər, siyasi proseslər axını siyasi inkişaf dalğalarının yaranmasına gətirib çıxarır. Siyasi inkişaf dalğaları bir-birinin ardınca gəlir, müəyyən baza və üst qatları yaranır və inkişaf dalğalarının qatlarındakı siyasi vasitələr və siyasi hadisələr, aktlar bir-birlərinə keçir. Siyasi hərəkətlərin keçidləri zamanı yeni forma və məzmunu malik olan siyasi hadisələr törədilir.

Siyasətin tərkib vasitələri (siyasi subyektlər) hərəkət edərkən formalaşmış siyasi hərəkət mənzərəsini və mühitini əmələ gətirirlər. Formalaşmış siyasi hərəkət mənzərəsi siyasi vasitələrin hərəkət sferasını, yəni, dairə və məkanını, siyasətin obyekt və subyektlərini müəyyən edir. Eyni zamanda yeni-yeni maraqların ortaya çıxması da formalaşan hərəkət xüsusiyyətlərinin meydana gəlməsini zəruri edir. Formalaşmış hərəkət mənzərəsinin siyasi aktlarla zənginləşməsi cəmiyyətin ümumilikdə inkişafını əsaslandırır. Siyasi inkişaf zamanı siyasi vasitələrin fəaliyyəti güclənir və əlavə güclü siyasi vasitələrin meydana gəlməsi prosesləri yaranır. Formalaşmış və qanunauyğun hərəkətlər məhz siyasi sistemin fəaliyyətini əsaslandırır. Siyasi sistemin fəaliyyətinin zənginləşdirilməsi yeni-yeni siyasi hərəkətlərin ortaya çıxmasına səbəb olur.

Hörmətli oxucular, sizlərə təqdim olunan bu əsərdə siyasətin tərkib elementlərinin hərəkət xüsusiyyətləri, hərəkətin məzmun və mahiyyəti qısa şəkildə təhlil edilir. Bu əsərdə həm siyasi vasitələrin hərəkətlərinin məzmun və mahiyyəti, həm də siyasi vasitələrin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, siyasi hadisələrin, siyasi aktların müəyyən istiqamətlərlə törədilməsinin əsasları öz əksini tapır. Eyni zamanda siyasi vasitələrin hərəkət vəziyyətləri arasındakı əlaqələr də qısa şəkildə təhlil edilir. Siyasi vasitələrin fəaliyyəti zəngin və çoxçalarlı olduğundan, siyasi hərəkətlər maraqların təmin edilməsinə istiqamətləndiyindən, maraq obyekt və sahələri isə sonsuz olduğundan, siyasi hərəkətlər də maraqlardan asılı olaraq sonlu olmaqla yanaşı, sonsuz xüsusiyyətlərə də malikdir.

Hörmətli oxucular, əsərdə fikirlər bildirilərkən, mülahizələr ortaya qoyularkən sərbəst düşünmə metoduna üstünlük verilmişdir. Siyasətin tərkib hissələrinin hərəkətinə mənim tərəfimdən özüməməxsus fikirlər bildirilmişdir. Burada başlıca məqsəd yeni bira yanaşma ortaya qoymaqdan ibarət olmuşdur.

İrəli sürülən fikirlərə tənqidi fikirlər bildirilə bilər, əks mülahizələr ortaya çıxma bilər.

Siyasətin tərkib hissələri və onların hərəkət etmələri

Cəmiyyət və onun üzvləri daima hərəkət vəziyyətində olurlar. Siyasət özü məhz hərəkətlərdən əmələ gələn bir məfhum və vəziyyətdir. Hərəkət edərkən cəmiyyətin üzvləri olan fərdlərin (insanların) maraqları təmin edilir. Siyasət çox geniş bir anlayış və məfhum olduğundan onun tərkib elementləri də vardır və kifayət qədərdir. Siyasətin əsas tərkib elementləri siyasəti yaradan *siyasi vasitələr* və *siyasi vasitələrin fəaliyyət tərkibidir*. Siyasi vasitələrin də tərkib elementləri vardır. Eyni zamanda siyasi fəaliyyətin özü də zəngin tərkibə malikdir. Siyasi vasitələr hərəkət edərkən siyasi fəaliyyəti əmələ gətirirlər. Siyasi fəaliyyət isə siyasi vasitələr tərəfindən həyata keçirilən aktlardan, törədilən siyasi hadisələrdən, ümumiyyətlə, hərəkətlərdən formalaşır. Siyasi vasitələr hərəkət edirlər və siyasi vəziyyətləri əmələ gətirirlər. Ümumiyyətlə, siyasətin tərkib elementlərinin hərəkət məfhumuna da iki aspektdən yanaşmaq lazımdır: **birincisi**, siyasi vasitələrin hərəkəti, **ikincisi** isə siyasi vasitələrin hərəkəti ilə törədilən siyasi hadisələrin, siyasi aktların müəyyən xətlərlə və əlaqəli şəkildə, trayektoriya ilə düzlüşi, siyasi hadisələrin ardıcıl düzlüşi. Təbii ki, siyasi vasitələr siyasəti əmələ gətirmək üçün siyasi hərəkətlər törədirlər. Hərəkətin məhsulu olan siyasi aktlar, hadisələr də müəyyən ardıcılıqla baş verir. Bir siyasi hadisə digər siyasi hadisədən törəyir. Siyasi hadisələrin törəmə ardıcılığı və qarşılıqlı təsirini əks etdirən proseslər elə məhz **siyasi fəaliyyətin tərkibinin** daima hərəkət vəziyyətində olması deməkdir.

Siyasi vasitələrin tərkibi və onların hərəkət xüsusiyyətləri

Siyasət insanlar tərəfindən onların maraqlarını təmin etmək üçün həyata keçirilir. Bu baxımdan da insanlar tərəfindən siyasi hadisələr törədilir, siyasi aktlar həyata keçirilir, bir sözlə, siyasi fəaliyyət göstərilir. Siyasət ayrı-ayrı şəxslər və şəxslər qrupu tərəfindən yerinə yetirilir. Siyasət geniş məfhum olaraq öz tərkibinə görə çox zəngindir. Siyasəti törədənlər siyasəti hazırlayan və icra edənlərdir. Siyasətdə iştirak edən vasitələrə **siyasi vasitələr** demək olar. Siyasi vasitələr *canlı* siyasi vasitələr, yəni, insanlar (şəxslər), onların toplumu olan siyasi qurumlar və *cansız* siyasi vasitələrdirlər. Siyasət canlı siyasi vasitələr tərəfindən cansız siyasi vasitələrin hazırlanması və tətbiqi nəticəsində icra edilir. Canlı siyasi vasitələr olan insanlar, şəxslər öz maraqlarını təmin etmək üçün cansız siyasi vasitələr olan və ayrı-ayrı sahələrdəki münasibətləri tənzimləyən normalar toplusu olan sənədləri hazırlayır və icrasını, yəni, yerinə yetirilməsini, tətbiqini təmin edirlər. Siyasi vasitələrdən digər siyasi vasitələr əmələ gəlir. **Siyasi şəxslər (subyektlər) tərəfindən istifadə olunan vasitələrə (canlı və cansız) siyasəti icra etmə vasitələri demək olar.** Məsələn, insanlar siyasəti hazırlamaq, onun istiqamətlərini müəyyən etmək üçün siyasi şəraiti tədqiq etmək, maraqları müəyyən etmək, strategiyanı hazırlamaq, ideologiyanı müəyyənləşdirmək üçün və siyasəti həyata keçirmək məqsədilə lazımi mütəxəssis və kadrları yetişdirmək, normalar toplusu olan sənədləri hazırlamaq və bu kimi başqa tədbirləri həyata keçirmək üçün siyasi vasitələr olan siyasi institutları, siyasi qurumları təşkil edirlər. İnsanlar

cəmiyyətdəki maraqlarını, özlərinin hüquqlarını təmin etmək naminə əsas siyasi təsisat olan dövlət adlanan siyasi qurumu təşkil ediblər. Dövlət siyasi qurumu öz siyasətini hakimiyyəti vasitəsilə yerinə yetirir. Hakimiyyət və onun təsisatları, siyasi idarələri və qurumları da məhz siyasəti həyata keçirən siyasi vasitələrdirlər, siyasəti hazırlayan və icra edənlərdirlər. Canlı siyasi vasitələr, həm canlı, həm də cansız siyasi vasitələri əmələ gətirirlər. Siyasi vasitələrdən siyasi vasitələr törəyirlər. Məsələn, insanlar siyasəti icra edərkən başqa insanları, şəxsləri siyasətə cəlb edirlər. Eləcə də bir siyasi qurum öz siyasətini yerinə yetirmək üçün başqa siyasi qurumları təşkil edir. Burada siyasətin hazırlanması və icra edilməsində vəzifə, səlahiyyət və öhdəliyin bölgüsü, paylaşması prinsipi ortaya çıxır. Siyasət həyatın bütün sahələrini əhatə etdiyindən hər bir sahəyə müvafiq siyasi icraçılar-siyasi şəxslər, siyasi şəxslərin qrupu olan siyasi təşkilatlar mövcud olur. Hər bir siyasi təşkilat öz sahəsində siyasi şərait və siyasi vəziyyətin tədqiqatı ilə məşğul olur, siyasəti hazırlayır və yerinə yetirir.

Siyasətin tərkib elementləri **gözlə görünən** və **müərrəd-gözlə görünməyən** məfhumlardan ibarətdir. Canlı siyasi vasitələr olan siyasi şəxslər, siyasi təsisatlar və cansız siyasi vasitələr olan siyasi sənədlər gözlə görünürlər. Lakin cansız siyasi vasitələr olan siyasi sənədlərin tərkibi isə gözlə görünməyən elementlərdən formalaşır. Məsələn, siyasi baxış, siyasi mövqe, siyasi ideya və proqnozlar, ideologiya, siyasi fikir və düşüncələr, təşəbbüslər, təhlillər, analizlər gözlə görünməyən siyasi vasitələrin fəaliyyət hissəsinin bəzi elementləri gözlə görünməyən.

Siyasətin tərkibinə aid olan bütün müərrəd elementlər canlı siyasi vasitələri hərəkətə gətirirlər və siyasi fəaliyyəti formalaşdırırlar.

Canlı siyasi vasitələr (subyektlər) və onların hərəkət xüsusiyyətləri

Qeyd edildiyi kimi, canlı siyasi vasitələr insanlardırlar, şəxslər toplumudur, siyasətdə maraq nümayiş etdirən şəxslər və qurumlardırlar. Canlı siyasi vasitələr də öz vəzifə, öhdəlik və səlahiyyətləri baxımından yuxarıdan aşağıya doğru və əksinə istiqamətdə hərəkət vəziyyətində olarkən forma, məzmun və funksiya baxımından bir-birindən fərqlənirlər. Hər bir siyasi şəxsin öz vəzifə və funksiyası, öhdəliyi vardır. Canlı siyasi vasitələrə dövlət rəhbərindən tutmuş sadə siyasi şəxslər aid edilir. Ümumiyyətlə, siyasətin hazırlanması, icra olunmasında iştirak edən bütün siyasi vasitələr canlı siyasi vasitələrdirlər. Canlı siyasi vasitələrin tərəfləri dövlət rəhbəri, hakimiyyət rəhbərləri, hakimiyyət qurumunun üzvləri, dövlətin digər siyasi institutlarının-siyasi qurumlarının rəhbərləri və üzvləri, yəni, siyasi qurumların siyasi şəxsi heyəti, eləcə də, qeyri-hökumət təşkilatlarının siyasi şəxsi heyəti, digər vətəndaş siyasi birlikləri və s.- dirlər. Ümumi aspektdən yanaşdıqda qeyd etmək olar ki, siyasətin tərəflərinə əsasən **vətəndaşlar, vətəndaş birlikləri** və **dövlət və onun hakimiyyəti qurumları** aid edilir.

Dövlət, hakimiyyət və digər siyasi qurumlar canlı siyasi vasitələr hesab edilirlər. Çünki bu varlıqlar hərəkətmə xüsusiyyətlərinə malik olaraq siyasəti hazırlayan və icra edənlərdirlər. Bu

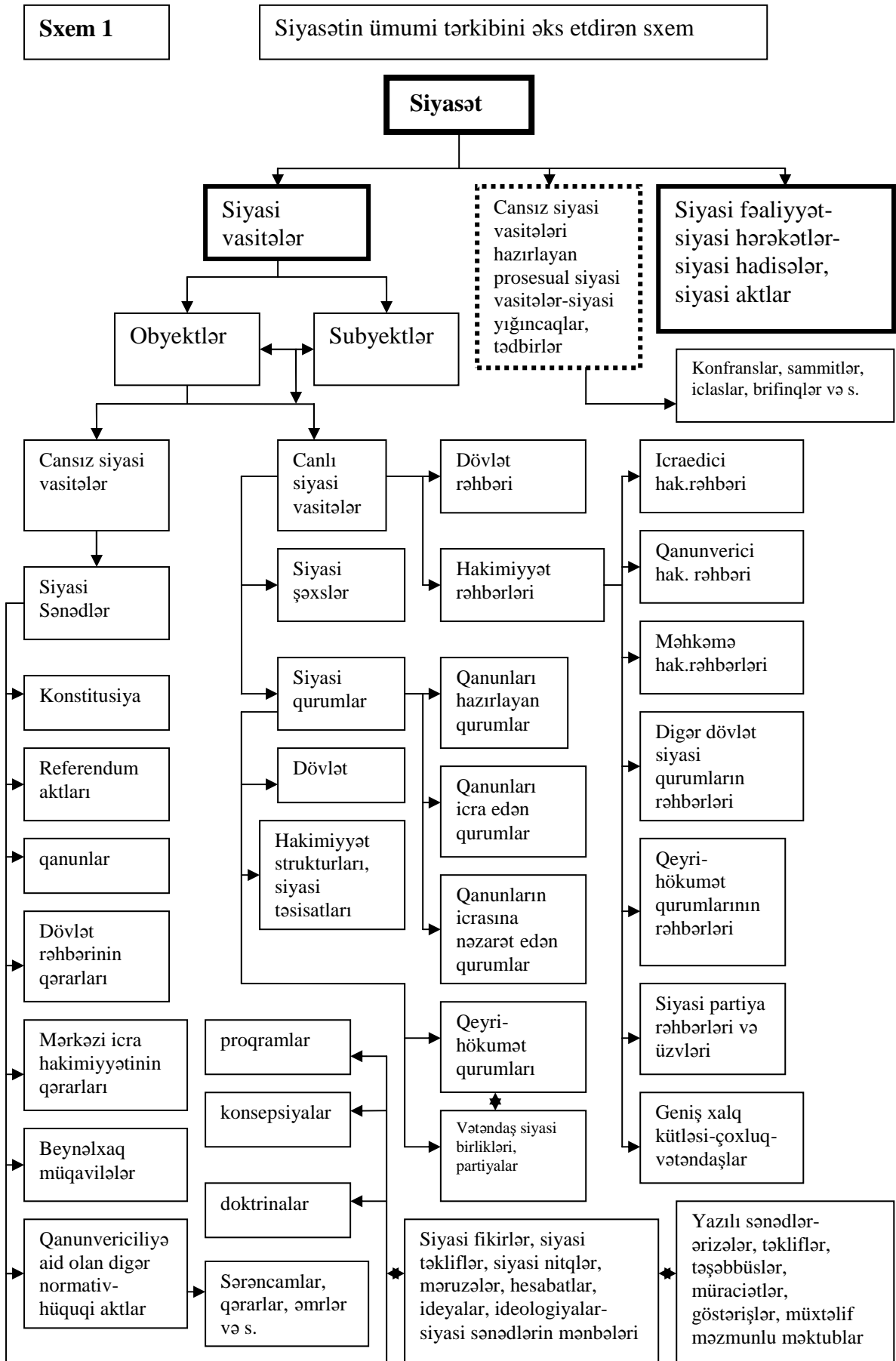
baxımdan da dövlət təsisatı canlı siyasi vasitədir və siyasətin yerinə yetirilməsində vəzifə və öhdəliyə malikdir, məsuliyyət daşıyır. Siyasi qurumlarda insanlar toplandığından bu qurumları canlı qurumlar kimi adlandırmaq olar. Canlı siyasi qurumlar, siyasi şəxslər siyasətin subyektləridirlər. Siyasətin tərkibinə aid olan və marağa cəlb edilən, üzərində fəaliyyət göstərilən, təsirə məruz qalan bütün elementlər isə **obyektlərdirlər**. Siyasətin hazırlanması və yerinə yetirilməsi hərəkətlə xarakterizə olunduğundan, siyasi vasitələr də daima hərəkət vəziyyətlərində olurlar. Məsələn, dövlət hakimiyyətinin subyektləri, yəni, siyasi qurumları siyasi aktları həyata keçirirlər və nəticədə maraqlar təmin olunur. Hər bir subyekt olan siyasi şəxs və siyasi qurum öz vəzifə və səlahiyyətinə görə hərəkət vəziyyətində olur. Belə ki, normaların hazırlanması hərəkətlərlə müşahidə edilir, eləcə də, icrası da hərəkətlərlə xassələnilir. Bütün cəmiyyətlərdə siyasi qurumlar pilləvari, iyerarxik qaydada bir-birilə bağlıdır və bu baxımdan da qarşılıqlı əlaqədə olaraq hərəkət edirlər. Canlı siyasi vasitələr öz vəzifə və səlahiyyətlərinə görə tabeli əsaslarla hərəkət edirlər. Canlı siyasi vasitələrin hərəkətinə üç aspektdən yanaşmaq lazımdır: Birincisi, canlı siyasi vasitələrin siyasi qurumlarda hərəkəti:- Məsələn, sənədlərin hazırlanması və icrası zamanı edilən hərəkətləri buna misal çəkmək olar. İkincisi, siyasi qurumlar arasında siyasi şəxslərin hərəkəti:- Burada siyasi şəxslər hərəkət edərək siyasi qurumlar arasında əlaqələrin yaradılmasını təmin edirlər. Üçüncüsü, isə canlı siyasi şəxslərin siyas qurumlardan kənarında, ətraf aləmdə və mühitdə, ümumiyyətlə cəmiyyətdə hərəkət etmələridir. Burada siyasi şəxslər siyasətin cəmiyyətdə yerinə yetirilməsini təmin edirlər.

Cansız siyasi vasitələr də siyasi şəxslər tərəfindən hərəkətə gətirilirlər. Siyasi vasitələr olan siyasi sənədlər siyasi qurumlar daxilində məhz canlı siyasi vasitələr tərəfindən hərəkətə gətirilirlər. Siyasi sənədlər həmçinin bir siyasi qurumdan digərinə hərəkət etdirilirlər. Siyasi sənədlər eləcə də ətrafda hərəkət etdirilirlər. Siyasi sənədlərin hərəkət etdirilməsi nəticəsində siyasi fəaliyyət meydana gəlir. Canlı və cansız siyasi vasitələrin siyasi qurumlarda hərəkəti **“pilləli trayektoriya”** ilə yerinə yetirilir. Siyasi vasitələrin siyasi qurumlararası hərəkət xəttinə isə daha yaxşı olaraq **“şam ağacı trayektoriyası”** adını da vermək olar. Hətta hərəkətin bu formasına **“piramida trayektoriyası”** da demək olar. Bu trayektoriyalar həm siyasi qurumların daxilində, həm də siyasi qurumların arasında mövcud olur. Siyasi sənədlərin rəhbərdən başlayaraq aşağı səlahiyyətli mütəxəssislərə və ya əksinə hərəkət etdirilməsi buna misaldır. Eləcə də sənədlərin bir siyasi qurumun rəhbərliyi və mütəxəssislərindən keçərək digər siyasi qurumların rəhbərləri və mütəxəssisləri tərəfindən hərəkətə gətirilməsini də misal çəkmək olar. Burada siyasi vasitələr eyni zamanda şaxələnmiş trayektoriyalarla, xətlərlə, istiqamətlərlə hərəkət edirlər.

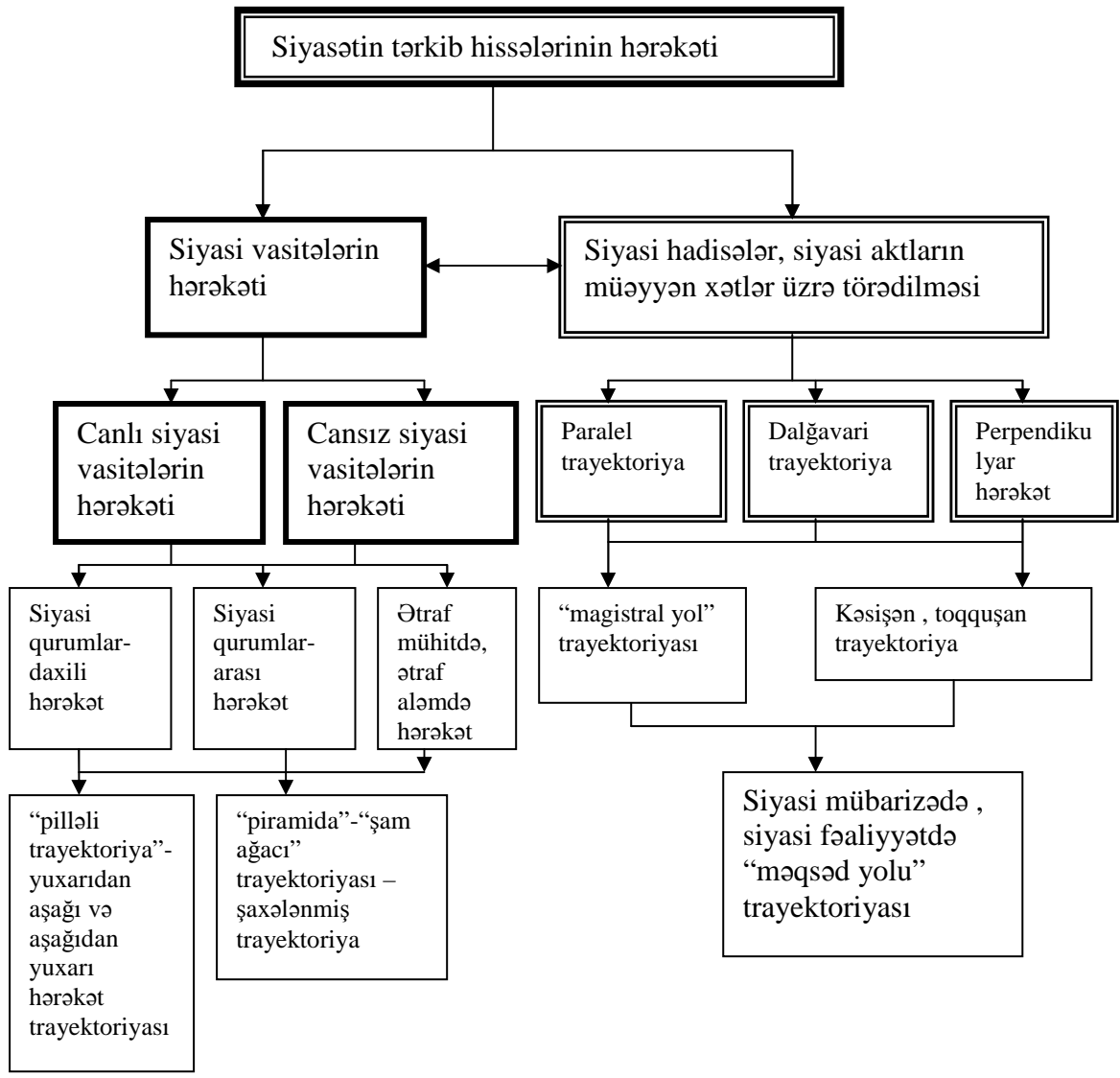
Siyasi vasitələrin hərəkəti başqa siyasi vasitələrin hərəkətinə səbəb olur. Siyasi vasitələrin hərəkəti təkanverici xüsusiyyətlərə malikdir. Siyasi vasitələr hərəkət edərək qarşılıqlı münasibətləri formalaşdırırlar. Siyasi vasitələr arasındakı münasibətlər siyasətin meydana gəlməsinə şərait yaradır.

Qeyd edildiyi kimi, cansız siyasi vasitələr də hərəkətə gətirilir. Cansız siyasi vasitələr canlı siyasi vasitələrlə birlikdə eyni trayektoriyalarla hərəkət edirlər. Canlı siyasi vasitələr hərəkət edərkən cansız siyasi vasitələrin meydana gəlməsini təmin edirlər. Məsələn, canlı siyasi vasitələr qanunvericilik sənədlərini hazırlayırlar və həmin sənədlərlə siyasəti icra edirlər. Cansız siyasi vasitələr **gözlə görünən** və **mücərrəd-gözlə görünməyən** xüsusiyyətlərə malik olurlar. Gözlə görünən cansız siyasi vasitələr mücərrəd, görünməyən məfhumlardan formalaşırlar. Belə ki, siyasi sənədlər gözlə görünən siyasi vasitə olaraq siyasi fikirlərdən, ideyalardan, baxışlardan, mövqelərdən, nitqlərdən, məruzələrdən, ideologiyalardan yaranır. Bu mücərrəd varlıqların, fikirlərin yazıya alınması nəticəsində siyasi sənədlər yaranır. Buradan belə bir prinsip də bildirmək olar ki, canlı siyasi vasitələr **mücərrəd elementləri** tətbiq etməklə cansız siyasi vasitələri yaradırlar. Məsələn, siyasi sənədlər siyasi düşüncənin yazıya alınmış formasıdır. Canlı siyasi vasitələr olan siyasi şəxslər öz düşüncələrini yazıya alaraq, yazıya aldıraraq siyasi vasitələri-siyasi qurumları və siyasi sənədləri yaradırlar. Canlı siyasi vasitələrin **mənbələrinə** canlı siyasi vasitələr olan siyasi şəxslər, siyasi qurumlar aid edilir. Cansız siyasi vasitələrin mənbələri qismində isə canlı siyasi vasitələrin mücərrəd elementləri çıxış edir. Cansız siyasi vasitələrin mənbələri qismində müəyyən qurumlarda rəsmən qeydiyyata alınmış yazılı ərizələr, müraciətlər, təkliflər, təşəbbüslər-yazılı sənədlər çıxış edir.

Canlı siyasi vasitələr olan siyasi şəxslər və siyasi şəxslər toplumu, siyasi qurumlar **siyasəti hazırlayan** və **icrasını yerinə yetirən** vasitələrə bölünürlər. Siyasi vasitələr olan siyasi şəxslər **qərarverici** və **icraedici, nəzarətedici** vasitələrə bölünürlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, siyasi şəxslər siyasətin subyektləri olmaqla yanaşı, həm də siyasəti yerinə yetirmək üçün vasitələrdirlər. Məsələn, dövlət rəhbəri xalqı və dövləti beynəlxalq münasibətlərdə təmsil edir. Təmsil etmə siyasətdir. Xalq dövlət rəhbəri vasitəsilə beynəlxalq münasibətlərdə təmsil olunur. Burada dövlət rəhbərinin özü subyekt olmaqla yanaşı, xalq üçün bir **siyasi vasitədir, təmsil edən vasitədir**. Təmsil edərkən istifadə olunan sənədlər isə cansız siyasi vasitələrdirlər. Eyni zamanda **aparılan danışıqlar, imzalanan müqavilələr, keçirilən iclaslar** və digər rəsmi yığıncaqlar da siyasi vasitələrdirlər. Məsələn, dövlət rəhbəri subyekt olaraq danışıqlar vasitəsilə iki dövlət arasında münasibətləri formalaşdırır, əlaqələri qurur. Siyasi vasitələr hərəkət edərkən cansız siyasi vasitələri yaradırlar. Məsələn, dövlət rəhbəri nitq söyləyərkən rəsmi bəyanat verir. Bu rəsmi bəyanat siyasi vasitə adlanır. Danışıqlardan, müzakirələrdən sonra və ya əvvəl rəsmi müqavilələr, sazişlər imzalanır. Burada canlı siyasi vasitələrin hərəkət etməsi nəticəsində həm siyasətin istiqamətləri müəyyən olunur, həm də növbəti siyasi hərəkətləri tənzimləmək üçün cansız siyasi vasitələr yaradılır. Eləcə də aidiyyəti siyasi qurumlar da təşkil edilir.

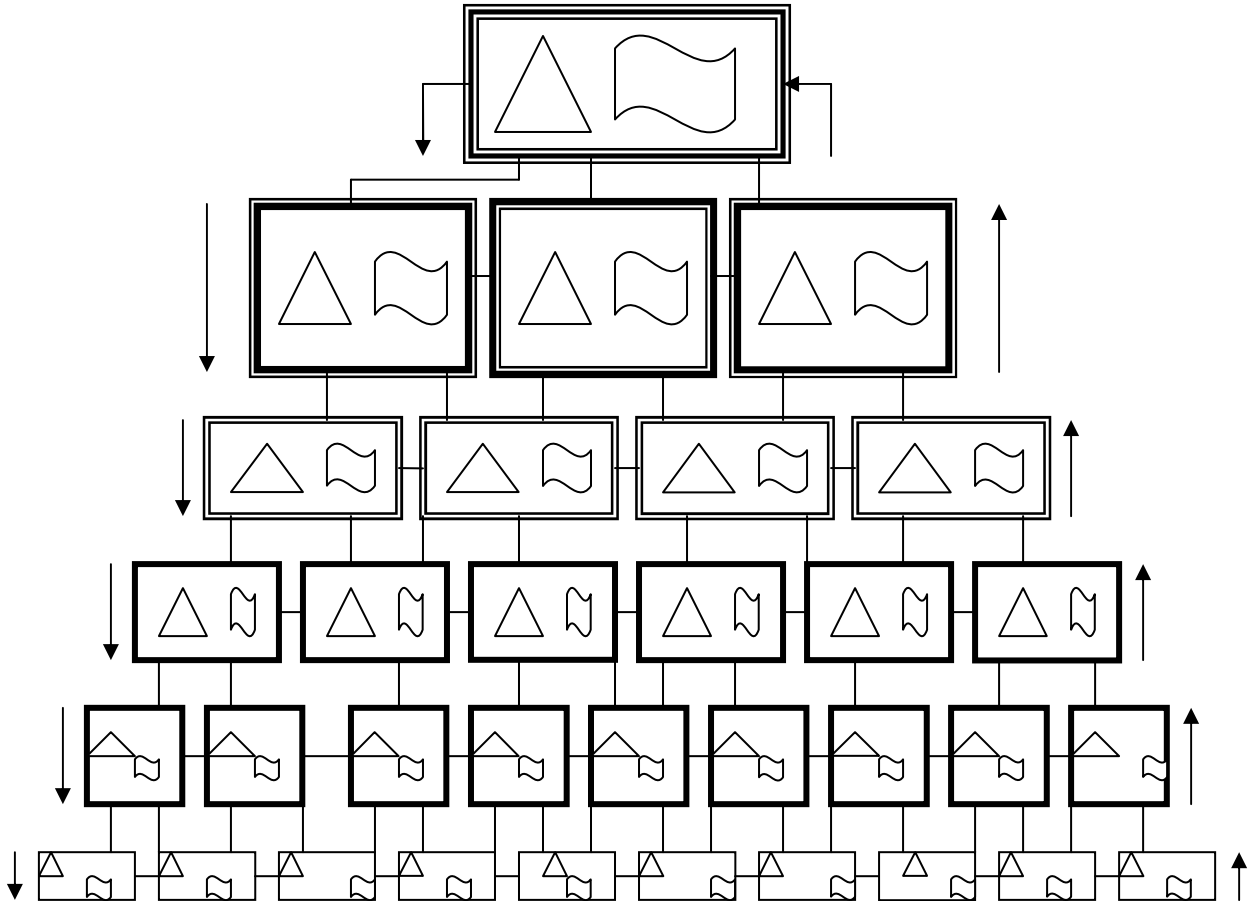
Sxem 2 Siyasətin tərkibinin hərəkət xüsusiyyətlərini əks etdirən sxem

Sxem 3

Siyasətin tərkib elementlərinin (siyasi vasitələrin) siyasi qurumlar daxilində və siyasi qurumlar arasındakı hərəkət trayektoriyaları

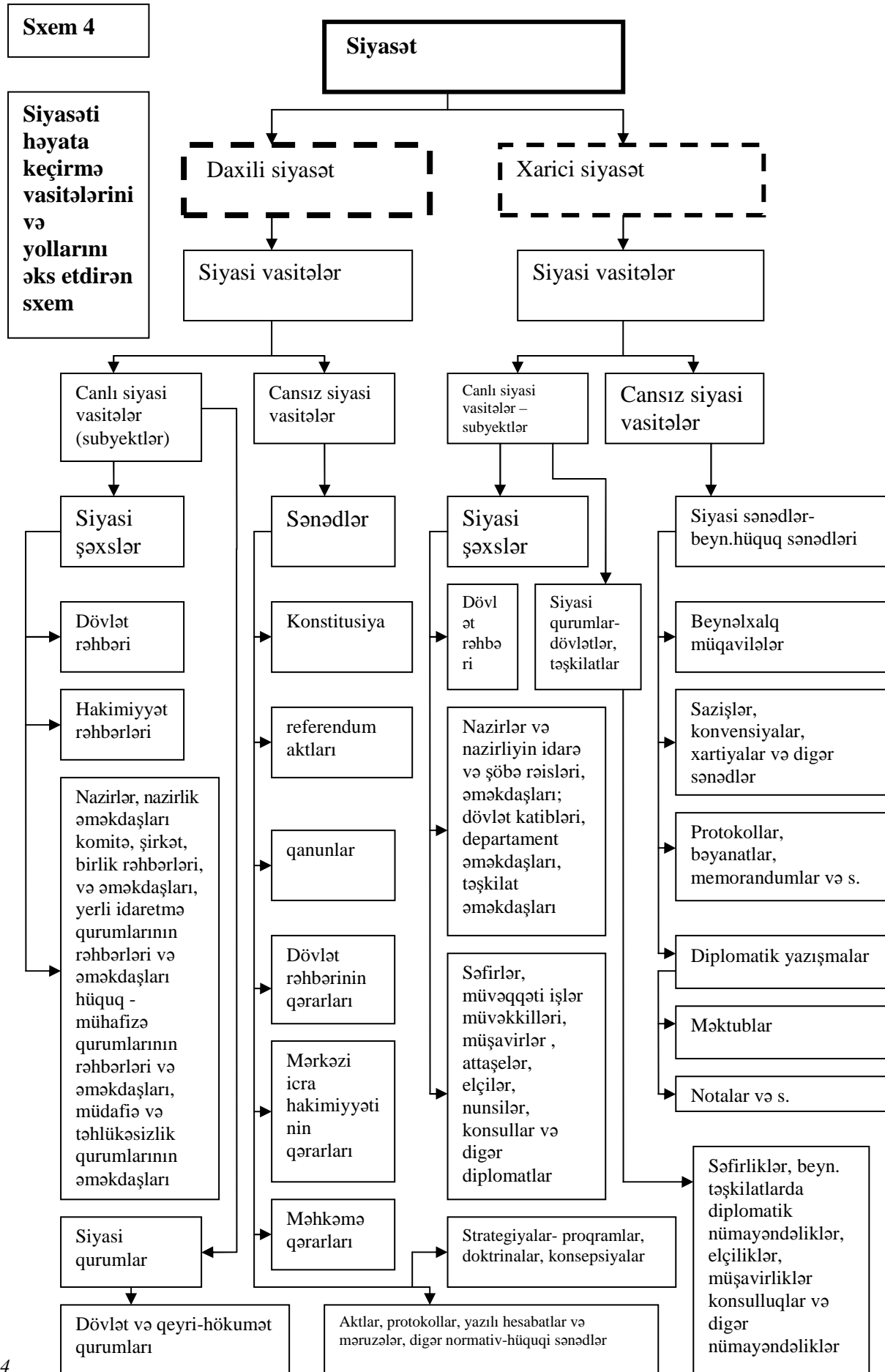
“Şam ağacı” trayektoriyası- “Pilləli trayektoriya”-
“Şaxəli trayektoriya”-“Piramida” trayektoriyası

Burada **dördbucaqlı** işarələr siyasi qurumları, **üçbucaq** işarələri siyasi şəxsləri, **dalgavari** işarələr isə siyasi sənədləri göstərir.

Ümumiyyətlə, siyasi qurumlar hərəkət etmirlər, siyasi qurumlardakı siyasi şəxslər, siyasi şəxslərin qrupu və siyasi sənədlər hərəkət edirlər. Siyasi sənədləri siyasi şəxslər hərəkətə gətirirlər. Siyasi qurumlarda hərəkətlər cəmləşir.

Siyasi hadisələrin ardıcıl törədilməsi şam ağacı üzərində bəzədilmiş və ardıcıl cərəyan birləşməsi ilə qoşulan lampaların tez-tez yanıb-sönməsi mənzərəsini xatırladır.

Siyasi vasitələrin hərəkət etmələrinin əsasları

Sadalandığı kimi, siyasətin tərkib elementləri olan siyasi vasitələr daima hərəkət vəziyyətində olurlar. Canlı siyasi vasitələri hərəkətə gətirən əsas amil onların **maraqlardır**. Marağ amili içərisində tələbat amili də mövcuddur və bu iki amil bir-birilə sıx bağlıdır. Demək olar ki, marağ tələbatdan irəli gələn bir məfhumdur. Canlı siyasi vasitələr çalışırlar ki, öz maraqlarını yüksək səviyyədə təmin etsinlər. Canlı siyasi vasitələr olan şəxslər öz hərəkətlərini tənzimləmək, müvafiq olaraq məqsədyönlü şəkildə istiqamətləndirmək naminə ayrı-ayrı sahələr üzrə siyasi qurumları yaradırlar. Siyasi şəxslər həmin qurumlarda toplaşaraq həm öz maraqlarını təmin etmək üçün lazımi şəraiti öyrənir, nəzəri biliklər əldə edir, həm də siyasi maraqları təmin etmək üçün müvafiq siyasi-təcrübi vərdişlər əldə edirlər. Siyasi qurumlarda siyasi şəxslər maddi və mənəvi varlıqların xüsusiyyətlərini mənimsəyirlər. Siyasi vasitələr hərəkət edərkən müəyyən siyasi hadisələr törədirlər və siyasi aktlar həyata keçirirlər. Bu baxımdan da siyasi hadisələrin nəticələri olaraq, hər siyasi hadisənin gedişatı zamanı və nəticəsində yeni siyasi şəraitlər meydana gəlir, maraqlar təmin edilir. Lakin insan həyatı davamlı olduğundan və bu baxımdan tələbat da davamlı olduğundan siyasi hadisələr də ardıcıl olaraq törədilir. İnsanlar öz tələbatlarını ödəmək üçün məcburi olaraq siyasi addımlar atırlar və siyasi aktlar həyata keçirirlər. Siyasi şəxslər öz maraqlarını təmin etmək istiqamətində normalar toplusu olan qanunvericilik aktlarını yaradırlar. Qanunvericilik aktları da insanların öz maraqlarını təmin etmək üçün bir növ siyasət alətlərinə, siyasət vasitələrinə çevrilirlər. Siyasi şəxslər bütün sahələrdə normalar toplusu yaradırlar. Zamana və şəraitə, marağ və tələbata müvafiq olaraq normalar toplusu tərkibində vaxtaşırı dəyişiklik edirlər və yeni normalar yaradırlar, bəzi normaları ləğv edirlər. Bu zaman siyasi vasitələr olan sənədlər marağ obyektinə cəlb edirlər.

Siyasi vasitələr hərəkət vəziyyətində olaraq cəmiyyətin inkişafını təmin edirlər. Hərəkət vəziyyəti daima davam edən xüsusiyyətlərə malik olduğundan proses formasını əmələ gətirir. Siyasi proseslər zamanı çoxlu sayda məqsədlərə çatılır, müxtəlif tərkibli və məzmunlu, müxtəlif həcmli və miqyaslı maraqlar təmin edilir. Canlı siyasi vasitələr hərəkət edərək digər siyasi vasitələri hərəkətə gətirirlər və qarşılıqlı münasibətlər formalaşır. Siyasi hərəkət zamanı həm canlı siyasi vasitələr olan siyasi şəxslər arasında, həm də siyasi qurumlar arasında münasibətlər formalaşır. Məhz siyasi hərəkətlər siyasi şəxslər və qurumların siyasi vəzifə və öhdəliklərini yaradırlar. Bununla yanaşı, siyasi şəxslərin cəmiyyətdəki mövqeləri də onların siyasi hərəkətləri nəticəsində müəyyən edilir. Siyasi qurumlar siyasi şəxslərin hərəkət məsuliyyətini, vəzifə və öhdəliyini müəyyən edir. Siyasi qurumlar bir növ siyasi şəxslərin hərəkət istiqamətlərini də müəyyənləşdirir. Canlı siyasi vasitələrin hərəkət etmələrini zəruri edən aşağıdakı amilləri qeyd etmək olar:

-Maraqların təmin edilməsi amili- siyasi şəxslər tələbata uyğun olaraq öz maddi və mənəvi maraqlarını təmin etmək üçün hərəkət etmək zərurəti ilə üzləşirlər;

-Cəmiyyətdə siyasi mövqenin müəyyən edilməsi amili -siyasi şəxslər cəmiyyətdə öz mövqelərini, vəzifə və öhdəliklərini, məsuliyyətlərini, funksiyalarını müəyyən etmək üçün hərəkət etmək zərurəti ilə üzləşirlər;

-Siyasi şəxslərin münasibət qurmaq amili-siyasi şəxslər öz aralarında münasibət qurmaq üçün hərəkət etmək məcburiyyətində olurlar. Onların hərəkətləri ilə siyasi münasibətlərin məzmun və forması müəyyən edilir.

Cansız siyasi vasitələr olan siyasi sənədlər də siyasi şəxslər tərəfindən hərəkət etdirilir. Cansız siyasi vasitələrin hərəkət etdirilməsinin aşağıdakı mühüm əsaslarını qeyd etmək olar:

-Ayrı-ayrı sahələrdə maraqların tərkibini, məzmun və həcmi müəyyən etmək üçün cansız siyasi vasitələr olan sənədlər canlı siyasi şəxslər tərəfindən hərəkət etdirilir;

-Ayrı-ayrı siyasi şəxslərin maraqlarının sənədlərdə öz əksini tapması üçün sənədlər siyasi qurumlarda hərəkət etdirilir. Sənədlərdə aidiyyəti şəxslərin ümumi maraqlarının əks tapması əsas amildir. Siyasi qurumların ayrı-ayrı idarə, şöbə və bölmələrində aidiyyəti mütəxəssislər tərəfindən sənədlərə baxılır;

-Ayrı-ayrı siyasi şəxslərin maraqlarının yüksək standartlar əsasında təmin edilməsi və sənədlərdə ədalət prinsipinin və dolğun məzmunun öz əksini tapması naminə mütəxəssis rəylərinin verilməsi üçün siyasi sənədlər siyasi qurumlar daxilində və siyasi qurumlar arasında hərəkət etdirilir;

-Sənədlərdə digər normalara zidd olan normaların əks olunmasına imkan verməmək üçün sənədlər hazırlanarkən digər normativ sənədlərə uyğunlaşdırılmaq üçün hərəkət etdirilir;

-Cansız siyasi vasitələr olan sənədlər ayrı-ayrı siyasi qurumlar arasında sıx əlaqəni təmin etmək, qarşılıqlı fəaliyyət prinsiplərini müəyyən etmək, birgə məsuliyyət və öhdəliyi müəyyənləşdirmək üçün hərəkət etdirilir.

Cansız siyasi vasitələr hərəkət etdirilərkən siyasi şəxslər arasında iyerarxik, pilləli məsuliyyət münasibətləri formalaşır. Cansız siyasi vasitələr siyasi şəxslərin hərəkət etmələrini bəlli çərçivələrə salır, onların vəzifə və öhdəliklərini müəyyən edir.

Siyasi vasitələrin hərəkət dairəsi, əhatəsi

Siyasi vasitələr olan siyasi şəxslər hərəkət edərkən müəyyən dairələr, ərazilər, məkanlar və obyektləri əhatə edirlər. Bu da onunla əlaqəlidir ki, insanların maraqları həyatın, cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edir. Siyasi şəxslərin hərəkəti daima maraqlar istiqamətində mövcud olur. Siyasi şəxslər başlanğıcdan maraqlara doğru hərəkət edirlər. Siyasi vasitələrin hərəkəti nisbi sonluqla müşahidə edilir. Siyasi vasitələr olan siyasi şəxslərin hərəkətində təkrar trayektoriyalar mövcuddur. Siyasi şəxslər eyni marağın təmin edilməsi üçün təkrar olaraq başlanğıcdan marağa qədər hərəkət

etmək məcburiyyətində qalırlar. Bu bir növ bir idarədəki gündəlik iş rejiminə bənzəyir. Şəxslər öz maddi təminatını yerinə yetirmək üçün gün ərzində eyni və ya oxşar məzmunlu hərəkətləri təkrar edirlər. Burada ola bilər ki, maraq müxtəlif olsun, lakin hərəkət eyni və oxşar istiqamətlərlə təkrarlanır. Məsələn, idarələrdə gündəlik sənədlərin hazırlanması və baxılması prosedurları təkrarlanma xüsusiyyətlərinə malikdir. Proseduralar zamanı isə eyni və müxtəlif məzmunlu sənədlər hazırlana bilər. Eləcə də, təkrarlanan hərəkətlər nəticəsində müxtəlif məzmunlu və müxtəlif maraqları əks etdirən sənədlər icra olunur. Bu zaman təkrarlanan yalnız hərəkət formaları olur. Hərəkətlərin məzmunu isə başqa cür ola bilər.

Siyasi hərəkətlər iqtisadiyyat, həmçinin, istehsalat və xidmət, sənaye və qeyri -sənaye, inşaat, ticarət, maliyyə, sərmayə qoyuluşları; elm və təhsil, ibtidai tərbiyə sahələri, müdafiə və təhlükəsizlik, hərbi sahələr, o cümlədən, ictimai-siyasi sabitliyin qorunması, dövlətin və vətəndaşların qorunması, fəvqəladə hallar; mədəniyyət, incəsənət, sosial həyat, o cümlədən, sağlamlıq və istirahət, səhiyyə, idman, rabitə və informasiya, ətraf mühit və ekologiya, nəqliyyat və infrastruktur, beynəlxalq münasibətlər və digər ümumi və konkret sahələri əhatə edir. Siyasi hərəkətlər arasında sıx bağlılıq mövcuddur. Bu da onunla izah olunur ki, maraqlar arasında da bağlılıq vardır və siyasi hərəkətlər də həmin maraqları yerinə yetirmək üçün törədilir. Siyasi hərəkətlərin əhatə dairəsi **böyük, orta** və **kiçik** məzmunlu, eləcə də, **dar** və **geniş** məkanları əhatə edə bilər. Bu da siyasi şəxslərin manevr imkanları ilə əlaqəlidir. Siyasi şəxslər bütün sahələrdəki maraqlarını təmin etmək üçün öz imkanlarını birgə səfərbər etmək məcburiyyətində olurlar. Bu da siyasi şəxslərin hərəkət məsuliyyətində və vəzifələrində bölgü amilini ortaya çıxarır. Hər bir şəxs ayrılıqda və birlikdə özünün bütün lazımı sahələrdəki maraqlarını təmin etməyə çalışır. Məhz həyatın bütün sahələrindəki siyasi hərəkətlər insanların ümumi münasibətlərini formalaşdırır və cəmiyyətdə insanları, insan toplumlarını bir-birinə bağlayır. Siyasi hərəkətlər, siyasi aktlar məhz insanların münasibət çərçivələrini müəyyən edir.

Siyasi şəxslərin siyasi hərəkətlərinin məkan baxımından əhatə dairəsi dövlət və cəmiyyətin sərhədləri ilə çərçivələrə salınır. Lakin bir cəmiyyətdə mövcud olan siyasi şəxslərin başqa dövlət və cəmiyyətlərdə yaşayan siyasi şəxslərlə münasibətləri formalaşdırmaq, eləcə də, həmin cəmiyyətlərdəki maddi və mənəvi nemətləri mənimsəmək, digər cəmiyyətlər haqqında müəyyən məlumatlara malik olmaq istəkləri üçün onlar siyasi hərəkətlər etmək zərurəti ilə üzləşirlər. Bu zaman siyasi vasitələr olan siyasi şəxslərin hərəkət dairələri və məkanları böyüyür, eyni zamanda, məzmunları da genişlənir.

Siyasi şəxslər siyasi vasitələr olan siyasi sənədləri də dairələr və məkanlar üzrə hərəkət etdirirlər. Siyasi sənədlər məhz siyasi hərəkətlərin dairə və məkanlarını müəyyən edirlər. Siyasi sənədlər siyasi şəxslərin münasibət məkanlarını da müəyyənləşdirirlər. Siyasi şəxslər siyasi vasitələr olan sənədlərə uyğun olaraq hərəkət edirlər, həmçinin, özləri ilə birlikdə sənədləri hərəkət etdirirlər.

Siyasi hərəketlər nəticəsində siyasi sənədlərin əhatə və tətbiqi dairəsi **genişlənmə** və **daralma** xüsusiyyətlərinə malik olur. Siyasi şəxslər hərəket edirlər, nəticədə münasibətlərin sferası da genişlənir və genişlənməmiş sfera, məkan yeni siyasi hərəket normalarını müəyyən edir və yeni siyasi sənədlər meydana gəlir. Siyasi sənədlər canlı siyasi vasitələr olan siyasi şəxslərin siyasi hərəketlərinin əhatə dairəsini və məkanını genişləndirmə və daraltma funksiyasını yerinə yetirir.

Siyasət və qanunvericilik

Cəmiyyətdə siyasi proseslərin idarə edilməsi, ayrı-ayrı sahələrdə siyasi hadisələrin, faktların məqsədyönlü, düzgün istiqamətli və səmərəli nəticələrə gətirib çıxaracaq əsasda törədilməsi üçün cəmiyyətin üzvləri, ümumilikdə vətəndaşlar tərəfindən hakimiyyət deyilən dövləti və cəmiyyəti idarə edən siyasi qurum yaradılıb. Ayrı-ayrı sahələrdə siyasi qurumları yaradılmasının və fəaliyyətinin təmin edilməsinin özü də siyasətin cəmiyyətdə istiqamətləridir. Siyasi hakimiyyət və onun müvafiq qolları və qurumlar, təsisatları vahid bir anlayışı ifadə etdiklərinə görə cəmiyyətdə siyasəti həyata keçirən vasitələrdirlər. Vasitələrin özləri də hərəket edərək siyasəti həyata keçirmək üçün başqa vasitələr yaradırlar. Dövlət hakimiyyətinin ümumi rəhbəri (dövlət başçısı), dövlət hakimiyyəti qolları -icra hakimiyyəti (nazirlər kabineti- nazirlərin topladığı baş qurum), qanunvericilik orqanı, məhkəmə qurumları özləri siyasətin həyata keçirilməsi vasitələri olaraq, siyasətin ayrı-ayrı sahələr üzrə həyata keçirilməsini tənzimləmək məqsədilə, siyasətin həyata keçirilməsi yollarını, metodlarını müəyyən etmək üçün müvafiq normativ sənədlər-**qanunvericiliyə** aid olan konstitusiya, qanun, fərman, qərar, qətnamə, qərardad, sərəncam, əmr, əsasnamə, müqavilə, saziş; proqram, konsepsiya, doktrina adlanan müvafiq normaların toplusu olan sənədləri hazırlayır, qəbul edir və icra edirlər. Adları sadalanan sənədlər siyasi vasitələr olaraq cəmiyyətin idarə edilməsi və cəmiyyətin başqa cəmiyyətlərlə əlaqəsini təmin etmək üçün başqa siyasi vasitələr (şəxsi heyət və qurumlar) tərəfindən hərəketə gətirilərək, müvafiq sahələr üzrə siyasəti həyata keçirirlər. ***Siyasət cəmiyyətdə bir-birindən törəyən vasitələrin qarşılıqlı, əlaqəli, pilləli fəaliyyəti nəticəsində həyata keçirilir.*** Burada siyasi vasitələrin hərəketi bir məhsul və ya müxtəlif çeşidli məhsullar və onların hissələrini istehsal edən zavod sexlərinə bənzəyir. İstehsal proseslərini işə salmaq üçün əvvəlcə müəyyən bir dəzgahı işə salmaq tələb olunur ki, davam olaraq ardıcıl və əlaqəli proseslər həyata keçirilsin. Buna oxşar olaraq demək olar ki, dövlət rəhbəri qərarlar qəbul edir. Onun qəbul etdiyi qərarlar siyasətin bütün vasitələrini hərəketə gətirir. Eləcə də dövlət rəhbərinin xalq qarşısında nitqi onun siyasətinin istiqamətlərini müəyyən edərək başqa siyasi vasitələri hərəketə gətirir.

Belə bir prinsip də tətbiq etmək olar: – Cəmiyyətin üzvləri olan fərdlər özlərini idarə etmək, özlərinin qarşılıqlı münasibətlərini, eləcə də özləri ilə təbiət, ətraf mühit, cəmiyyət arasındakı

əlaqələri, münasibətləri tənzimləmək üçün müəyyən normalar əsasında müxtəlif sahələr üzrə səlahiyyətli qurumlar təşkil edirlər. Həmin səlahiyyətli qurumlar insanların özlərini idarə etmək üçün normalar yaradırlar. Müvafiq normalarla insanların özləri idarə olunurlar. Deməli, bir vasitə (vasitələr) özünü (özlərini) idarə etmək üçün başqa vasitə (vasitələr) yaradırlar və qarşılıqlı fəaliyyət meydana gəlir. Cəmiyyət vasitələrlə qarşılıqlı və əlaqəli şəkildə idarə olunan sxematik siyasi hərəkət mənzərəsidir.

Qanunvericilik cəmiyyətdə və dövlətin xarici siyasətində, beynəlxalq münasibətlərdə siyasəti həyata keçirmə vasitəsi rolunu oynayır. Siyasət məfhumu qanunvericilik məfhumu ilə sıx əlaqədədir. Hətta demək olar ki, qanunvericilik siyasətin tərkib elementidir.

Siyasətin tərkib hissələrinin hərəkətində siyasi nitqin rolu

Siyasət (siyasətin tərkib elementləri) həm **öz-özünə hərəkətə gələn, idarəolunan**, həm də kənar qüvvələrin təsiri ilə hərəkətə gətirilən və bu baxımdan **idarəedilən** bir məfhumdur. Siyasət özündəki hərəkətləri idarə etmək üçün vasitələrin təkanvericilik xüsusiyyətlərinə malikdir. Burada siyasi vasitələr həm təkanverici rolunu oynayır, başqa siyasi vasitələri hərəkətə gətirirlər, həm də özləri hərəkətə gəlirlər. Siyasətin tərkib elementləri siyasətin hərəkət vasitələri olmaqla yanaşı, siyasəti hərəkətə gətirən enerji rolunda çıxış edirlər. Məsələn, siyasi sənədləri təkan verən qüvvə, sənədlərin hərəkət etdirilməsi nəticəsində yaradılan enerjini **siyasi enerji** kimi başa düşmək olar.

Siyasi nitq, ifadələr toplusu da siyasi sənədlərin mənbələrinə aid edilir. Siyasi şəxsin, siyasi rəhbərin nitqinin yazıya alınmış forması da sənəd hesab edilir. Normativ sənədlərin özü də (məsələn, dövlət rəhbərlərinin rəsmi bəyanatları) nitqlər, ifadələr toplusudur. Siyasi nitqi həm də ilkin siyasi hərəkətə təkan verən qüvvə kimi qəbul etmək lazımdır. Məsələn, dövlət başçısının nitqi siyasi sistemin işləməsi, siyasi sistemin fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyən olunmasına səbəb olur. Dövlət başçısı nitq söylədikdə, müəyyən sahələrə dair mövqə bildirdikdə, həmin sahələrdə mövcud olan siyasi vasitələr (şəxsi heyət, cansız vasitələr) hərəkətə gəlirlər. Siyasi nitq bir növ bir müəssisədə əlaqəli və ardıcıl iş proseslərinə malik olan dəzgahların, texnologiyanın ilkin işə salınması üçün basılan düymə (start) funksiyasını yerinə yetirir.

Siyasi nitqlərə siyasətlə məşğul olmaq səlahiyyətinə və vəzifəsinə malik olan qurumların rəhbərlərinin və digər səlahiyyətli şəxslərinin söylədikləri fikirləri, iclaslardakı çıxışları, müəyyən toplantılardakı fikirləri aid edilir. Siyasi nitqlər hərəkətverici, təkanverici qüvvə, vasitə olmaqla yanaşı, hərəkət dayandırıcı vasitə rolunu da oynayır. Məsələn, cəmiyyətin hər hansısa bir sahəsində baş verən siyasi proseslərin qabağını kəsmək, dayandırmaq üçün siyasi nitqlər bildirilir. Bu zaman aidiyyəti siyasi qurumlar bu nitqə müvafiq olaraq siyasi hərəkətin qabağını kəsirlər və beləliklə, siyasi hadisələr

öz ardıcıl baş vermə prosesini dayandırır. Siyasi nitqlər həmçinin, siyasi hərəketin istiqamətini müəyyənləşdirmək, fəaliyyət istiqamətlərini dəyişmək funksiyasını da yerinə yetirir. Siyasi nitqlər siyasi hərəketlərin tərkib elementləri olan siyasi hadisələrin arasında hərəket bütövlüyünü bağlayan həlqə rolunu oynayır. Siyasi nitqlər hərəket əsnasında siyasətin tərkib hissələrinin istiqamətləndirilməsi funksiyasını yerinə yetirir. Eyni zamanda siyasi aktların hərəket istiqamətini dəyişmə, hərəketin qarşısını kəsmə funksiyasını da yerinə yetirir.

Siyasi vasitələrin (siyasi subyektlərin) davranış xüsusiyyətləri

Cəmiyyətdə siyasi vasitələr siyasəti yaradırlar. Siyasi vasitələr siyasəti öz maraqlarını təmin etmək məqsədilə həyata keçirirlər. Siyasət siyasi vasitələrin hərəketə gətirilməsi ilə meydana gəlir. Siyasi vasitələr hərəket edərkən onların davranış xüsusiyyətləri formalaşır. Siyasi vasitələr arasında münasibətlər onların qarşılıqlı hərəketi nəticəsində formalaşır. Siyasi münasibətlərin forması və məzmunu məhz davranış xüsusiyyətlərini ortaya çıxarır. Siyasi davranışa həmçinin siyasi şərait, siyasi vəziyyətlər də təsir göstərir. Siyasi vasitələr, şəxsi siyasi heyət öz maraqlarını təmin edərkən müəyyən hərəketlər edirlər və bunun nəticəsi olaraq davranış münasibətləri formalaşır. Canlı siyasi vasitələr (siyasi şəxsi heyət) hərəket edərkən onların törətdikləri siyasi aktların təsiri nəticəsində siyasi vasitələr arasında münasibətlər qurulur. Siyasi vasitələr arasındakı münasibətlər onların vəzifə və səlahiyyət bölgüsü ilə də müəyyən olunur. Siyasi vasitələr öz aralarındakı siyasi münasibətləri tənzimləmək və davranış formasını müəyyən etmək üçün normalar və davranış qaydaları yaradırlar. Davranış qaydaları müxtəlif sahələri əhatə edən çoxlu sayda meyarlarla müəyyənləşdirilir. Canlı siyasi vasitələrin davranış qaydaları onların cansız siyasi vasitələrə olan münasibətlərini də müəyyən edir. Belə ki, siyasi şəxsi heyət siyasi hərəket edərkən və maraqları təmin edərkən ətraf cansız aləmə öz münasibətlərini göstərir. Cansız (maddi) aləmdən istifadənin norma və qaydalarını müəyyənləşdirir. Siyasi şəxsi heyət arasında və eləcə də siyasi şəxsi heyətlə cansız vasitələr arasındakı münasibətlər məhz cansız siyasi vasitələrlə (sənədlərlə) müəyyən edilir. Bu sənədləri canlı siyasi vasitələr ona görə yaradırlar ki, həm maraqları uğrunda etdikləri siyasi hərəketlərin forma və qaydalarını müəyyənləşdirdinsinlər, həm cansız siyasi vasitələrə qarşı davranış xüsusiyyətlərini formalaşdırsınlar, həm də ətraf aləmin maddi nemətlərindən istifadə qaydalarını və davranış formalarını müəyyən etsinlər. Siyasi şəxsi heyətin öz aralarında davranış formaları da **normal və qeyri-normal, münasib və qeyri-münasib** xüsusiyyətlərə malik ola bilər. Davranış qaydalarının tərzini, necəliyi siyasi şəxsi heyətin maraq obyektlərindən asılıdır. Belə ki, maraqlar davranış tərzlərini dəyişmək xüsusiyyətlərinə malik olur. Bir çox hallarda elə olur ki, bir siyasi şəxsi və eləcə də bir siyasi qrup, tərəf, təbəqə öz marağını təmin etmək uğrunda siyasi mübarizəyə qoşulan zaman siyasi hadisələr törədərkən digər siyasi şəxslər, siyasi təbəqələr və siyasi

qrupların, siyasi tərəflərin maraqları zərbə altında qalır. Bu zaman qeyri-etik, qeyri-normal davranış xüsusiyyətləri meydana gələ bilər. Qeyri-etik davranış xüsusiyyətləri eyni zamanda siyasi rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsi zamanı da ortaya çıxmağa bilər. Siyasi subyektlərin (siyasi partiyaların, digər siyasi təşkilatların, dövlətlərin) aralarında baş verən silahlı qarşıdurmalar, müharibələr də qeyri-etik davranışları əmələ gətirir. Bunun əksinə olaraq, sülh şəraitində yaşamaq siyasi subyektlərin normal davranışlarını meydana gətirir. Ümumiyyətlə, davranış qaydalarının tərzini, vəziyyəti maraqlar və bu maraqların təmin edilməsi uğrunda törədilən siyasi aktların trayektoriyalarından asılıdır. Hər bir siyasi davranışın özü də yeni-yeni maraq və məqsədlərin ortaya çıxmasını təmin edir. Bir siyasi qrupun digər siyasi qrupa qarşı qeyri-etik davranışı, həmin siyasi qrupda əks mübarizə istəyini ortaya çıxarır və bu baxımdan da yeni maraqlar müəyyən olunur. Bir məsələni unutmamaq olmaz. Ola bilər ki, maraq müsbət olsun və siyasi şəxslər və siyasi qruplar həmin müsbət maraq uğrunda mübarizə apararkən digər şəxs və siyasi qrupun mənafeyini zərbə altında qoysunlar. Buradan belə bir prinsip də ortaya çıxır ki, maraqlar bütün siyasi qurumlar üçün müsbət ola bilməz. Maraqların təsirləri dərəcələnmə xüsusiyyətlərinə malik olur. Güclü siyasi şəxslər və tərəflər çalışırlar ki, zəif siyasi şəxsləri və tərəfləri öz davranışları ilə təsir və təzyiqa məruz qoysunlar. Bu baxımdan da həmin siyasi tərəfləri də öz tərəflərinə çəksinlər. Bunun üçün maraqlar da eyniləşdirilir. Maraq siyasi cazibə və cəlbətmə qüvvələri rolunda çıxış edir. Maraq həmçinin itələmə qüvvəsini də əmələ gətirir. Belə ki, müxtəlif maraqların meydana gəlməsi siyasi qruplar arasında siyasi aktların törədilməsini də fərqli edə bilər. Bu zaman mübarizə yolları ayrılmağa bilər.

Siyasi vasitələrin davranışları etik və qeyri-etik, münasib və qeyri-münasib, normal və qeyri-normal, pozitiv və qeyri-pozitiv xüsusiyyətlərinə malik olur. Bu xüsusiyyətlər siyasi hərəkətlərə və maraqlara uyğun olaraq dəyişikliyə məruz qala bilər.

Siyasi hərəkətlərin forma və məzmununun müəyyən olunmasının əsasları

Canlı siyasi vasitələr olan siyasi şəxslərin hərəkətləri forma və məzmun baxımından müəyyən olunma xüsusiyyətlərinə malikdir. Belə ki, siyasi şəxslər öz vəzifə və öhdəliklərinə, funksiyalarına görə bir-birilərdən fərqləndiklərinə görə onların siyasi hərəkətləri də forma və məzmun baxımından bir-birilərdən fərqlənir. Siyasi hərəkətlərin formaları dedikdə, siyasi hərəkətlərin hansı sahələrdə və necə tərzdə edilməsini, hansı istiqamətlərdə edilməsini, eləcə də, siyasi hərəkətlərin nəticələrinin hansı formada olmasını, siyasi hərəkətlərin miqyasını və ölçüsünü və bu kimi vəziyyətləri başa düşmək olar. Siyasi hərəkətlərin formaları əsasən siyasi hərəkətlərin təsirləri ilə müəyyən edilir. Siyasi şəxslər siyasi hərəkətlər edərkən təbii olaraq ətraf aləmə təsir göstərirlər. Siyasi şəxslərin hərəkətləri siyasi nəticələrlə müşahidə olunduğundan, siyasi nəticələrə əsasən onun forma və məzmununu müəyyən

etmək olar. Siyasi şəxslərin hərəkətləri onların vəzifə və funksiyaları ilə əlaqəli olduğundan siyasi şəxslər siyasi hadisələr törədərkən, siyasi aktlar həyata keçirərkən, həyata keçirilmiş aktlar, hərəkətlərin miqyası və təsir obyektləri və məkanı müəyyən olunur. Siyasi şəxslərin hərəkətlərinin formalarını və məzmununu siyasi qurumlarda da müəyyənləşdirmək olar.

Siyasi hərəkətlərin **forması** dedikdə, siyasi şəxslərin siyasi hərəkətlərini hansı qaydada etmələri başa düşülə bilər. Siyasi hərəkətlərin formaları siyasi şəxslərin siyasətdə iştirak etmək xüsusiyyətləri ilə müəyyən oluna bilər. Siyasi hərəkətlərin formalarına dair aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Siyasi sənədlərin hazırlanması zamanı törədilən siyasi aktların qaydası, forması;
- siyasi sənədlərin icrası zamanı siyasi hadisələrin törədilməsi, iştirak qaydası, forması;
- siyasi münasibətlər və əlaqələr zamanı meydana gələn hərəkətlər forması.

Siyasi hərəkətlərin **məzmunu** isə siyasi hərəkətlərin təsiri olaraq əmələ gələn siyasi nəticələrin tərkibindən və mahiyyətindən müəyyən olunur. Siyasi hərəkətlərin məzmunu siyasi hərəkətlərin ətrafa təsir dərəcələri ilə də müəyyən olunur. Müxtəlif sahələrdə mövcud olan siyasi hərəkətlər məhz müxtəlif məzmunu malik olur. Hər bir siyasi hərəkət forması, siyasi hərəkəti etmək qaydası onun məzmununu müəyyən edir. Siyasi hərəkətlərin məzmunu siyasi aktların, siyasi hadisələrin ətrafa təsiri ilə meydana gələn münasibətlərdən (reaksiyalardan) da müəyyən olunur. İstənilən siyasi hərəkət ətrafda reaksiyadoğurucu təsir göstərir. Siyasi hərəkətlərin formaları, qaydaları əsasən siyasi qurumlarda müəyyən edilir. Siyasi qurumlarda siyasi şəxslərin vəzifə və təlimatları hazırlanır və həmin sənədlərə müvafiq olaraq siyasi hərəkətlərin forma və məzmunu müəyyənləşdirilir. Siyasi sənədlər siyasi hərəkətlərin sxematik baş verməsini əsaslandırır. Siyasi hərəkətləri formaya salan əsas vasitələr siyasi sənədlər hesab edilir.

Siyasi hərəkətlərin forma və məzmununa, siyasi hərəkətlərin istiqamətlənməsinə *əmlər, sərəncamlar, qərarlar, kollektiv müqavilələr, tapşırıqlar, göstərişlər, təlimatlar, hesabatlar, məruzələr* və digər bu kimi direktiv vəziyyətlər təsir göstərilir. Bu vəziyyətlər həmçinin siyasi hərəkətlər üçün təkan rolunu da oynayır. Eləcə də *yığıncaqlar hesab edilən iclaslar, sammitlər, konfranslar, qurultaylar, mitinqlər, rəsmi görüşlər, brifinqlər, ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlar* da siyasi hərəkətlərin forma və məzmununu müəyyən edirlər. Yığıncaqlar adlanan siyasi proseslər, toplantılar siyasi qərarların hazırlanması prosesləri vəziyyətidir.

Siyasi sənədlər də hərəkət etdirilir. Siyasi sənədlərin hərəkət formaları, istiqamətləri, hərəkət məzmunları əsasən onun tərkib normaları, normaların əhatə sahələri, məzmun və mahiyyəti ilə müəyyən olunur. Siyasi sənədlərdə normaların mövcudluğu onun hərəkət etdirilmə formasını, istiqamətlərini və sahələrini müəyyən edir. Sənədlərdə normalar çoxluq təşkil edərsə, sənədlərin həcmi böyük olarsa və çoxlu sahələrə aid olan məsələləri əhatə edərsə, onda, siyasi sənədlərin məzmunu da

geniş olar. Siyasi sənədlərin forma və məzmunları onların tətbiqi sahələrindən də asılıdır. Siyasi sənədlər geniş sahələrdə hərəkət etdirilərsə, tətbiq olunarsa, onda, məzmun və hərəkət formaları da geniş ola bilər. Siyasi sənədlərdə normaların çoxluğu onun hərəkətinin əhatələnməsini zəruri edir. Məsələn, konstitusiyaya siyasi sənəd olaraq dövlətin, cəmiyyətin bütün sahələrində tətbiq edilir. Eləcə də qanunlar külliyyəti olan məcəllələr də geniş sahələrdə tətbiq edilir. Burada normaların çoxluğu siyasi sənədlərin məzmununun genişliyini əks etdirir. Konkret normativ aktlar isə konkret və dar çərçivədə, sahədə tətbiq edilir. Bu zaman siyasi hərəkətlərin əhatə dairəsi və forması da daralır. Siyasi sənədlər hazırlanarkən siyasi hərəkətlərin forma və məzmunları sənədlərin icrası zamanı törədilən hadisələrdən fərqlənir.

Ümumiyyətlə, siyasi hərəkətlərin forma və məzmununu müəyyən edən və yaradan **amillər** içərisində konkret olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Siyasi vasitələr (gözlə görünən)

- Siyasi şəxslər, siyasi qurumlar;
- Siyasi sənədlər, həmçinin, qərarlar, əmrlər, göstərişlər, tapşırıqlar, təlimatlar;
- yığıncaqlar-siyasi görüşlər, sammitlər, konfranslar, mitinqlər, iclaslar, brifinqlər və s.;
- siyasi məlumatlar-kütləvi-informasiya vasitələri tərəfindən əldə edilən;

Mücərrəd (gözlə görünməyən) vasitələr

- Siyasi maraq, məqsəd və mənafe;
- münasibət (reaksiya və emosiya);
- qalibiyət, məğlubiyyət;
- siyasi fikir, düşüncə, siyasi dərkətmə;
- siyasi ideya və siyasi ideologiya;
- siyasi ehtiyac və siyasi tələbat;
- siyasi təklif, siyasi təşəbbüs və s.

Zaman amili

- Əlverişli, əlverişsiz;
- münasib, qeyri-münasib;
- yetişmiş, yetişməmiş;
- qəbul edilən, qəbul edilməyən;
- real, qeyri-real;
- vaxtlı, vaxtsız zaman amilləri.

Bəzən zaman amili ilə siyasi şərait amilləri anlayışları da eyni məzmun kəsb edirlər. Siyasi şəraiti zaman yetişdirir.

Siyasi şəraitlər

- Münasib, qeyri-münasib;
- normal, qeyri-normal;
- qəbul edilən, qəbul edilməyən;
- əlverişli, əlverişsiz və s.

Bəzən siyasi şərait və siyasi vəziyyət anlayışlarını da eyniləşdirmək olar. Məsələn, sülh məfhumu, anlayışı həm vəziyyət, həm də şərait kimi başa düşülməlidir. Eləcə də siyasi realıq həm vəziyyət, həm də şəraitdir.

Siyasi vəziyyətlər

- Siyasi inkişaf, siyasi islahat, siyasi durğunluq, siyasi boşluq, siyasi anarxiya, (siyasi özbaşınalıq, siyasi hərcmərclik, siyasi xaos) siyasi təcrid, siyasi gərginlik, siyasi mübarizə və s.;
- siyasi realıq;
- siyasi ədalətsizlik, zülmkarlıq, dözümsüzlük;
- siyasi və hərbi münaqişə, müharibə, sülh.

Siyasi vasitələr və siyasi vəziyyətlər daha çox ola bilər. Ümumiyyətlə, siyasi vəziyyət hallarının bir çoxuna mücərrəd vasitələr də demək olar. Məsələn, siyasi münaqişə, sülh və müharibələr həm vəziyyətlərdir, həm də siyasi vasitələrdir. Bu məfhumlara vəziyyət və ya vasitə kimi yanaşılma predmetə yanaşma tərzindən və zərurət amilindən, şəraitindən asılıdır.

Siyasətin həyata keçirilməsi mərhələləri və siyasi vasitələrin hərəkətləri

Siyasətdə maraq əsas dayaq və hədəf vasitəsi rolunda çıxış edir. Siyasi hadisələrin törədildiyi maraq yolunda çoxlu sayda maraqlar ola bilər. Bu hər şeydən öncə maraqların tərkibindən, forma və məzmunundan, maraq yolunun məsafəsindən, zamandan asılıdır. Bir əsas, fundamental marağa çatmaq üçün bir neçə maraq təmin edilir. Buna hətta **aralıq maraqlar** da demək olar. Bir marağa çatmaq üçün siyasi proseslər əsasən iki mərhələdən keçir. Birincisi, **siyasətin hazırlanması**, ikincisi isə **siyasətin icra edilməsi, tətbiqi**. Bu proses bir maraq yoludur və buradan görünür iki başlıca məqsəd və hədəf mövcuddur. Eyni zamanda iki əsas maraq vardır. Eləcə də **iki maraq yolu məsafəsi** müəyyən edilir: - Birincisi, başlanğıcdan siyasətin hazırlanmasına qədər olan yol, ikincisi, siyasətin hazır vəziyyətindən əsas marağa qədər qət edilən məsafə. Bütün bu yollarda siyasi vasitələr hərəkət edirlər və eləcə də digər siyasi vasitələri hərəkət etdirirlər. Siyasi proseslərin iki maraq yolu siyasətin həyata keçirilməsi mərhələləri də hesab oluna bilər. Birinci mərhələ müəyyən istiqamətli siyasətin hazırlanması, ikinci mərhələ siyasətin icrasına başlanılması. Hər iki mərhələnin özünəməxsus maraq yolu vardır. Birinci

mərhələdə əsas marağa çatmaq üçün canlı siyasi vasitələr tərəfindən digər siyasi vasitələr, məsələn, canlı siyasi şəxsi heyət, siyasi sənədlər hazırlanır. İkinci mərhələ isə hazırlanmış siyasi vasitələrin hərəkətə gətirilməsi və əsas maraq yolunda hərəkət etdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Siyasi proseslər əsasən **hazırlanma** və **icraolunma** mərhələlərindən ibarətdir. Məsələn, ilk növbədə sülh danışıqlarına hazırlıq işləri həyata keçirilir, sonra isə sülh danışıqları proseslərinə başlanılır. Eləcə də istənilən konfranslara hazırlıq prosesləri həyata keçirilir və sonra da konfrans keçirilir. Konfransların keçirilməsi prosesləri özü bir maraq yoludur və əsas marağa çatmaq üçün həyata keçirilən proseslərdir. İstənilən bir işə başlamaq üçün ilk növbədə siyasi vasitələrin hazırlanması prosesləri, sonra isə siyasi vasitələrin tətbiqi prosesləri həyata keçirilir. Siyasi proseslər də bu baxımdan **hazırlanma və tətbiqi (icra)** mərhələlərindən ibarətdir. Hər iki mərhələdə siyasi vasitələr marağa çatmaq üçün hədəf istiqamətində hərəkətə gətirilir. Məqsədyönlü şəkildə və qanunauyğun olaraq çox güclü siyasi vasitələr maraq yoluna cəlb edilərsə, onda, siyasətin hazırlanması prosesləri sürətlənə bilər və siyasətin icra olunması da sürətlə həyata keçirilə bilər. Siyasətin həyata keçirilməsi mərhələlərinin hazırlıq səviyyəsindən onun icra səviyyəsinin keyfiyyətini müəyyənləşdirmək olar. Siyasətin hazırlıq və icra proseslərinin özləri də siyasi vəziyyətlərdir. Siyasətin hazırlanması mərhələsinə hətta icra mərhələsi üçün **baza mərhələsi** kimi də ad vermək olar. Çünki ikinci mərhələ məhz birinci mərhələ üzərində qurulur. Bu məntiqlə qeyd etmək olar ki, siyasətin, siyasi proseslərin gücü onun baza mərhələsindən asılıdır. Əsas maraq yolunda siyasətin baza mərhələsində əsasən siyasi vasitələrin cəmləşmə prosesləri həyata keçirilir. Siyasi vasitələr müəyyən edilərək cəmləşirlər və sonra isə hazır siyasi vasitələr hərəkətə gətirilirlər. Siyasi vasitələr maraq yolunda baza ideologiyasına, fikir xəttinə düzülürlər və siyasi hadisələrin trayektoriyalarla törədilməsi başlayır. Siyasi proseslərin ilkin (baza və hazırlıq) mərhələsində siyasi xətt, siyasi kurs, həmçinin, siyasi trayektoriya müəyyən edilir. İlkin baza mərhələsinin özü də **başlanğıc, davamedici** və **son** mərhələlərdən ibarət olur. Belə ki, baza mərhələsinin başlanğıc mərhələsində ilkin olaraq maraq meydana gəlir və siyasi fikir, ideya formalaşır. Sonrakı davamedici mərhələsində isə mövcud siyasi şərait tədqiq edilir, nəzərdən keçirilir. Son mərhələdə isə gəlinmiş qənaətlərə əsasən siyasi ideologiya müəyyən edilir və siyasi vasitələr həmin ideologiya üzərində hərəkət vəziyyətinə gətirilir. Siyasi mərhələlərin aralarında bir **keçicilik vəziyyətləri** də mövcud olur. Keçicilik vəziyyətlərində siyasi hərəkətlərin keçicilik prosesləri yaranır. Siyasi hadisələr forma və məzmununu yeni istiqamət üzrə dəyişməyə başlayır. Məsələn, hazırlanmış siyasi vasitələr keçici olaraq öz hərəkətlərini tədricən dəyişərək yeni maraq yoluna qədəm qoyur. Burada siyasi vasitələrin hərəkətlərinin yeni təyinatı meydana gəlir. Bu da onunla izah olunur ki, əsas maraq yolunda siyasi vasitələrin hərəkətlərinin forma və məzmunları başlanğıc və son mərhələdəki arada mövcud olan məsafələrdə dəyişmə xüsusiyyətlərinə malik olur. Məsələn, icralara hazırlıq

mərhələsi zamanı siyasi vasitələrin hərəkətləri bir və ya eyni forma və məzmununda olur. Hər bir siyasi vasitə iclasın hazırlanmasında iştirak edir. İclasın keçirilməsi isə başqa hərəkət xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. **Burada əsas maraq iclasda qəbul edilən qərarların icrasına nail olmaqdır.** İclasa hazırlıq və keçirilmə prosesləri isə başlanğıc və son mərhələlərdir.

Siyasət sonsuz sayda müxtəlif məzmun və tərkibli prosesləri özündə cəmləşdirən bir hərəkət məfhumu olduğu üçün burada maraq yolları da çoxdur. Hər bir maraq yolu başlanğıc və icra mərhələlərindən ibarətdir. Bir maraq yolunda bir neçə başlanğıc, davamedici və icra mərhələsini qeyd etmək olar. Hər bir icra mərhələsinin özü də başlanğıc, davamedici və son mərhələlərə bölünür. Buradan belə bir məntiqi nəticəyə gəlinir ki, siyasətdə hərəkət varsa, başlanğıc, davam etmə və son vəziyyətlər də mövcuddur. Hər bir son mərhələ yeni və növbəti maraq yollarını müəyyən edir. Siyasət daima təkrarlanan mərhələləri özündə ehtiva edən bir məfhumdur. Siyasətin başlanğıc və son mərhələləri törəmə xüsusiyyətlərinə malik olur. Belə ki, hər bir siyasi hərəkət yeni bir siyasi şəraiti yaratdığına görə yaradılmış yeni siyasi şəraitlər yeni-yeni mərhələlərin əsasını qoyur. Bir daha belə bir məntiqi nəticəyə gəlinir ki, siyasət siyasətdən törəyir prinsipi daima mövcudluğunu saxlayır. **Hər bir icra mərhələsi növbəti maraq yolu üçün baza mərhələsi rolunu oynaya bilir. Baza mərhələsi icra mərhələsinə, icra mərhələsi isə baza mərhələsinə çevrilərək, siyasi prosesləri bu qaydada davam etdirir.**

Siyasi proseslərdə vəziyyətlər bir-birilərini əvəzləyir. Siyasi proseslərin davamlı və əvəzləyici mərhələlərdən keçməsi üçün bir misal çəkək. Sosial müavinatların verilməsi siyasəti bir neçə mərhələdən ibarətdir. İlk mərhələdə sosial müavinatların veriləcəyi şəxslərin ailə vəziyyəti, şəxsi vəziyyəti araşdırılır. Davamedici mərhələlərdə müvafiq qərarlar qəbul edilir, qanunvericilik vasitələri hazırlanır, maliyyə vəsaiti toplanılır, ayrılır, son mərhələdə isə sosial müavinatlar verilir.

Siyasi proseslərin mərhələlərinin müəyyən edilməsi qaydası siyasi hərəkətlərin nəticələri ilə müəyyən edilir. Nəticə yeni şəraiti ortaya çıxarır. Siyasi prosesin başlanması və müəyyən oxşar və eyni vəziyyətin alınması ilə bir mərhələni müəyyən etmək olar. **Eyni və oxşar maraqları təmin etmək üçün bitmiş hərəkətlər sonu, vəziyyətlər bir mərhələdir. Siyasi vasitələrin müəyyən bir vəziyyəti əldə etmək üçün törətdikləri siyasi hadisələrin cəmi bir mərhələdir. Eyni və oxşar dəyişkənlik vəziyyətləri yaradan və müəyyən zamanda törədilən siyasi hadisələrin cəmi bir mərhələdir.** Məsələn, hazır məhsulun əldə olunması üçün müəyyən zamanda həyata keçirilən istehsal proseslərinin özü bir mərhələdir. Siyasi mərhələlər də zaman baxımından **kiçik, orta və böyük** mərhələlərə bölünürlər. Siyasi mərhələlər siyasi proseslərə cəlb edilən siyasi vasitələrin gücləri və onların törətdikləri siyasi hadisələrin təsir dərəcələri ilə də müəyyən edilə bilər. Siyasi proseslərin zənginliyi və geniş təsirliyi siyasi proseslərin həcm baxımından böyük olması ilə xarakterizə olunur.

Siyasi proseslərin mərhələləri öz təsir vəziyyətlərinə görə əlverişli və əlverişsiz, faydalı və faydasız və bu kimi xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir.

Siyasətin həyata keçirilməsi qaydaları (icra qaydaları, metodları, üsulları) və qaydaların müəyyən olunmasının əsasları

Siyasət insan maraqlarına bağlı olduğundan və maraqların həyatın hər sahəsini əhatə etməsi prinsipindən belə bir məntiqi fikir bildirmək olar ki, siyasət həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Siyasət hərəkətlərlə xarakterizə olunduğundan hərəkətin özü müəyyən qaydalarla törədilir. Hərəkətin törədilməsi qaydası siyasi qanunauyğunluqlarla müəyyən olunur. Siyasət hazırlanma və icra olunma kimi mərhələli proseslərə malikdir.

Məlumdur ki, cəmiyyətlərdə siyasəti həyata keçirmək, siyasi qurumlar arasında münasibətləri tənzimləmək üçün dövlət adlanan siyasi qurumun və siyasi hakimiyyətin varlığı ilkin şərtədir. Digər siyasi qurumlar da həmin varlıqlardan törəyir. İstənilən sahədə siyasəti həyata keçirmək üçün dövlət adlanan siyasi qurum tərəfindən əvvəlcə siyasi vasitələr müəyyən olunur. Canlı siyasi vasitələr digər canlı və cansız siyasi vasitələri yaradırlar. Pilləli təbəçilik əsasında ayrı-ayrı sahələrə dair siyasi qurumlar təşkil edilir. Siyasi qurumlar məsuliyyət, hesabat vermə prinsipləri əsasında təşkil edilir. Siyasi qurumların daxili intizam qaydaları və əsasnamələri hazırlanır və qəbul edilir. Burada da təşkilati proseslər norma və qaydalarla, həyat qanunauyğunluqları və iş prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Sonrakı gedişətdə cəmiyyətdəki siyasi proseslərin, eləcə də, dövlətlər və cəmiyyətlərarası siyasi prosesləri tənzimləmək üçün əsas qanunun, konstitusiyanın hazırlanması prosesinə başlanılır. Konstitusiyanın hazırlanması prosesləri də olduqca çoxlu sayda müəyyən həcmli və əhatəli proseslərdən ibarətdir. Konstitusiyanın hazırlanması proseslərinə aidiyyəti siyasi qurumlar və siyasi şəxslər cəlb edirlər və sonradan qanun layihəsi cəmiyyətlərdə geniş müzakirə olunmaq üçün yayılır və təkliflər toplanılır. Bu zaman aidiyyəti siyasi vasitələr hərəkətdə olurlar. Siyasi tərəflər olan siyasi qurumlar və vətəndaşlar siyasi aktivlik vəziyyətinə gəlirlər və əsas istiqamət üzrə hərəkət edirlər. Konstitusiyanın tərkib normaları da siyasi vasitələr tərəfindən hərəkətə gətirilir. Nəticədə konstitusuya hazırlanır və qəbul edilir. Sonrakı mərhələlərdə isə digər qanunvericilik aktları hazırlanır. Burada canlı siyasi vasitələr cansız siyasi vasitələri yaradırlar. Əsas cansız siyasi vasitədən çoxlu sayda cansız siyasi vasitələr törəyir. Konstitusiyadan digər qanunvericilik aktları yaranır. Əsas siyasi vasitənin hərəkət etdirilməsi nəticəsində normadan norma, siyasi vasitədən siyasi vasitə yaranır. Cansız siyasi vasitələrin hərəkətləri nəticəsində bu vasitələrin tətbiqi dairə və imkanlarının genişləndirilməsi üçün canlı siyasi vasitələr tərəfindən əlavə siyasi vasitələr yaradılır. Siyasi vasitələrin sxematik yaradılması və fəaliyyətlərinin sxematik genişləndirilməsi prosesləri meydana gəlir. Növbəti mərhələdə siyasi

vasitələr olan sənədlərdəki normalar aidiyyatı sahələrdə tətbiq edilir və icra edilir. Bu məqsədlə, aidiyyatı mütəxəssislər və kadrlar işə cəlb edilirlər.

Siyasi qurumların təşkili, siyasi institutların fəaliyyət göstərdikləri siyasi sistemin fəaliyyəti siyasəti həyata keçirmə qaydalarıdır. Həmin qaydaları konkret olaraq aşağıdakılar hesab etmək olar:

-Siyasi institutların təşkili;

-Siyasi sənədlərin hazırlanması və qəbulu, təsdiqi;

-Siyasi sənədlərin icrası;

-Siyasətin icrası zamanı hesabatların qəbulu və verilməsi, məruzələrin edilməsi;

-Siyasətin icrası zamanı siyasi vasitələrin hərəkətə gətirilməsi, həmçinin, siyasi nitqlərin bildirilməsi, siyasi məruzələrin edilməsi, siyasi fikir və ideyaların, siyasi təkliflərin verilməsi, siyasi tədqiqatların aparılması, siyasi mütəxəssislərin hazırlanması və bu kimi digər proseslərdən asılıdır.

Siyasətin icra qaydalarına siyasi sənədlərin icrası, o cümlədən bütün sahələrdə lazımı tədbirlərin görülməsi aiddir. Məsələn, iqtisadiyyat sahələrində siyasətin icra olunması sənədlərin hazırlanması və tətbiqindən asılı olan bir prosesdir. İqtisadiyyat sahəsində siyasətin icrasına istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin təşkil edilməsi, ticarətin təşkil edilməsi, gəlirlərin müəyyən edilməsi, vergilərin yığılması, hesabatların müəyyən edilməsi kimi proseslər aid edilir. Siyasətin icrası yolları siyasətin icra qaydalarını müəyyən edir. **Siyasətin icra yolları siyasi vasitələrin hərəkət üsulları və istiqamətləridir, formalarıdır, tərzləridir.**

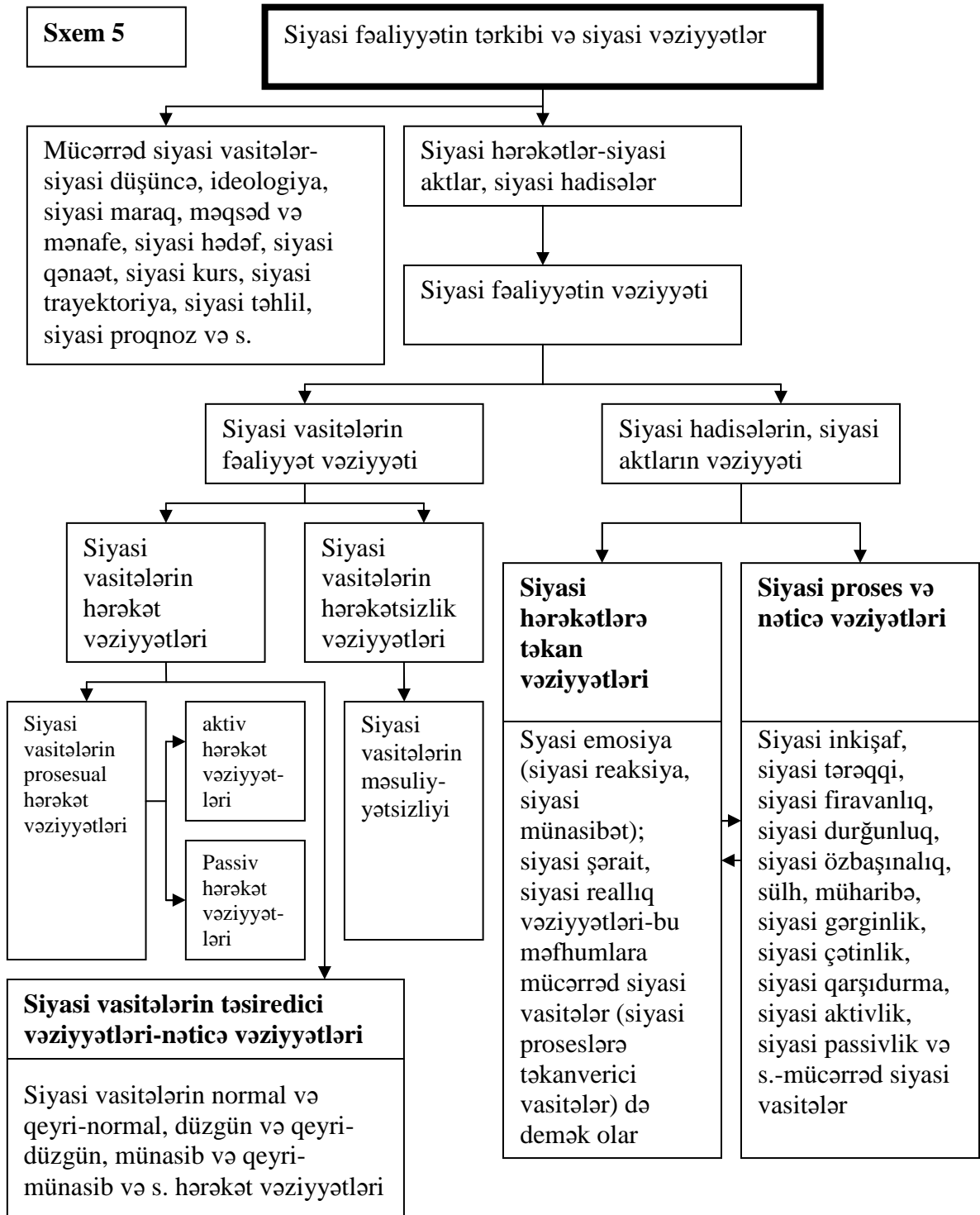
Elə olur ki, siyasi vasitə siyasətin icra yollarına, qaydalarına aid edilir. Məsələn, diplomatiya xarici siyasətdə bir siyasəti icra etmə yoludur, həm də vasitəsidir. Sülh və müharibə amilləri həm yol, həm də vasitədirlər. Danışıqların həyata keçirilməsi və bu məqsədlə görülən bütün tədbirlər yollar, cəlb edilən məfhumlar, anlayışlar vasitələrdir.

Siyasətin həyata keçirilməsi qaydaları siyasi hadisələrin nəticələri ilə, həmçinin, siyasi hadisələrin törədilmə xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Siyasətin həyata keçirilməsi qaydaları siyasi vasitələrin hərəkət istiqamətləri, maraq, mənafe və məqsəd amilləri ilə müəyyən olunur. Meydana gələn siyasi şərait siyasəti həyata keçirmə yollarının istiqamətlərini dəyişə bilər. Məsələn, elə bir şərait yarana bilər ki, sülh siyasətindən müharibə siyasətinə keçmək zərurəti ortaya çıxsa bilər və yaxud da əksinə proseslər başlana bilər. Qaydaların müəyyən olunmasında tələbat amili də mühüm rol oynayır. Tələbat yarandıqca siyasi vasitələr də həmin istiqamətə doğru hərəkət edirlər. Siyasi vasitələrin tətbiqi yolları siyasətin icra yollarını müəyyən edir.

Siyasi fəaliyyətin tərkibinin müəyyən olunması

Siyasi fəaliyyət siyasi vasitələrin hərəkət etmələridir. Siyasi fəaliyyətin özü bir vəziyyətdir, hərəkət vəziyyətidir. Siyasi fəaliyyətin tərkibi törədilən siyasi aktlardan, siyasi hadisələrdən ibarətdir. Siyasi fəaliyyətin tərkibi siyasi vəziyyətlərdən ibarət olduğundan, siyasi vəziyyətlər də müxtəlif sahəli və çəxtərkibli olur. Bu baxımdan siyasi vəziyyətlər **ümumi** və **konkret** siyasi vəziyyətlərə bölünür. Ümumi vəziyyətlər konkret vəziyyətlər formalarından yaranır. Siyasi vəziyyətlər içərisində siyasi rejimləri (demokratik, avtoritar, totalitar rejimlər), siyasi inkişaf vəziyyətlərini, siyasi tərəqqi, siyasi dirçəliş, sabit inkişaf vəziyyətləri, siyasi durğunluq vəziyyətləri, siyasi anarxiya, siyasi boşluq, siyasi gedişatların, siyasi reallıqların ortaya çıxardığı vəziyyətlər, sülh və müharibə vəziyyətləri, siyasi dözümsüzlük, zülmkarlıq, siyasi gərginlik, siyasi çətinlik, siyasi firavanlıq və s. bu kimi vəziyyətləri qeyd etmək olar. İstənilən hərəkət halı, hadisənin törədilməsi prosesi və nəticəsi, yaradılan şərait, mühit bir vəziyyətdir. Ümumiyyətlə, istənilən dəyişiklik forması bir vəziyyətdir. Siyasi vasitələrin hərəkətləri ilə yanaşı, hərəkətsizlikləri də bir vəziyyətdir. Siyasi vasitələrin fəaliyyətsizliyi siyasi vasitələrin üzərinə düşən vəzifə və öhdəlikləri yerinə yetirməmək vəziyyətidir. Siyasi hərəkətlər edərkən siyasi vəziyyətlər də hərəkətlərə müvafiq olaraq bir-birilərinə keçir. Siyasi vəziyyətlər və hallar dəyişikliyə məruz qalırlar.

Siyasi fəaliyyətin tərkibi olan siyasi vəziyyətlərin məzmun və formaları siyasi emosiyalarla (reaksiya və münasibətlərlə) müəyyən olunur. Siyasi hərəkətlərin nəticələrinin təsirləri məhz emosiyaları yaratdıqlarına görə emosiyalardan müəyyən etmək olar ki, siyasi vəziyyətlər hansı tərzdə və formadadırlar. Siyasi fəaliyyətin tərkibi, siyasi hadisələrin vəziyyətlərinin tərkibi çoxməzmunlu ola bilər. Siyasi fəaliyyətin tərkibi olan siyasi vəziyyətlər siyasi şəraitlər və siyasi reallıq vəziyyətlərini əmələ gətirir. Siyasi hadisələr trayektoriyalarla törədilərkən siyasi vəziyyətlərin də trayektoriyalarla düzülüşü yaranır. Siyasi vəziyyətlər törəmə xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Siyasi fəaliyyətin tərkibi siyasi vasitələrin vəziyyətindən və siyasi aktların vəziyyətlərindən asılıdır. Hərəkət və hərəkətsizlik vəziyyətləri siyasi aktların və hadisələrin vəziyyətini xarakterizə edir. Siyasi hadisələrin, siyasi aktların vəziyyəti ümumi siyasi mənzərəni formalaşdırır. Məsələn, siyasi aktların törədilməsi tərz və formasından, istiqamətindən müəyyən etmək olur ki, müharibə və ya sülh vəziyyətləri yaranır. Siyasi vəziyyətlər siyasi hərəkət proseslərinin vəziyyətlərinin cəmini formalaşdırır və beləliklə, ümumi siyasi vəziyyət əmələ gəlir. Ümumiyyətlə, belə bir prinsipdən çıxış etmək olar ki, istənilən hərəkət prosesinin özü bir vəziyyət formasıdır. Hərəkətlərin başlanğıc və nəticələri də vəziyyətləri əmələ gətirir. Siyasi vəziyyətlərə siyasi hadisələrin, siyasi aktların vəziyyətləri, həmçinin, siyasi vasitələrin hərəkət vəziyyətləri aid edilir. Siyasi fəaliyyətin tərkibi əldə olunan nəticələrdən asılıdır, nəticələrdən formalaşır. Nəticə siyasi fəaliyyətin tərkibinin formalaşması üçün bir növ mənbə, baza rolunu oynayır. Siyasi fəaliyyətin tərkibi mücərrəd siyasi vəziyyətlərdən də ibarətdir. Bu baxımdan siyasi maraq, siyasi mənafe, siyasi ideologiya, siyasi düşüncə, siyasi məqsəd, siyasi kurs, siyasi düşüncə kimi mücərrəd siyasi vasitələr də siyasi fəaliyyətin tərkibinə aiddir.

Qeyd: Siyasi vasitələrin hərəkət vəziyyətləri siyasi hadisələrin mövcud vəziyyətlərini əmələ gətirir. Bəzən siyasi vasitələrin hərəkət vəziyyətləri ilə siyasi hadisələrin mövcud vəziyyətini eyni başa düşmək olur. Lakin fərqlər də vardır. Belə ki, siyasi vasitələrin hərəkət vəziyyətləri nəticəsində müərrəd siyasi vasitələrin vəziyyətləri meydana gəlir. Məsələn, müharibə, münafişə, sülh məfhumları həm müərrəd siyasi anlayışlardır, həm də siyasi hərəkətlərin, siyasi aktların vəziyyətləridir. Eləcə də siyasi hərəkətin aktivliyi var, həmçinin, siyasi hadisələrin aktiv vəziyyəti mövcuddur. Siyasi vasitələrin aktiv və passiv hərəkət vəziyyətləri var, eləcə də siyasi aktların, siyasi hadisələrin mövcud prosesual vəziyyətləri və halları mövcuddur.

Siyasi vəziyyətlərin keçidləri

Siyasi vəziyyətlər siyasi vasitələrin hərəkəti zamanı meydana gəlir. Siyasi hərəkət prosesinin özü də müəyyən siyasi vəziyyətlərdir. Siyasi vasitələr hərəkətdə olarkən siyasi şəraitləri yaradırlar. Siyasi şəraitlər müxtəlif olur. Bu hər şeydən öncə siyasi vasitələrin müxtəlif məzmun və tərkibdə olması və müxtəlif sahələri əhatə etmələri ilə əlaqədardır. Canlı siyasi vasitələr hərəkət vəziyyətində olarkən yaratdıqları siyasi şəraitlər növbəti hərəkətlərin törədilməsinə zəmin yaradır. Bu zaman siyasi vasitələr bir vəziyyətdən başqa vəziyyətə keçirlər. Siyasi vasitələr siyasi şəraitlərdən istifadə edərək tələbatlarına uyğun olaraq özlərinin yeni maraqlarını müəyyən edirlər və həmin maraqların təmini istiqamətində hərəkət edirlər. Siyasi vəziyyətləri siyasi vasitələrin emosiyaları (reaksiyaları) və yaradılmış olan münasibətləri ilə müəyyən etmək olar. Siyasi vasitələr emosiyaların (reaksiyaların) təsiri ilə hərəkət edirlər və yeni maraqlar uğrunda hərəkətlər yeni vəziyyətləri ortaya çıxarır. Siyasi vasitələr bir siyasi vəziyyətdən, şəraitdən digərinə keçirlər. Məsələn, siyasi durğunluq vəziyyətindən siyasi inkişaf mərhələsinə keçən zaman siyasi vasitələr hərəkət edirlər və ya hərəkətə gətirilirlər, nəticədə emosiyaların (reaksiyaların) yaratdıqları qıcıqlarla öz hərəkətlərini sürətləndirirlər və inkişaf vəziyyətinə keçirlər. Siyasi vəziyyətlərin birindən digərinə keçmələrində siyasi maraqlar və tələbatların əsas rolu olur. Maraq böyük olan zaman siyasi vasitələr bir hərəkət vəziyyətindən digərlərinə sürətlə keçirlər. Siyasi vəziyyətlərin keçidləri və dəyişmələri proseslərinin sürəti əsasən maraq amilindən və siyasi vasitələrin gücündən asılı olur. Eləcə də siyasi vasitələrin hərəkət trayektoriyalarına təsir edən kənar qüvvələrin gücündən də asılı olur. Siyasi vəziyyətlərin keçidləri zamanı mövcud siyasi şərait dəyişir və yenisi ilə əvəz olunur. Siyasi hərəkətlərin də xüsusiyyətləri dəyişir. Məsələn, müharibə şəraitində siyasi vasitələrin etdikləri hərəkətlər, törətdikləri hadisələr tamamilə başqa mahiyyət və məzmun kəsb edir. Sülh vəziyyətinə keçən zaman siyasi şərait dəyişməyə başlayır və siyasi vasitələrin də hərəkətlərində forma və məzmun dəyişikliyi baş verir. Siyasi vəziyyətlərin dəyişməsində siyasi fikir, düşüncə və ideologiya, eləcə də, siyasəti icra edən şəxslərin məharəti, bilik və bacarıqları da mühüm rol oynayır. Məsələn, siyasi anarxiya vəziyyəti zamanı siyasi vasitələrin hərəkəti systemsiz şəkildə, pərakəndə formada mövcud olur. Lakin siyasi şəxslərin bilik və bacarıqları, eləcə də, ideologiya üzərində qurulmuş tələbləri və bu istiqamətdə fəaliyyətləri siyasi vasitələrin hərəkət vəziyyətini dəyişərək siyasi anarxiya vəziyyətindən sistemli idarəetmə, qanunların işlədiyi bir hərəkət vəziyyətinə gəlmələrinə səbəb olur. Siyasi hərəkətlərin vəziyyətlərinin dəyişməsində həmçinin, siyasi vasitələrin gücü də əsas rol oynayır. Belə ki, siyasi vasitələrin gücü ilə yaranan təsir qüvvələrinin köməyi sayəsində siyasi vasitələr öz hərəkət istiqamətlərini məzmunca dəyişə bilirlər və nəticədə siyasi vəziyyət də dəyişir. Siyasi hərəkətlərin vəziyyətlərinin dəyişməsində siyasi vasitələr olan siyasi sənədlər də mühüm rol oynayır. Qəbul edilən sənədlərin məzmun və

mahiyyəti siyasi şəraiti dəyişə bilir və nəticədə siyasi vəziyyətlərdə keçidlər əmələ gəlir. Cəmiyyətlərdə qəbul edilən yeni-yeni qanunvericilik sənədləri, siyasi hərəkətlərin xüsusiyyətlərini formalaşdırır, siyasi vasitələrin bir vəziyyətdən digər vəziyyətlərə keçməsinə əsaslandırır. Siyasi sənədlərin icrası cəmiyyətdə köklü dəyişikliklər əmələ gətirir və hər bir dəyişiklik mühiti, mənzərəsi də bir siyasi vəziyyətin əsasını qoyur. Siyasi vəziyyətlərin tez-tez dəyişməsi siyasi **aktivlik** və **passivliyi** əmələ gətirir. Bu vəziyyətlərin yaranması da siyasi vəziyyətlərin dəyişməsinə zəruri edən siyasi hərəkətlərin nəticələri ilə əlaqədar olur. Siyasi vəziyyətlərin məqsədyönlü şəkildə və faydalı əsaslarla, qanunauyğun olaraq, ümumi maraqların təminatı istiqamətində dəyişməsi cəmiyyətin inkişafının əsasını təşkil edir. Siyasi vəziyyətlərin keçid prosesləri də özünəməxsus tərzdə ola bilər. Bu da siyasi vasitələrin hərəkəti ilə meydana gələn və digər siyasi vasitələri hərəkətə gətirən siyasi şəraitlə əlaqəlidir. Siyasi vəziyyətlərin sürətli dəyişkənliyi siyasi vasitələrin yaratdıqları siyasi emosiyalarla (reaksiyalarla) əlaqəli olduğundan və emosiyaları (reaksiyaları) da siyasi vasitələrin hərəkətləri yaratdığından, siyasi vasitələr daima sürətli hərəkət vəziyyətində olarlarsa, onda, siyasi vəziyyətlər də tez-tez dəyişkənliyə məruz qala bilər. Siyasi vəziyyətlərin vahid istiqamətli dəyişkənliyi zamanı inkişafa nail olmaq olar. Məsələn, durğunluqdan çıxmaq üçün siyasi vasitələrin hərəkətləri vahid və eyni məzmunlu istiqamət üzrə sürətlə davam edərsə, siyasi inkişafa nail olmaq olar. Burada siyasi vəziyyətlər siyasi hərəkətlərin eyniməzmunlu istiqaməti üzrə tez-tez dəyişikliyə məruz qalır.

Cansız siyasi vasitələri hazırlayan prosesual vasitələr və bu vasitələrdə siyasi hərəkətlərin xüsusiyyətləri

Cansız siyasi vasitələr olan siyasi sənədlərin hazırlanması prosesləri mövcuddur. Siyasi sənədlər mütəxəssislər tərəfindən siyasi qurumlarda prosesual qaydada hazırlanır, bu sənədlərin geniş müzakirələri xüsusi yığıncaqlarda, iclaslarda, konfranslarda, ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərdə, sammitlərdə, qurultaylarda və digər yığıncaqlarda keçirilir. Yığıncaqlar birdəfəlik siyasi aktlardır, başlanğıc və sonu olan hərəkətlərdir, müəyyən zaman kəsiyində baş verən proseslərdir və bu baxımdan da qərarların qəbul edilməsi üçün prosesual vasitələrdirlər. Siyasi sənədlər aidiyyəti sahələr üzrə keçirilən yığıncaqlarda siyasi şəxslər arasında hərəkət etdirilir. Siyasi yığıncaqlar siyasi sənədlərin istiqamətlərinin müəyyən olunmasında xüsusi rol oynayır. Siyasi sənədlərin aidiyyəti sahələr üzrə hərəkət etdirilməsində siyasi yığıncaqlar əsas rol oynayır. Siyasi yığıncaqlar prosesual vasitələr olaraq siyasi sənədlər üçün istiqamətverici əhəmiyyət kəsb edirlər. Siyasi yığıncaqlar siyasi şəxslər üçün siyasi sənədləri müvafiq sahələrdə hərəkət etdirmək üçün istiqamətverici vasitələr rolunda çıxış edirlər. Siyasi yığıncaqlarda siyasi sənədlərin, eləcə də, siyasi şəxslərin hərəkət etmələrinin əsasları müəyyən edilir. Siyasi yığıncaqlarda siyasi sənədlərin hazırlanması üçün siyasi fikirlər, mülahizələr

irəli sürülür. Məhz siyasi yığıncaqlar siyasi mülahizələr üçün fikir, ideya və düşüncə mənbələri rolunda çıxış edirlər. Siyasi prosesual və təkanverici vasitələr olan siyasi yığıncaqlar və tədbirlərin keçirilməsi zamanı siyasi şəxslərin hərəkəti cəmləşərək ümumi siyasətin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Siyasi şəxslərin toplanmış fikirləri əsasında yeni-yeni istiqamətlər müəyyən edilir. Siyasi yığıncaqlar siyasi ideologiyanın formalaşmasına öz müsbət təsirlərini göstərir. Siyasi ideologiya da siyasi vasitələrin (canlı və cansız) birgə olaraq hərəkət etmələrini əsaslandırır.

Siyasi yığıncaqlar məhz siyasi vasitələri hərəkətə gətirmək üçün güc mənbəyi rolunu da oynayır. Siyasi yığıncaqlarda problemlər müzakirə edilərək üzə çıxır və bu problemlərin həlli istiqamətində çoxlu sayda fikir və düşüncələr bildirilir, görünməyən tərəflər aşkar olunur. Məhz siyasi yığıncaqlar problemlərin həlli istiqamətində siyasi vasitələri hərəkətə gətirir. Geniş siyasi yığıncaqlar cəmiyyətdəki ümumi problemlərin həllinə yönəlir və aidiyyəti siyasi vasitələri müvafiq istiqamətlərə doğru hərəkət etməyə yönəldirlər. Siyasi yığıncaqlarda səslənən fikirlər aidiyyəti şəxslərdə, siyasi qurumlarda toplanmış şəxslərdə siyasi **emosiya (reaksiya və münasibətlər)** yaradır. Siyasi reaksiyalar siyasi vasitələrin hərəkətə gəlməsinə kömək edir. Siyasi reaksiyalar siyasi şəxslərdə maraqlar oyadır və siyasi şəxslər həmin maraqların təmin olunması üçün hərəkətə başlayırlar. Siyasi yığıncaqlar ümumi maraqların ortaya çıxmasına kömək edir və siyasi şəxslərin əksəriyyətini məhz həmin maraqların təmin olunması istiqamətində birgə güc tətbiq etməyə, siyasi hərəkətlərini toplamağa və vahid istiqamətə yönəlməyə sövq edir. Siyasi yığıncaqlar cəmiyyətin inkişafı naminə siyasi hərəkətlərin trayektoriyalara düzülməsində hərəkət ritminin saxlanılmasına, eləcə də, siyasi vasitələrin hərəkət etməsində ritmin saxlanılmasına kömək edir. Siyasi vasitələr öz təyinatı istiqaməti ilə hərəkət edirlər. Siyasi yığıncaqlar **hərəkət yaratma** və **hərəkət tənzimləmə** funksiyasını yerinə yetirir. Siyasi yığıncaqlarda hərəkətlər mərkəzdən ətraflara, ətraflardan mərkəzə doğru yönəlir. Bu prosesual vasitələrdə siyasi vasitələrin hərəkət, fəaliyyət hesabatları və məruzələri dinlənilir. Siyasi yığıncaqlarda siyasi hərəkətlərin analizi, siyasi vəziyyətlərin müəyyən edilməsi, siyasi şəraitlərin tədqiq edilməsi kimi məsələlər araşdırılır. Siyasi yığıncaqlar siyasi proseslərin, siyasi cərəyanların istiqamətlərini müəyyən edir və siyasi hərəkətlərin cəmləşmiş qaydada toplanmasını təmin edir. Siyasi yığıncaqlar cəmiyyətlərdə siyasi hərəkətləri tənzimləyərək, siyasi vəziyyətlərin dəyişməsinə təkanverici vasitələr rolunda çıxış edir. Siyasi prosesual vasitələr olan siyasi yığıncaqların keçirilməsi siyasi şəxslərdə və siyasi qurumlarda məsuliyyətin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Siyasi yığıncaqlar müəyyən zaman üçün siyasi hərəkətlərin cəmləşmiş vasitələri olaraq, həm də yeni siyasi hərəkətlərin meydana gəlməsini təmin edir. İstənilən sahədə siyasəti həyata keçirmək üçün siyasi yığıncaqlar keçirilir. Siyasi yığıncaqlar siyasi hərəkətləri tənzimləyən birdəfəlik siyasi prosesual vasitələrdir.

Siyasi hərəkətlərdə siyasi taktikalar anlayışı

Siyasi taktika siyasi strategiya zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün siyasi vasitələrin hərəkət yollarıdır, gedişlər üsulu və qaydalarıdır. Siyasi taktika siyasi strategiya zamanı siyasi hadisələrin törədilməsi, siyasi aktların trayektoriya üzrə necə düzülməsini müəyyən etməkdir. Siyasi taktikalar zamanı siyasi yollar müəyyən edilir və siyasi hadisələri törətmək üsulları, forma və qaydaları müəyyənləşdirilir. Siyasi taktikalar bir növ siyasi oyunlar zamanı yerinə yetirilən hərəkətlər qaydaları kimi də qəbul edilə bilər. Siyasi taktika hərəkətin təcrübəsindən formalaşır. Siyasi taktika siyasi vasitələrin mübarizəsi zamanı atılan siyasi addımlar, hərəkət addımlarının forma və məzmunudur. Siyasi taktika siyasi təcrübədən əmələ gəlir. İstənilən siyasi taktika siyasi nəzəriyyə və siyasi biliklərə, canlı siyasi vasitələrin çevikliyinə, bacarıqlarına bağlı olur. Siyasi taktikalar, gedilən yollar zamanı siyasi hərəkət təcrübələri meydana gəlir. Siyasi təcrübələrə əsasən siyasi taktikaların yeni forma və üsulları müəyyənləşdirilir. Siyasi taktikalar hərəkət istiqamətləri, hərəkət trayektoriyaları üzərində siyasi vasitələrin hərəkətlərini tənzimləyir. Qarşıya qoyulan maraqlara yüksək və lazımi səviyyədə çatmaq üçün siyasi taktikaların rolu böyük olur. Siyasi trayektoriyalarda güclü siyasi vasitələrin maraq hədəfinə tez və əlverişli zamanda çatılması üçün siyasi taktikalar mühüm rol oynayır. Siyasi taktikalar siyasi hərəkətlərin paralel trayektoriyalarında yüksək səviyyədə və qanunauyğun olaraq tətbiq edilərsə, onda, rəqib trayektoriyadakı siyasi vasitələrin hadisə törətmələrinin, siyasi hərəkətlərinin qarşısını almaq olar. Siyasi taktikaların yüksək səviyyədə müəyyən edilməsi siyasi vasitələrin gücündən də asılıdır. Güclü siyasi vasitələrin taktikaları da güclü olur. Siyasi taktika həmçinin siyasi maraqlara bağlı olan bir məfhumdur. Siyasi taktikalar siyasi vasitələr tərəfindən adətən siyasi rəqabət mübarizəsi zamanı dərin və geniş düşünülmüş şəkildə tətbiq edilir. Siyasi taktikaların düzgün müəyyən edilməsi siyasi rəqabət mübarizəsində qalib gəlmənin əsaslarını müəyyənləşdirir. Siyasi taktikalar siyasi rəqabət mübarizəsi zamanı bir trayektoriyada hərəkət edən siyasi vasitələr tərəfindən güclü şəkildə tətbiq edilərsə, digər trayektoriyadakı siyasi vasitələrə öz təsirlərini göstərir və siyasi vasitələrin hərəkətlərinin qarşısını almaq qədər siyasi təsir göstərir. Belə olan halda, siyasi vasitələrdə qıcıq və emosiyalar yaranır və əks taktikalar meydana gəlir və tətbiq olunmağa başlayır. Siyasi taktikalar qanunauyğun tətbiq edilməzsə, canlı siyasi vasitələr (subyektlər) də düzgün fəaliyyət göstərə bilməzlər. Siyasi taktikalar siyasi vasitələrin hərəkət funksiyalarını və cansız siyasi vasitələrin tətbiq funksiyalarını müəyyən edir. Siyasi taktikalar zamanı əldə olunmuş təcrübələr toplanılır və təkrar siyasi proseslər zamanı tətbiq edilməyə başlayır. Siyasi taktikalar siyasi vasitələrin tərkib elementlərini formalaşdırır. Siyasi taktikaların tətbiqi tələb edir ki, nə qədər və hansı gücdə siyasi vasitələr hərəkətə gətirilsinlər. Məsələn, eyni və oxşar maraqların təmin

edilməsi zamanı tətbiq edilən taktikalar nəticəsində əldə olunmuş təcrübələr tələb edir ki, növbəti siyasi addımlar zamanı nə qədər siyasi vasitə siyasi hərəkət trayektoriyasına cəlb edilsin.

Siyasi taktikalar da müəyyən məzmun tərkiblərinə malik olur. Bu baxımdan **məğlubedici, qalib gəlmə taktikaları, məqsədə tez çatma taktikaları** mühüm rol oynayır. Taktikaları gücləndirən amillər içərisində əsasən siyasi vasitələrin güclərini göstərmək olar. Məsələn, böyük gücə malik olan dövlətin siyasi vasitələrinin hərəkət trayektoriyalarının əhatə dairələri, həmin dairələrdə hərəkət xüsusiyyətləri, taktikaları, taktikaların məzmun və tərkibləri, tətbiqi yolları kiçik dövlətlərin siyasi vasitələrinin hərəkət trayektoriyalarındakı taktikalardan daha güclü olur.

Siyasi taktikaların gücü siyasi vasitələrin hərəkət trayektoriyalarını gücləndirir və genişləndirir. Siyasi taktikalar hərəkətin məzmununa, siyasi hadisələrin təsir güclərinə də öz təsirlərini göstərir. Siyasi taktikalar bir növ siyasi hərəkətlərin formalaşmasında, siyasi vasitələrin fəaliyyətini tənzimləyir. Siyasi taktikalar siyasi hərəkətlərin məzmununu genişləndirmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Siyasi taktikalar, tətbiq edilən siyasi gedişlər siyasi hərəkət trayektoriyasında zaman amilini qısalda bilər. Nə qədər çox geniş siyasi taktika müəyyən edilərsə, bir o qədər siyasi vasitələrin gücü və hərəkəti artar, eləcə də, siyasi vasitələrin hərəkəti sürətlənər və siyasi hadisələr də ardıcılıqla tez-tez törədilər. Siyasi taktikalar siyasi düşüncələrlə müəyyən edilir, siyasi düşüncələr siyasi taktikanı meydana gətirir. Siyasi taktikalar siyasi hərəkətlərdən yaranmış təcrübələrə əsasən də müəyyən edilir. Siyasi taktikalar siyasi strategiyalarda daha geniş tətbiq edilir. Siyasi taktikalar siyasi hərəkətlərin kənar təsirlərdən qorunmasına da xidmət edir. Siyasi taktikalar iki mühüm məqsədlə müəyyən edilir. Siyasi hərəkətlərin tənzimlənməsi və siyasi maraq və məqsədlərə çatılması.

Siyasi taktikalar siyasi sənədlərlə müəyyən edilir. Məsələn, siyasi əmrlər, göstərişlər, tapşırıqlar, qərarlar, sərəncamlar və bu direktiv sənədlərdə göstərilən **müddəalar, detallar** siyasi taktikanın müəyyən edilməsi qaydaları kimi qəbul edilə bilər. Siyasi taktikalar siyasəti həyata keçirmə yollarını göstərdiyinə görə, siyasi sənədlərdəki normalar və normaların yerinə yetirilməsi üçün qəbul edilən əlavə normalar da taktikalar kimi qəbul edilə bilər. Siyasi taktikalar törəmə xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Məsələn, dövlət rəhbərinin qərarları (prezidentin fərman və sərəncamları) ümumi taktikaları müəyyən etsələr də, bu normaları yerinə yetirmək üçün qəbul edilən əlavə sənədlər (məsələn, nazirlər kabinetinin və ya şurasının) **törəmə taktikalarını müəyyən edir**. Törəmə sənədlərdə siyasətin yerinə yetirilməsi qaydaları müəyyən edilir, gedişatın yolları göstərilir. Bu normalar da taktikanın nəzəri əsaslarını təşkil edir. Siyasi taktikanın əsas mənbələri siyasi normaların özü olaraq, həmçinin, siyasi normaları yerinə yetirmək üçün əlavə normalar tətbiq etmək qaydalarıdır.

Siyasi strategiya və strategiyanın müəyyən edilməsinin əsasları

Büütn cəmiyyətlərdə həyatın mənası məqsəd və maraqlardan ibarətdir. İnsanların həyat prinsipləri məhz məqsəd və maraqlara söykənir. Qeyd edildiyi kimi, istənilən marağın təmin edilməsi üçün **“məqsəd yolları”** müəyyən edilir. Məqsəd yolları zamanla və məsafə ilə müəyyənləşdirilir. Həmin zaman və məsafə amilləri siyasi düşüncələrə, siyasi qənaətə bağlı olur. Siyasi marağın təmin edilməsi üçün müəyyən edilən məsafə və zaman amilləri marağın miqyas və kəmiyyətindən, miqdarından, məzmun və mahiyyətindən asılı olur. Əgər marağın təmin edilməsi üçün böyük əziyyətlər çəkmək tələb edilirsə, onda, siyasi trayektoriyalara güclü təsirə malik olan siyasi vasitələr cəlb edilir. Cəmiyyətlərdə yaşayan fərdlər öz maraqlarını təmin etmək üçün müəyyən məqsədlərə çatmaq naminə ilkin olaraq müəyyən istiqamətli yollar müəyyən edirlər. Həmin yolla getmək üçün məqsədlər ortaya qoyulur. Məqsəd və maraq yolu planlardan, sxematik hərəkətlərdən, layihələrdən formalaşır. **Marağın təmin edilməsi üçün müəyyən edilən siyasi vasitələr, siyasi trayektoriya, məqsəd və maraqların cəmləşdiyi ümumi plana, siyasi taktikaların mövcud olduğu siyasi sxemə, layihəyə siyasi strategiya, yəni, qarşıya qoyulmuş plan deyilir. Siyasi strategiya eyni maraq uğrunda mübarizə aparan siyasi vasitələrin birgə hərəkətinin məzmun və mahiyyətini özündə birləşdirən sxematik bir plandır. Siyasi vasitələr, siyasi trayektoriya, siyasi akt, siyasi hərəkətlər, zaman, siyasi maraq, siyasi məqsəd, siyasi fikirlər siyasi strategiya anlayışlarının tərkib elementləridir. Siyasi strategiyaya həmçinin, siyasi vasitələrin idarəedilməsi, siyasi nəticə və təsirlər də aid edilir. Siyasi strategiyada ideologiya mühüm rol oynayır. Burada siyasi hadisələr ideologiya üzərində qurulur.** Siyasi strategiya *kiçik, orta və böyük* məzmunla malik olur və bu baxımdan da kiçik, orta və böyük məsafə və zamana bağlıdır. Siyasi strategiyanın müəyyən edilməsində maraq amili böyük rol oynayır. Kiçik məzmunlu strategiyada nəzərdə tutulan hadisələr yalnız kiçik işlərin görülməsi və kiçik maraqların təmin edilməsi üçün törədilir. Orta məzmunlu strategiyada isə orta məzmunlu maraqların təmin edilməsi üçün siyasi hadisələr törədilir. Böyük məzmunlu strategiyada isə böyük maraqların təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Siyasi maraqlar məhz siyasi strategiyanın məzmun və mahiyyətini, miqyas və ölçüsünü, siyasi strategiyanın fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edir. **Siyasi strategiya bir növ siyasi maraqların təmin edilməsi üçün planlardır, əvvəlcədən düşünülmüş hərəkət sxemləridir.** Siyasi strategiya zamanı siyasi hadisələr sxemlərlə törədilir. Siyasi vasitələr olan sənədlər də, məsələn, dövlət proqramları və konsepsiyalar da siyasi strategiyanın müəyyən edilməsi üçün qəbul edilir. Siyasi strategiyada əsas istiqamətverici və məqsədəçatma vasitəsi siyasi sənədlərdir. Siyasi sənədlər məhz siyasi hadisələrin maraq yolları ilə törədilməsini təmin edir. Strategiya **yaxın, orta və uzun** müddətə nəzərdə tutulur. Strategiyanın müddətə görə müəyyən edilməsi qarşıya qoyulan məqsəd və maraqlardan ibarətdir. Adətən qısa məzmunlu strategiyada yaxın zaman nəzərdə tutulur. Böyük, əhatəli məzmunlu strategiyalarda isə

böyük maraqlar təmin edildiyindən, məsafə uzun zaman üçün qət edilir. Hər bir müddət üçün müəyyənləşdirilən strategiyada (siyasi maraqları təmin etmək planında) məqsədlər də zamana və siyasi hadisələrin həcminə görə nəzərdə tutulur. Bu baxımdan, **kiçik, orta və böyük məqsədlər** yaxın, orta və uzun müddətə müəyyən edilir. Yaxın və orta müddətli strateji məqsədlər böyük strateji məqsədlər üçün istifadə edilir. Böyük strateji məqsədlərin özləri kiçik və orta tərkibli strateji məqsədlərdən formalaşır. Ola bilər ki, bir uzun müddətli strategiyada bir neçə proqram ardıcıl olaraq qəbul edilsin. Bununla yanaşı, çoxlu sayda kiçik, orta və böyük məzmunlu strateji sənədlər uzun müddətli strategiyanın tərkibində ola bilər.

Strategiya müəyyən edilməmişdən öncə strateji sahələrdəki siyasi vasitələrin gücü müəyyən edilir. Həmin strateji vasitələrin gücünün tətbiqi zamanı, vaxtı müəyyən edilir. Siyasi şərait tədqiq edilir. Siyasi vasitələrin həcmi və sayı da araşdırılır. Bununla yanaşı, əsas təkanverici vasitələrdən olan maliyyə vəsaiti də müəyyən edilir.

Strategiya əsasən strateji əhəmiyyətli sahələrdə olan siyasi hadisələri törətmək, siyasi maraqları təmin etmək üçün müəyyən edilir. Strateji sahələr əsasən iqtisadiyyat, hərbi, ticarət, mədəniyyət, dövlətin xarici siyasəti və beynəlxalq münasibətlər sahələrini və dini məsələləri əhatə edir. Strategiya **ümumi** və **konkret sahələri** əhatə edə bilər. Ümumi sahələrdəki strategiya bu sahələrdəki siyasi hadisələrin törədilməsinə, siyasi aktların həyata keçirilməsinə əsaslanır. Ümumi strategiyada ümumi planlar qurulur. Dövlətin bütün sahələrini əhatə edən ümumi proqramların cəmini buna misal çəkmək olar. Strategiya strateji sahələrdə əvvəlcədən müəyyən edilən fəaliyyət planı deməkdir. Siyasi strategiya siyasi inkişaf dalğalarının vaxtaşırı gəlməsi üçün əvvəlcədən müəyyən edilir. Siyasi strategiyada, strateji sənədlərdə siyasi aktların məzmunu, ardıcıl törədilməsi tarixi və fəaliyyət sahələri, tətbiqi dairələri və obyektləri geniş qeyd edilir.

Strategiya **sabit hərəkət** sxemi ilə yanaşı, **dəyişən hərəkət** sxeminə də malikdir. Ümumiyyətlə, strateji sənədlərdə, planlarda nəzərdə tutulan siyasi hadisələr tam şəkildə törədilməyə də bilər. Ola bilər ki, ortaya çıxan şərait siyasi strateji sənədlərdə müəyyən dəyişikliklər ortaya çıxarsın. Strategiya müəyyən edilərkən bütün siyasi vasitələrin mövcud gücü və gücün gələcəkdə artması proqnozlaşdırılır. Siyasi realıq və siyasi şərait zamana uyğun olaraq tədqiq edilir. Siyasi strategiyalarda siyasi hadisələrin baş verməsinin baza istiqamətləri **ideologiya** ilə müəyyən edilir. Siyasi strategiyada eyni sahəni əhatə edən siyasi hadisələr ideologiya (baza axın istiqaməti) üzrə cəmləşmiş formada törədilir. Siyasi qüvvələrin məzmunu oxşar və ya eyni formada mövcud olur. Siyasi strategiya siyasi inkişaf dalğalarını meydana gətirmək və bu baxımdan siyasi vasitələri cəlb etmək, siyasi şəraiti tədqiq etmək və siyasi fəaliyyəti müəyyən çərçivələrə salaraq, nəzarətdə saxlamaq üçün müəyyən edilir. Konkret sahələr üzrə strategiya həmin sahələrin inkişafına xidmət edir. Məsələn, iqtisadiyyat sahəsindəki strategiya (siyasi hadisələrin toplusu olan sənədlər) məhz iqtisadiyyatın inkişafını əsas məqsəd götürür.

Strategiyanın məzmunu strateji sənədlərdə-proqram və konsepsiyalarda, doktrinalarda, müqavilə və sazişlərdə, digər qanunvericilik sənədlərində öz əksini tapır.

Öz strateji əhəmiyyətinə görə siyasi strateji sənədlər **baza** və **üst qat** xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Baza strateji sənədlər üst qat üçün qəbul edilir. Üst qat strateji sənədlər baza sənədlərinin gücü ilə müəyyən edilir. Baza strategiya üst strategiyaya xidmət edir. Baza strategiyası müəyyən olunmadan üst strategiyayı müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Məsələn, iqtisadiyyatda istehsal sahələri üzrə strategiya müəyyən olunmadan ticarət strategiyası və sosial strategiyayı müəyyən etmək mümkün olmur. Çünki ikinci və üçüncü strategiyalar məhz istehsal strategiyası üzərində qurulur. Üst qat strategiyalar baza strategiyaları ilə müəyyən edilir və üst sahələrdə inkişaf dalğaları baza strategiyanın inkişaf dalğalarından asılı olur. Məsələn, istehsal sahələri artdıqca, ticarət də artır, gəlirlər də artır və nəticədə sosial islahatlar həyata keçirilir. Baza strategiya yerinə yetirilərkən üst strategiyalar da yerinə yetirilir. Burada bir məsələni qeyd etmək olar ki, baza strategiyası zamanı əldə olunan nəticələr üst strategiyada siyasi hadisələri törədirlər. Baza və üst strategiyalarının birgə fəaliyyəti, siyasi hadisələrin törədilməsinə birgə başlanılması zamanla üst-üstə düşməyə də bilər. Üst strategiyanın yerinə yetirilməsi baza strategiyasının nəticələrindən asılı olduğu üçün baza və üst strategiyanın icrasının başlaması eyni zamanda olmaya bilər. İlkin olaraq baza strategiyasının icrası təmin olunur və bir müddətdən sonra üst strategiyalar müəyyən olunur. Baza strategiyalarındakı nəticələr üst strategiyalar üçün təkanverici rol oynayır. Üst strategiyadakı maraqlar da baza strategiyasının nəticələrindən asılıdır. Məsələn, dövlətin təhsil siyasəti, səhiyyə siyasəti, hərbi siyasəti, sosial və mədəniyyət sahələri və digər xidmət sahələrindəki siyasətinin gücü dövlətin iqtisadi gəlirləri ilə müəyyən edilir. İqtisadi gəlirlər artdıqca yuxarıda qeyd edilən sahələrdə maraqlar müəyyən olunur və strategiya təyin edilir.

Strategiyanın müəyyən olunması da mərhələlərdən keçir. Belə ki, **ilk növbədə** strategiyanın tətbiq olunacağı sahələrin tədqiqatı həyata keçirilir. Siyasi realıq və siyasi şərait araşdırılır. **Növbəti mərhələdə** siyasi vasitələrin imkanları, gücü, əhatə dairələri müəyyən edilir. Siyasi vasitələrin hərəkət imkanları tədqiq edilir. **Üçüncü mərhələdə** siyasəti icra edən siyasi vasitələr, sənədlər (proqramlar) hazırlanır. **Dördüncü mərhələdə** isə siyasi vasitələr siyasi şəxslər tərəfindən hərəkətə gətirilir və siyasi proseslər siyasi şəxslər tərəfindən qorunur, mühafizə olunur.

Strategiyaların qarşılıqlı tətbiqi

Cəmiyyətin bütün sahələri bir-birilə sıx surətdə bağlıdır. Bu da onunla izah olunur ki, insan həyatının bütün sahələri bir-birilə əlaqəlidir. İnsan təbəqələri bir-biriləri ilə sıx surətdə fəaliyyət göstərirlər. Bu baxımdan da bir sahədə mövcud olan siyasi vasitələri hərəkətə gətirərkən digər sahələr də hərəkətə gətirilir. Cəmiyyətin strateji sahələri mövcuddur. Strateji sahələr birbaşa insanların tələbatının ödənilməsi üçün yaradılır və insanların maddi və mənəvi aləmini bir-birilərinə bağlayır.

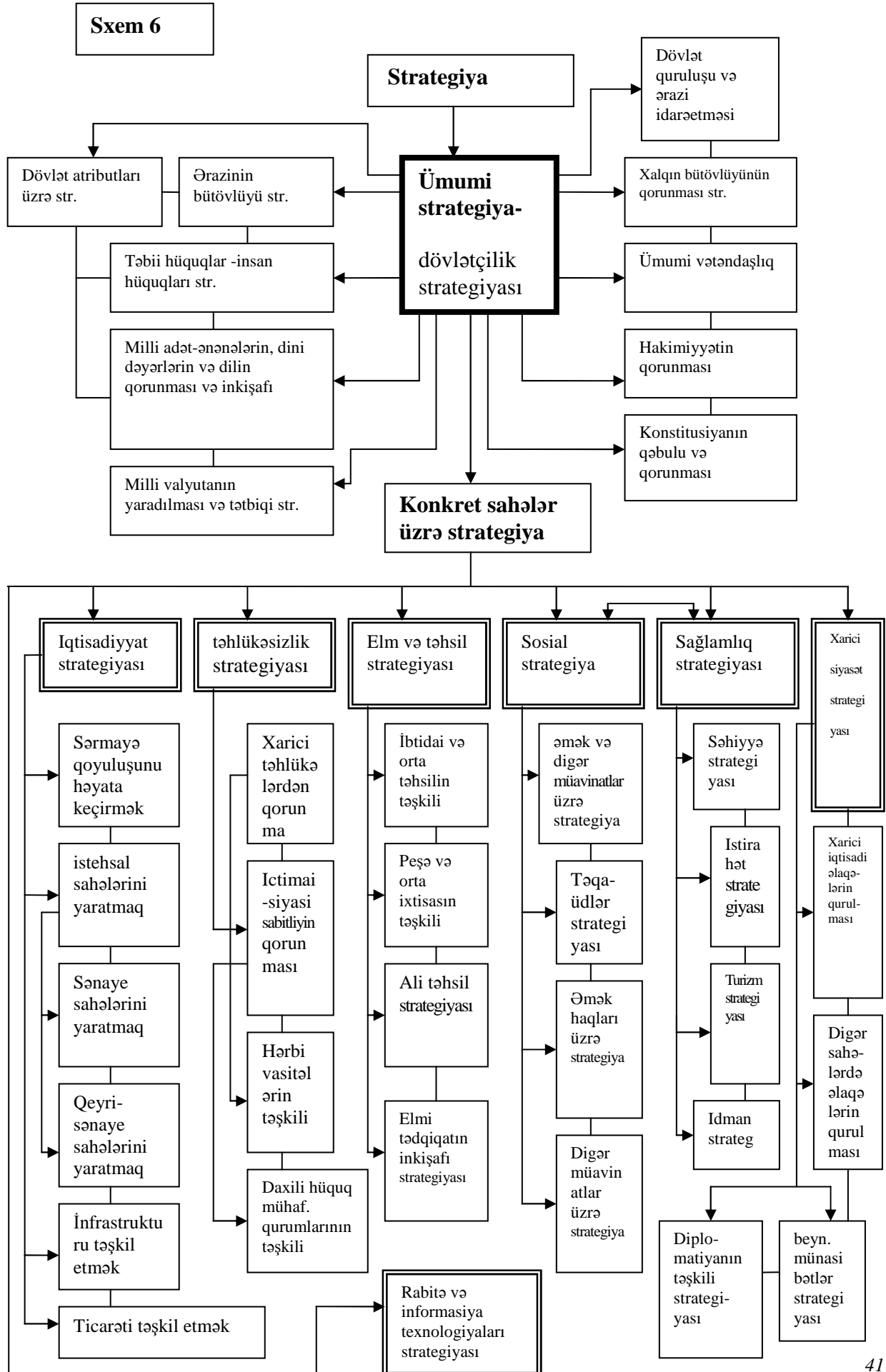
Strateji sahələr məhz xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sahələrdir. Strateji sahələr ümumi və konkret sahələrdən ibarət olur. Belə ki, konkret sahələr məhz ümumi sahələri yaradırlar. Cəmiyyətin əsas strateji sahəsi **dövlətçilik** hesab olunur. Dövlətçilik ümumi strateji sahədir. Ümumi strateji sahələrdə ayrı-ayrı konkret sahələrdəki siyasi aktlar cəmləşir. Ümumi strategiya içərisində konkret strategiya müəyyən edilir. Konkret strategiyalar məhz ümumi strategiyanın qorunması və inkişafına xidmət edir. Ümumi strateji sahələr də konkret olaraq ayrı-ayrı strateji sahələrə bölünür. Dövlətçilik sahəsi iqtisadiyyat, hərbi, təhsil və elm, səhiyyə, mədəniyyət, o cümlədən, dil və dini məsələlərin əhatə olunduğu sahələr, müdafiə və təhlükəsizlik, beynəlxalq münasibətlər kimi strateji sahələri özündə cəmləşdirir. Dövlətçilik strategiyası digər strategiyalar üçün dayaq elementi rolunu oynayır. Konkret sahələrdə tətbiq edilən strategiyalar zamanı törədilən siyasi hadisələr, aktlar məhz, ümumi strategiyanın qorunması üçün də törədilir. Ümumi strategiya konkret strategiyalar üçün bir növ ideologiya rolunu oynayır və siyasi hadisələri bu ideologiya, baza xətti öz ətrafına cəlb edir. Ümumi strategiya konkret strategiyalar üçün təkanverici rolunu oynayır. Ümumi strategiya konkret strategiyaların istiqamətlərini müəyyən edir və siyasi hadisələrin törədilməsi üçün siyasi vasitələrin meydana gəlməsinə xidmət edir. Ümumi strategiya konkret strategiyalar üçün tənzimləyici rolunu oynayır. Ümumi və konkret strategiyalarda siyasi hadisələrin bir-birilərinə keçmələri baş verir. Ümumi strategiya konkret strategiyalar üçün *fəaliyyət çərçivələrini* müəyyən edir. Ümumi strategiyalarda zaman amili daimi mövcud olur. Məsələn, dövlətçilik strategiyası daima mövcud olaraq əsas ideologiyayı yaradır. Dövlətçilik strategiyası daima fəaliyyətdə olaraq konkret strategiyaların da daima fəaliyyət göstərməsi üçün zəmin yaradır. Belə ki, dövlətçilik ideologiyası müdafiə və təhlükəsizlik strategiyalarının vaxtaşırı müəyyən edilməsini təmin edir və tələb edir. Konkret ideologiyalar və strategiyalar dövlətçilik ideologiyası və strategiyasının mövcudluğunu təmin edir. Belə ki, konkret sahələr üzrə siyasi hadisələr ümumi siyasi strategiya üçün törədilir. Ümumi strategiya da öz növbəsində cəmiyyətin yaşamasına xidmət edir. Strategiyaların qarşılıqlı tətbiqinə gəldikdə onu qeyd etmək olar ki, ilk növbədə dövlətçilik strategiyası (dövləti daima yaşatmaq və qorumaq planları) müəyyən edilir. Sonra isə digər strategiyalar müəyyən edilir. Əsas strategiya olan dövlət strategiyası öz daimi fəaliyyət funksiyasına görə digər strategiyaların da daima fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Bu məqsədlə, siyasi vasitələrin gücünə əsaslanaraq müəyyən müddətlər üçün konkret strategiyalar müəyyən edilir. Bir neçə ildən bir təkrar olaraq qəbul edilən və ayrı-ayrı sahələri əhatə edən dövlət proqramlarını buna misal çəkmək olar. Strategiyalarda **hədəf** əsas amildir. Belə ki, konkret strategiyalar müəyyən müddətlər üçün nəzərdə tutulduğundan bu müddət içərisində çoxlu sayda kiçik müddətlər olur. Hər bir müddət bir və ya bir neçə nəticələrdən ibarət olur ki, bu nəticələr də hədəfə çatan zaman ortaya çıxır. Hədəflər məqsədlər kimi də başa düşülməlidir. Hər bir məqsəd maraqlı deməkdir. Buradan belə bir nəticəyə gəlinir ki, strategiyaların əsas mahiyyəti **nəticə, hədəf, məqsəd və**

maraqlardan ibarətdir. **Bunlar isə mücərrəd-gözlə görünməyən vasitələrdirlər.** Strategiya vasitələrin birgə fəaliyyəti üçün müəyyən edilir. Strategiya həmin vasitələri **zamana görə müəyyən** etmək sənədidir, planıdır. İstər ümumi, istərsə də konkret strategiyalarda zaman amilinə də iki aspektdən yanaşmaq lazımdır. Zamanlar **daima** və **müəyyən müddətlərə** bölünür. Bütün strategiyalarda bu amil tətbiq edilir. Zaman amilinin daima olması onunla izah olunur ki, cəmiyyətin bütün sahələri daima fəaliyyət xüsusiyyətlərinə malikdir. Məsələn, iqtisadiyyat sahələri daima fəaliyyət göstərməlidir ki, insanların maddi tələbatları təmin edilsin və dövlətçilik yaşasın. Daimi zamanlı strategiyalarda məqsəd və maraq anlayışları da daimi olur. Müəyyən müddətli strategiyalar isə daimi strategiyaların, məqsəd və maraqların qorunması və güclənməsinə xidmət edir. Məsələn, müəyyən müddət ərzində çoxlu sayda müəssisələr tikilməlidir. Eləcə də yaşayış obyektləri, infrastruktur sahələri inşa olunmalıdır. Bu **müəyyən müddət üçün** nəzərdə tutulan strategiyadır (strateji plandır) və siyasi hadisələr də həmin müddət üçün sürətlə və ardıcıl olaraq törədilir. Bu müddətli strategiya isə daima mövcud olan iqtisadi strategiyanın yaşamasına xidmət edir. Eləcə də strategiyaların tərkibi olan nəticə, hədəf, məqsəd və maraq vasitələri də daima və müəyyən müddətə ola bilərlər. Müəyyən müddətli strategiyalar daimi strategiyanın yaşamasına xidmət edir. Konkret sahələri əhatə edən strategiyalarda da daimi və müvəqqəti strategiyalar olur. Belə ki, məsələn, dövlətin sosial sahələrindəki siyasəti onun daimi strategiyasıdır. Daimi strategiyayı təmin etmək üçün ardıcıl olaraq sənədlər qəbul edilir. Müvəqqəti strategiyalar isə daimi strategiyalara xidmət edərək bu strategiyanın güclənməsini əsas götürür. Məsələn, yoxsulluğun azaldılması üzrə dövlət proqramı zamana bağlı olaraq müvəqqəti strategiya ola bilər. Bu proqram yoxsulluq aradan qaldıqdan sonra tətbiq edilməyə bilər, şəraitə və tələbata uyğun olaraq yeni və növbəti proqramlar qəbul edilə bilər. Deməli, buradan belə bir nəticəyə gəlinir ki, konkret sahələri əhatə edən strategiyalar da **baza** və **üst** strategiyalarına ayrılır. Baza strategiyaları daima, üst strategiyalar isə siyasi şərait, tələbata uyğun olaraq zamanla müəyyən olunur.

Daimi müddətli strategiyadan müəyyən zaman üçün nəzərdə tutulan strategiyalar əmələ gəlir. Strategiyalar **törəmə xüsusiyyətlərinə** malik olur. Eyni zamanda müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulan strategiyalar daimi strategiyaları formalaşdırır. Müəyyən müddətli strategiyalar ümumi strategiyalarda yaranmış durğunluq vəziyyətini aradan qaldırmaq üçün də müəyyən edilir. Qısa zamanlı strategiyalar daimi zamanlı strategiyaları gücləndirir. Qısa zamanlı strategiyalar daimi zamanlı strategiyalarda siyasi aktların hərəkətini gücləndirmə xüsusiyyətlərinə malik olur, durğunluq vəziyyətini aradan qaldırır. Qısa zamanlı strategiyalar daima fəaliyyət göstərən strategiyalar üçün qoruma və möhkəmləndirmə funksiyasını rolunu oynayır.

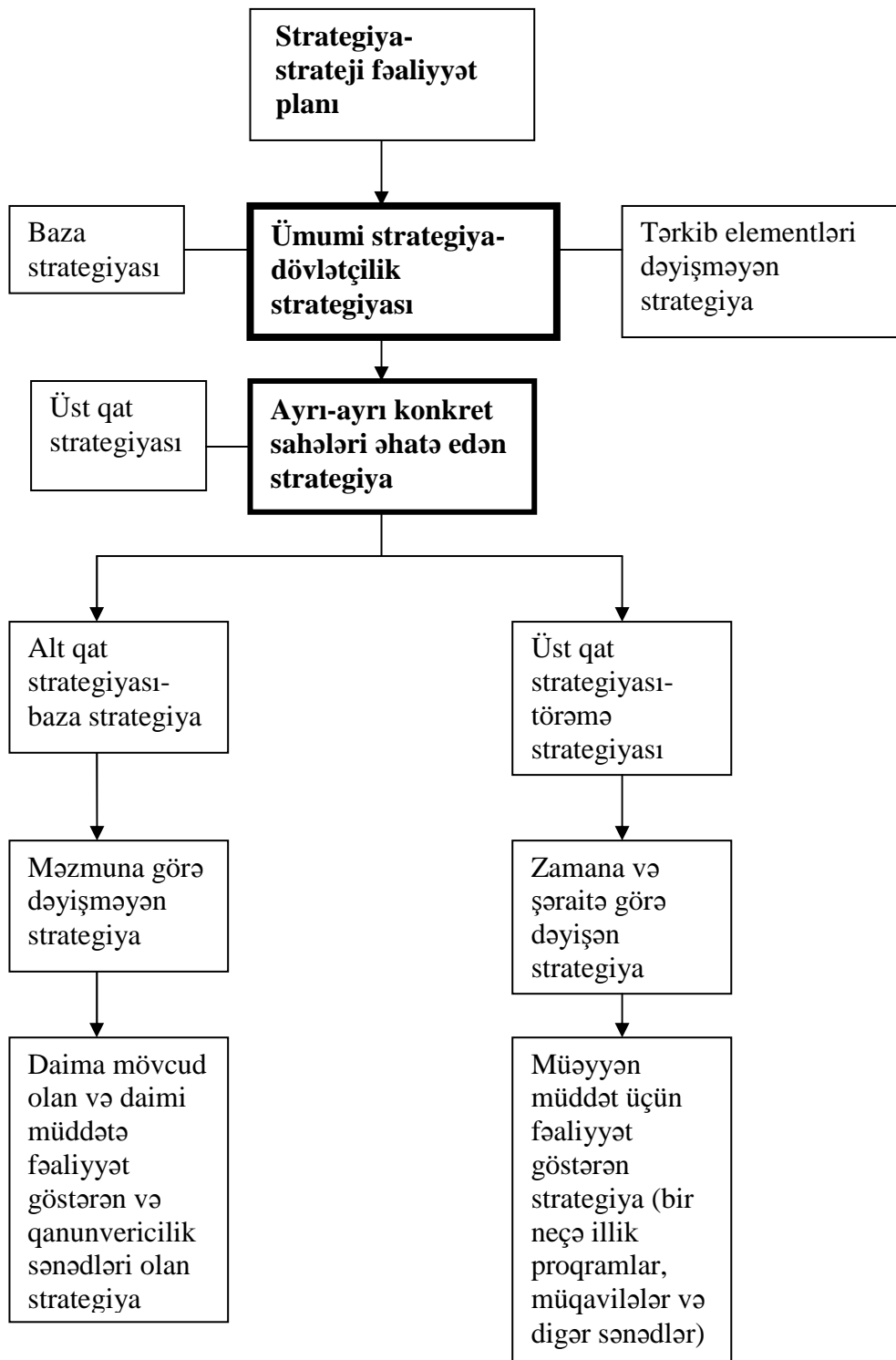
Ümumiyyətlə dövlətçilik və konkret sahələri əhatə edən strategiyalar və onların qarşılıqlı mövcudluğu **6 sayılı sxemdə** qeyd edilmişdir

Sxem 7

Strategiyanın xüsusiyyətlərini əks etdirən sxem

Dövlətçilik strategiyası-ümumi strategiya

Müasir cəmiyyətlərdə hüquqların yaradılması və insanların təbii hüquqlarının qorunması üçün dövlət təsisatları mövcuddur. Cəmiyyətlərdə siyasi hadisələri, siyasi hərəkətləri həmçinin dövlət hakimiyyəti və onun qurumları olan siyasi təsisatlar törədirlər. Dövlət hakimiyyəti əsasən dövlətin ərazisinin bütövlüyünün təmin edilməsi, xalqın bütövlüyünün təmin edilməsi, hakimiyyətin qorunması, dövlət atributlarının (bayraq, gerb, himn) qorunması, milli valyutanın qorunması və fəaliyyətinin təmin edilməsi, vətəndaşlıq məsələlərinin həll edilməsi, əsas qanun, baza normaları toplusu olan konstitusiyanın qəbul edilməsi və icrasının təmin edilməsi, dövlət quruluşunun, mərkəzi idarəetmənin və ərazi idarəetməsinin təmin edilməsi, insanların təbii hüquqlarının qorunması, milli adət-ənənələrin, dini dəyərlərin inkişafı və qorunması, rəsmi və digər danışiq dillərinin inkişafı və qorunması kimi funksiyaları yerinə yetirir. *Dövlətin yerinə yetirdiyi əsas və ümumi strategiya-qarşıya qoyulan məqsədlər və maraqlara çatmaq üçün müəyyən sədlər daxilində olan və zaman, hədəf, nəticə, məqsəd və maraq vasitələrini özündə əks etdirən normalar toplusudur. Strategiya həmçinin, eyni və ya oxşar, əlaqəli məzmun və mahiyyəti özündə birləşdirən siyasi hərəkətlərin sxem və layihəsidir.*

Strategiya qarşıya qoyulan məqsəd və maraqlara çatmaq üçün cəmləşmiş siyasi vasitələrin birgə hərəkət toplusudur. Dövlətçilik strategiyasını ümumi strategiya da adlandırmaq olar. Dövlətçilik strategiyası əsasən ideoloji əsaslarla qurulur və siyasi subyektlər siyasi aktları və hadisələri də həmin ideologiya üzrə törədirlər. Dövlətçilik strategiyası əsasən ümumi xüsusiyyətlərə malik olaraq, konkret sahələr üzrə strategiyasının təmin edilməsinə əsaslanır. Dövlətçilik strategiyası konkret sahələrdə strategiyasının həyata keçirilməsi üçün daima olaraq hüquq normalarını yaradır. Dövlətçilik strategiyasındakı hüquq normalarının mövcudluğu digər konkret sahələrdəki siyasi aktların törədilməsi üçün istiqamətverici, tənzimləyici, idarəedicilərin rolu oynayır və siyasi aktların törədilməsini təmin edir. Dövlətçilik strategiyası daima fəaliyyət göstərən strategiya olaraq konkret sahələrdəki strategiyasının zamana uyğun olaraq müəyyən olunmasını təmin edir. Dövlətçilik strategiyası siyasi hadisələrin məqsədli istiqamətlərlə trayektorik düzülüşünü təmin edir və konkret strategiyaları müəyyənləşdirir. Dövlətçilik strategiyası daima fəaliyyət göstərən xüsusiyyətlərə malik olaraq, konkret sahələrdə ayrı-ayrı zamanlar üzrə müəyyən edilən strategiyaları da müəyyən edir. Dövlətçilik strategiyası ayrı-ayrı konkret sahələrdəki strategiyaların qorunmasını da təmin edir. Strategiyalar baza istiqamətlərdəki hərəkət trayektoriyalarındakı siyasi hadisələrin baş verməsinin qorunmasını da təmin edir. Dövlətçilik strategiyası daima fəaliyyət göstərərək konkret sahələr üzrə strategiyalar üçün siyasi sistem formalaşdırır. Dövlətçilik strategiyası ümumi siyasi inkişaf dalğası olaraq konkret inkişaf dalğaları üçün əsas təkanverici, istiqamətverici rolu yerinə yetirir. Ayrı-ayrı konkret sahələr üzrə mövcud olan strategiyalar da ümumi strategiyalarda inkişaf dalğalarının daima mövcudluğunu təmin edir.

Dövlətçilik strategiyası təminedicilərin, hərəkətəgətiricilərin, yoxlayıcı, idarəedicilərin, qoruyucu funksiyaları yerinə yetirir. Dövlətçilik strategiyası baza strategiyası olaraq adətən dəyişməyən xüsusiyyətlərə malik

olur. Dövlətçilik strategiyasının tərkibinə aid olan elementlərin, hissələrin bəzilərinin tərkibində şəraitə, zamana, reallığa və tələbata uyğun olaraq dəyişiklik etmək olur. Məsələn, konstitusiyaya islahatları zamana uyğun olaraq aparıla bilər. Lakin dövlətçilik strategiyasının ümumiyyətlə, tərkib elementlərini dəyişmək olmaz. Məsələn, konstitusiyasız və rəsmi dilsiz, dövlət quruluşsuz, milli valyutasız, xalqsız, vətəndaşsız, ərazisiz və s. vəziyyətlərdə dövlətin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz.

Strategiyanın zamanla müəyyən olunmasının əsasları

Strategiya cəmləmiş siyasi vasitələrin maraq uğrunda birgə mübarizə planlarıdır. Siyasi strategiya siyasi vasitələrin inkişaf etmək, inkişaf etdirmək marağından irəli gəlir. Belə bir sual ətrafında düşünmək olar: nə üçün siyasi strategiya müəyyən olunur? – Bu suala cavab olaraq bildirmək olar ki, həyatda olduqca çoxlu sayda müxtəlif məzmunlu maraqlar mövcuddur. Məhz həmin maraqların təmini üçün qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq canlı siyasi vasitələrdən olduqca dərin düşüncə, birgə fəaliyyət, sxematik hərəkət, məntiqə əsaslanaraq və qanunauyğunluğun tələbi ilə siyasi hadisələrin törədilməsi, siyasi aktların həyata keçirilməsi məharət və qabiliyyət, bacarıq tələb edir. Cansız və canlı siyasi vasitələrin cəlb edilməsi zərurətə çevrilir. Həmçinin, maraqların təmin olunması canlı siyasi vasitələrdən siyasi taktika, siyasi addım və əhatəli siyasi gedişat tələb edir. Müəyyən maraqların təmin olunması üçün qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün siyasi fikirlər, siyasi tədqiqat və araşdırmalar, gəlinmiş siyasi qənaətlər və nəticələr, yekun qərarlar əsasında siyasi strategiya müəyyən olunur.

Yuxarıda sadalananlara əsasən qeyd etmək olar ki, siyasi strategiya qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün fərdi siyasi şəxslər və siyasi qurumlarda toplanmış şəxslər qrupu tərəfindən müəyyən edilən, tərtib edilən siyasi fəaliyyət planıdır. Siyasi məqsədlər və maraqlar zamanla müəyyən olunduğundan siyasi strategiya da zamanla müəyyən olunur. Təbii ki, müəyyən maraqlara çatmaq üçün zaman sərf etmək və məsafə qət etmək tələb olunur. Uzun məsafəni az zamanda qət etmək üçün siyasi vasitələrin gücü tələb olunur ki, digər siyasi vasitələri sürətlə hərəkətə gətirmək üçün müəyyən enerji yaradılsın. Siyasi fəaliyyət, siyasi addımlar və siyasi gedişat planı olan siyasi strategiya da zamanla müəyyən olunur. Bu baxımdan yaxın, orta və uzun müddətli strategiyalar müəyyən olunur. Strategiyanın zamana görə müəyyən olunması siyasi hadisələrin gedişatından, siyasi şərait və reallıqdan, siyasi vasitələrin gücündən, siyasi hadisələrin trayektoriyalar üzrə törədilməsi zamanı kənar qüvvələrin təsirindən asılıdır. Siyasi strategiyanın müəyyən olunmasının əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, eyni və oxşar sahələr üzrə çoxlu sayda müxtəlif məzmunlu maraqlar siyasi fəaliyyət planına cəlb edilir. Siyasi strategiya zamanı çoxlu sayda maraqların təmin edilməsi yerinə yetirilir. Digər bir əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, siyasi maraqlar bir növ üzə çıxır. Maraqların təmin olunması uğrunda müəyyən olunan siyasi strategiyanın yerinə yetirilməsi zamanı görülən işlərin nəticəsində siyasi inkişafa nail olunur. Siyasi strategiyanın müəyyən olunmasının başqa bir əhəmiyyəti

isə ondan ibarətdir ki, siyasi fəaliyyət planı zamanı bütün diqqət, güc həmin istiqamətə yönəldilir və siyasi hərəkətlərə, siyasi hadisələrə nəzarət imkanları əldə edilir.

Yaxın müddətli strategiyalar müəyyən olunarkən yaxın müddət üçün qarşıya qoyulan maraq və məqsədlərin məzmunu və tərkibi müəyyən olunur. Yaxın müddətli strategiyada həmin müddət üçün təmin edilə biləcək maraqlar tədqiqat və mənimsəmə obyektinə cəlb edilir. Maraq müəyyən olunduqdan sonra siyasi vasitələr tərəfindən siyasət hadisələr trayektoriyalarla törədilir. Müəyyən olunan müddəti qısaltmaq üçün fəaliyyətə cəlb edilən siyasi vasitələr gücləndirilir və zaman da qısalır.

Eyni sahə üzrə (yaxın müddətli strategiyanın müəyyən olduğu sahədə) **orta müddətli** siyasi strategiya isə yaxın müddətli siyasi strategiya başa çatdıqdan sonra müəyyən olunan növbəti yaxın müddətli strategiyadır. Yaxın müddətli strategiyalar cəmləşərək orta müddətli strategiyanı əmələ gətirir. Əgər eyni sahə üzrə strategiyalar eyni zamanda, eyni başlanğıcdan müəyyən olunursa, onda, bu strategiyalar yaxın, orta və uzun müddətli strategiyalar adlanır. Əks halda, hər bir müddətli strategiyanın mövcudluq müddəti başa çatdıqdan sonra müəyyən olunan strategiyalar da yaxın müddətli hesab olunur. Başqa sözlə, eyni sahə üzrə eyni və oxşar maraqların təmin olunması üçün müəyyən olunan uzun müddətli strategiya öz tərkibinə görə ayrı-ayrı yaxın və orta müddətlərə bölünür.

Eyni sahələr üzrə müəyyən olunan **uzun müddətli** strategiyalarda yaxın və orta müddətli strategiyaların tətbiqi zamanı əldə olunan nəticələrin təsirləri, siyasi vasitələrin gücü ilə qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq olar. Yəni, uzun müddətli strategiya, uzun müddətli fəaliyyət planı yaxın və orta müddətli strategiya nəticəsində əldə olunan siyasi vasitələrdən müəyyən olunur.

Strategiyaların müddətlə müəyyən olunması tək ayrı-ayrı sahələr üzrə deyil, həmçinin, müxtəlif sahələr üzrə, qarışıq sahələr üzrə də müəyyən oluna bilər. Belə ki, bir sahədə orta müddətli strategiya müəyyən olunur, nəzərdə tutulan siyasi hadisələr törədilir, siyasi aktlar həyata keçirilir, müəyyən nəticələr əldə olunur. Həmin nəticələr digər sahələrdə yaxın müddətli strategiyaların müəyyən olunmasını zəruri edir. Ola da bilər ki, bir sahədə müəyyən edilən yaxın müddətli strategiya fəaliyyət göstərərkən müddət başa çatmamış, müddətin müəyyən bir hissəsində əldə olunan nəticələrə əsasən onunla əlaqəli olan başqa bir və ya bir neçə sahədə də yaxın və ya orta müddətli strategiyaların müəyyən olunmasına başlanılır. Məsələn, beş, ya da on illiyə nəzərdə tutulan iqtisadi inkişaf strategiyasının icrası prosesində, gedişatında üç ildən sonra əldə olunan nəticələrə əsasən səhiyyə sahəsində böyük inkişafa nail olmaq üçün beş və on illik strategiya (strateji fəaliyyət planı) müəyyən olunur. Burada ikinci sahədəki siyasi strategiyanın yerinə yetirilməsi həm birinci (iqtisadiyyat) sahədəki strategiyanın tətbiqi zamanı vaxtaşırı əldə olunan nəticələrdən, həm də ikinci (səhiyyə) strategiyanın yerinə yetirilməsi prosesində əldə olunan nəticələrdən asılıdır. Birinci sahədəki strategiya ikinci sahədəki strategiya zamanı görülən işlərə təkanverici qüvvə rolunu oynayır. İkinci strategiya zamanı görülən işlərin sürətinin artıb-azalması həmçinin birinci strategiyadan da asılı olur. Ayrı-ayrı sahələrdəki strategiyaların qarşılıqlı əlaqəsi zamana da öz təsirini göstərə bilər. Məsələn, iqtisadiyyat sahəsində nəzərdə tutulan dörd illik fəaliyyət zamanı böyük və təsiredici nəticələr əldə olunmazsa,

sosial sahədə bu sahəni gücləndirmək üçün müddətli strategiyanı (əlavə-gücləndirici) müəyyən etmək mümkün olmaz. Bunun üçün siyasi vasitələrin gücü kifayət qədər olmaya bilər. Eləcə də bir sahədə nəzərdə tutulan siyasi strategiya nəzərdə tutulan zamanda yerinə yetirilməzsə, digər sahədəki strategiyalarda da zaman amili dəyişə bilər. **Burada əlavə (üst qat) siyasi strategiyalar (müddətli planlar, baza qatı gücləndirici fəaliyyət planları) nəzərdə tutulur.**

Eyni və ya müxtəlif sahələrdə nəzərdə tutulan üst qat strategiyalarında əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş müddət dəyişikliyə məruz qala bilər. Bu hal siyasi hadisələrin trayektoriyalar üzrə baş verməsi zamanı kənar ünsürlərin təsiri nəticəsində gözlənilməyən, nəzərdə tutulmayan siyasi şəraitin meydana gəlməsi ilə baş verə bilər. Kənar təsirlər içərisində təbii fəlakətlər, müharibələr və münaqişələr nəticəsində dəyən zərərlər, iqtisadi böhranlar zamanı dəyən zərərlər mühüm rol oynaya bilər. Belə olan halda, müəyyən müddətli siyasi strategiyanın yerinə yetirilməsində siyasi güc azala bilər, yeni bir şərait (siyasi anarxiya, siyasi xaos, siyasi boşluq vəziyyəti və s.) ortaya çıxmağa bilər və müddət amili uzana bilər və yaxud da strategiyanın yerinə yetirilməsi dayana bilər.

Bir sahə üzrə müəyyən olunan strategiya müəyyən müddətdən sonra öz istiqamətini ya qismən, ya da kəskin şəkildə dəyişə bilər. Burada maraqlar amili mühüm rol oynaya bilər.

Strategiyanın zamanla müəyyən olunmasında siyasi şərait amili

Siyasi şəraitlər siyasi hadisələrin trayektoriyalarla baş verməsi zamanı siyasi hadisələrin yaratdıqları təsir vəziyyətləridir. Siyasi şərait ayırd edilərkən ilk növbədə siyasi vasitələrdə siyasi emosiyalar (reaksiya və münasibətlər) müəyyən olunur. Siyasi hadisələr baş verərkən onun nəticələri ətrafda mövcud olan əlaqəli siyasi vasitələrdə reaksiya və emosiyalar yaranır. Emosiyaları siyasi şəxslərin reaksiyalarından, siyasi hadisələrin nəticələrini qarşılamaq tərzlərindən, münasibət və mövqelərindən müəyyən etmək olar. Bu zaman siyasi şəraitin hansı vəziyyətdə və səviyyədə olmasını ayırd etmək olar. Siyasi şərait müəyyən olunduqdan sonra siyasi strategiyalar müəyyən olunur. Siyasi strategiyalarda qarşıya qoyulan maraqları, bu maraqları təmin etmək zamanını siyasi vasitələrin gücü ilə yanaşı, siyasi şəraitlər də müəyyən edir. Siyasi şəraitdən irəli gələrək siyasi strategiyalarda siyasi hadisələrin baş verməsi trayektoriyaları müəyyən olunur. Siyasi şəraitlər məhz siyasi strategiyaların məzmun və mahiyyətinin müəyyən olunmasının əsasını təşkil edir. Siyasi şəraitlər **bazis** və **üst** strategiyaların qarşılıqlı fəaliyyətini də təmin edir. Siyasi şərait tələb edən zaman alt, bazis strategiya da tələb edir ki, üst qat strategiyası müəyyən olunsun. Məsələn, iqtisadi gəlirlərin artması tələb edir ki, müəyyən müddət üçün iqtisadi proqramlar qəbul edilsin. Siyasi şəraitlər siyasi strategiyaların fəaliyyətinin qarşısını da ala bilər. Belə ki, siyasi şəraitlər lazımi tələblərə cavab vermədikdə üst siyasi strategiyaların müəyyən müddətdən sonra yerinə yetirilməsi dayana bilər. Məsələn, iqtisadi böhranların doğurduğu şərait üst iqtisadi strategiyaların yerinə yetirilməsinin qarşısını kəmə bilər. Eləcə də, müharibələr, təbii fəlakətlər nəticəsində ətrafa dəyən zərərlər üst strategiyaların dayanadırılmasına səbəb ola bilər. Üst qat strategiyaların yerinə yetirilməməsi alt qat strategiyalara da öz mənfi təsirlərini

göstərə bilər. Belə ki, nəzərə almaq lazımdır ki, üst qat strategiyalar alt qat strategiyalara xidmət edir. Yəni, vaxtaşırı qəbul edilən iqtisadi proqramlar ümumi iqtisadi siyasətin gücləndirilməsinə xidmət edir. Siyasi şəraitlər siyasi aktların bir trayektoriyadan digərinə keçmələrini təmin edir. Yəni, üst qat strategiyalarda siyasi hadisələr digər üst qat strategiyaya keçə bilər və digər üst qat strategiyanın da müəyyən edilməsini zəruri edir. Məsələn, istehsalın artırılması ilə əlaqədar olaraq qəbul edilən müddətli siyasi proqramlar sosial sahədə yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün müddətli proqramların qəbul edilməsinə zəmin olur. Burada bir bazis strategiyanın üst qat strategiyası digər bazis strategiyanın üst qat strategiyasının meydana gəlməsini zəruri edir. Bu prinsipə strategiyaların (strateji fəaliyyət planlarının) qarşılıqlı fəaliyyəti prinsipi adını da vermək olar. Siyasi şərait siyasi strategiyalarda siyasi hadisələrin trayektoriyalarının istiqamətini də dəyişə bilər. Bu zaman maraqlar və məqsədlər dəyişir və siyasi hadisələr də dəyişən maraqlara uyğun törədilir. Məsələn, siyasi şəraitin tələb etdiyi zaman bir strategiyanın tərkibində dəyişiklik edilir. Məsələn, strategiyada nəzərdə tutulan bir marağın təmin edilməsi üçün əvvəlcədən iki il müəyyən edilir. Lakin elə bir siyasi şərait ortaya çıxa bilər ki, nəzərdə tutulan həmin marağı bir il təmin etmək olar. Bu zaman ümumilikdə yeni maraqlar ortaya çıxa bilər və siyasi hadisələr də əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş trayektoriyalardan başqa istiqamətə dəyişə bilər. Məsələn, strategiyanın yerinə yetirilməsi zamanı nəzərdə tutulan layihənin əvəzinə daha münasib bir layihəni yerinə yetirmək zərurəti ortaya çıxa bilər. Bu halda siyasi hadisələr həmin layihənin yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirilə bilər.

Siyasi şəraitlər həmçinin, sürətləndirici, təkanverici funksiyanı da yerinə yetirə bilər. Belə ki, siyasi hadisələr baş verərkən elə bir münasib şərait yarana bilər ki, həmin vəziyyət digər siyasi hadisələr üçün təkan rolunu oynasın. Siyasi şərait qısa müddətli üst strategiyanı orta müddətli, orta müddətli strategiyanı uzun müddətli strategiyaya da çevirə bilər. Strategiyalarda zaman amili siyasi şəraitlərdən asılıdır. Siyasi şəraitlər isə siyasi vasitələrin gücü ilə müəyyən edilir. Siyasi vasitələrin gücünü siyasi şəraitlər də artırır. Siyasi şəraitlər tələb edən zaman siyasi vasitələr daha çox cəmləşə bilərlər və birlikdə böyük güc əmələ gələ bilər.

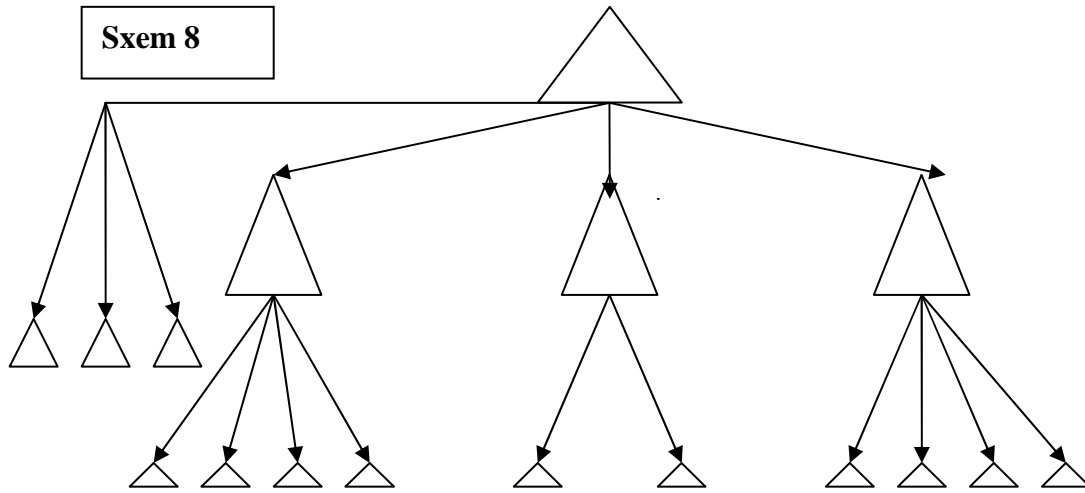
Siyasi vasitələrin fəaliyyət xüsusiyyətləri

Siyasi vasitələr siyasi hadisələrin törədilməsində, siyasi hadisələrin istiqamətlərinin müəyyən edilməsində iştirak edən canlı (subyektlər) və cansız vasitələrdirlər. Qeyd edildiyi kimi, siyasi vasitələrə şəxslər, siyasi qurumlar, sənədlər, o cümlədən digər siyasi alətlər aid edilir. Siyasəti icra edən əsas vasitə insanlardır. Siyasət insanların marağının təmin edilməsi üçün törədilir. Siyasi vasitələrin fəaliyyətləri də təsnif olunur. Belə ki, siyasi hadisələrin törədilməsində bütün vasitələr eyni tərzdə və şəkildə iştirak etmirlər. Canlı siyasi vasitələr qərarverici və icraçılara ayrılırlar. Yəni, siyasi qərarları qəbul edənlər və qəbul edilən qərarları icra edənlər. Geniş aspektdən yanaşdıqda, qeyd etmək olar ki, hər bir qərarvericinin özü də siyasət icraçısıdır, yerinə yetirəndir. *Canlı vasitələr (subyektlər)* öz səlahiyyətlərinə görə təsnif olunurlar. Məsələn, siyasətin yaranmasında, onun istiqamətlərinin

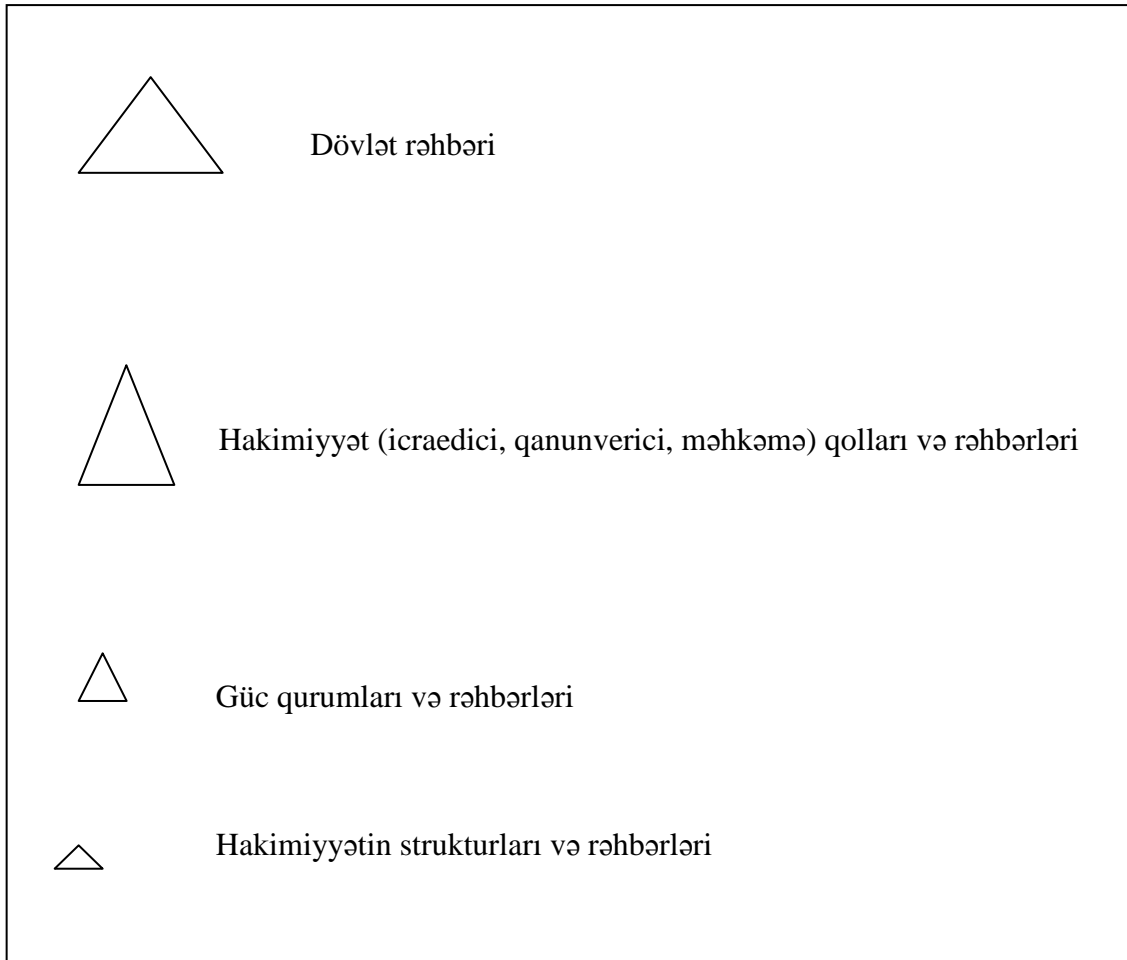
müəyyən edilməsində qərarverici şəxslər daha böyük səlahiyyətə malik olurlar. Hər bir qərarverici şəxs də eyni səlahiyyətə malik deyil və bu baxımdan vəzifə və səlahiyyət bölgüsü xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Siyasi canlı vasitələr həm də siyasət icraçılarıdır. Siyasi rəhbərdən tutmuş aşağı səlahiyyətə malik olan hər bir şəxs siyasət icraçısıdır. Siyasət özü hadisələrin törədilməsi zamanı vəzifə və səlahiyyətlərin zəncirvari birləşməsinə təmin edən əsas məfhumə çevrilir. Zəncirvari birləşmələrin özləri isə siyasi mühiti formalaşdırır. Zəncirvari birləşmə siyasi proseslərin axın istiqamətini müəyyən edir. Canlı siyasi vasitələr dövlətdə siyasətin yaranmasında, icrasında iştirakına görə belə təsnif olunurlar: **Birinci** dərəcəli (əsas) səlahiyyətə malik olan şəxs-qərarvericidir və siyasətin əsas istiqamətini müəyyən edir. Dövlət rəhbərinin fəaliyyəti buna misaldır. **İkinci** dərəcəli səlahiyyətə, vəzifə, ohdəlik və məsuliyyətə malik olan şəxs-qərarvericidir, birinci dərəcəli şəxsin müəyyən etdiyi siyasi istiqamətlər üzrə siyasi hadisələrin baş verməsini təmin edir. Həmin istiqamətlərin şaxələnməsini və müxtəlif trayektoriyalarını təmin edir. Baş nazirin fəaliyyətini buna misal çəkmək olar. Növbəti ikinci dərəcəli səlahiyyətə malik olan şəxs birinci dərəcəli səlahiyyətə malik olan şəxsin (dövlət rəhbərinin) müəyyən etdiyi siyasi istiqamətlər üzrə özünün fəaliyyətini təmin edir. Həmçinin, bu şəxs qərarvericidir və siyasət istiqamətlərini müəyyənedici şəxsdir. Qanunverici orqanın rəhbəri bu səlahiyyətə malik olan şəxsdir. Növbəti ikinci dərəcəli səlahiyyətə malik olan şəxs birinci dərəcəli səlahiyyətə malik olan şəxsin digər sahələr üzrə siyasi fəaliyyətinin istiqamətlərinin müəyyən edilməsini davam etdirir, qərarverici səlahiyyətə malikdir. Ali məhkəmənin sədri bu səlahiyyətə malikdir. Birinci dərəcəli səlahiyyətə malik olan siyasi şəxsin müəyyən etdiyi siyasi istiqamətlər əsasən **üç** formada mövcud olur. Yəni, bu o deməkdir ki, dövlətdə siyasətin istiqamətini müəyyən edən siyasi hadisələrin trayektoriyası əsasən bir mərkəzdən çıxır, üçü qola ayrılır, hər qoldan da yeni trayektoriyalar, axın istiqamətləri ayrılır. Sonda həmin axın istiqamətləri vahid maraq yolunda birləşirlər. Yəni, bütün qollar birləşərək vahid marağın- ümumi inkişafın, ümumi mənafehin qorunmasına, ümumi yaşayışın təmin edilməsinə yönəlir. **(Bax, sxem 8, 9)**

Canlı vasitələr olan siyasi qurumlar da siyasi hadisələrin baş verməsində, siyasətin istiqamətlərinin müəyyən edilməsində səlahiyyət baxımından iştiraklarına görə təsnif olunurlar. Birinci şəxsin siyasi qurumu əsas istiqamətverici rol oynayır. Səlahiyyətlərin bölgüsü baxımından ikinci şəxslərin siyasi qurumları öz sahələrinə müvafiq olaraq birinci şəxsin siyasi qurumundan sonra baş rol oynayır. Dövlətin qanunvericilik vasitələri siyasətin istiqamətlərinin müəyyən edilməsində əsas rol oynayır. Burada konstitusiyaya əsas istiqamətverici, nəzarətedici və mərkəzləşdirici sənəddir. Konstitusiyadan sonra öz təsir güclərinə görə referendum aktları, qanunlar, dövlət rəhbərinin fərmanları, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin qərarları əsas istiqamətverici, müəyyənedici rola malikdir. Siyasi qurumlar siyasətin tərkib elementlərinin məqsədli şəkildə axın istiqamətini tənzimləmək üçün də təşkil edilir.

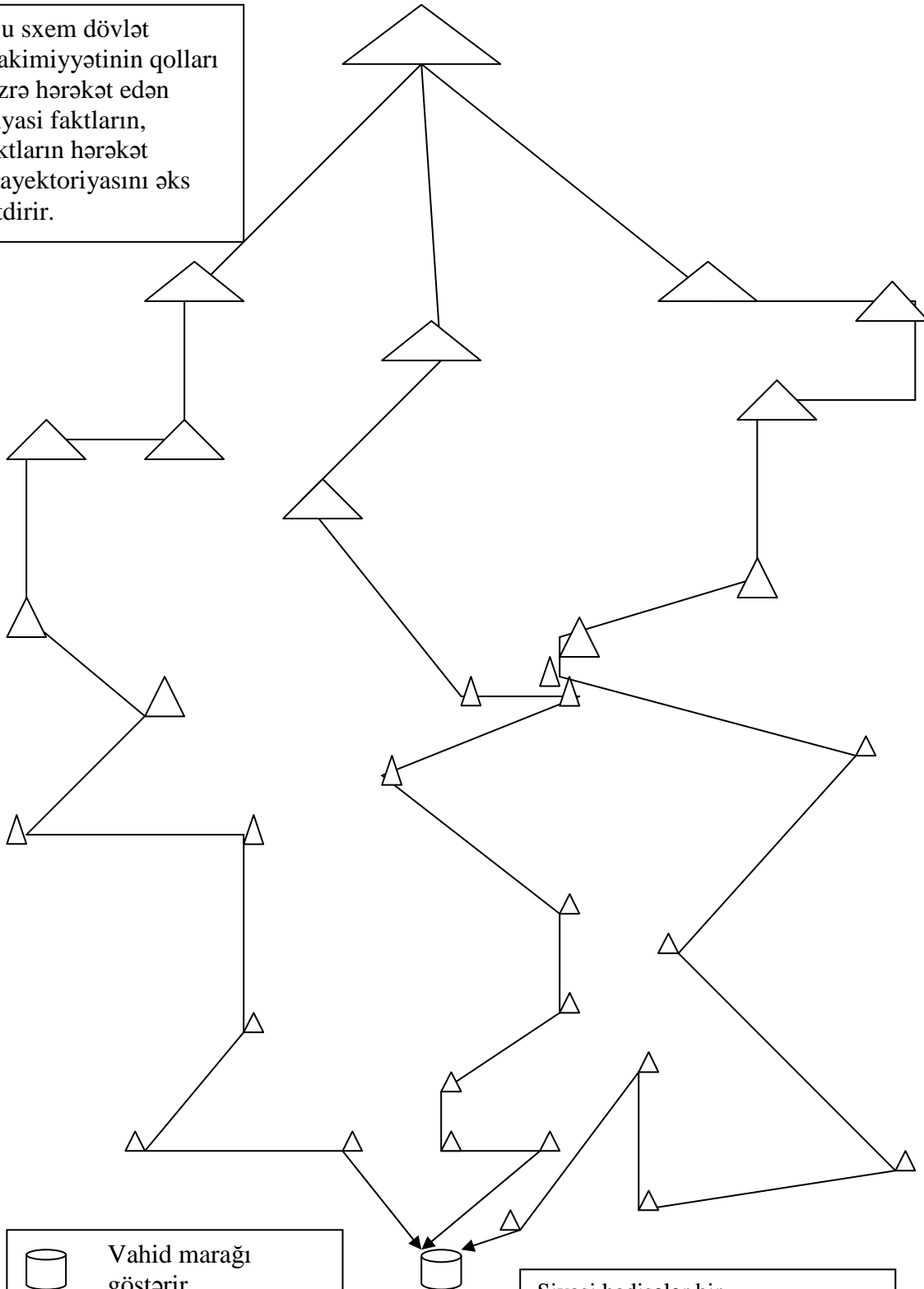
Buradakı üçbucaq işarələri siyasi şəxsləri və onların rəhbərlik etdikləri və “pilləli təbəçilik” əsasında mövcud olan əlaqəli qurumları göstərir. İşarələrin böyüklüyü və kiçikliyi səlahiyyətləri əks etdirir.

Sxem 9

Vahid marağı təmin etmək naminə siyasətin üç istiqamət üzrə axınıni, hadisələrin baş vermə trayektoriyasını əks etdirən sxem

Bu sxem dövlət hakimiyyətinin qolları üzrə hərəkət edən siyasi faktların, aktların hərəkət trayektoriyasını əks etdirir.

Vahid marağı göstərir

Siyasi hadisələr bir trayektoriyadan digərlərinə keçə bilər. Sxemdəki trayektoriyalar **baza xətlərini** göstərir.

Siyasi vasitələr obyekt və subyekt qismində

Siyasi vasitələr obyekt və subyekt qismində çıxış edə bilirlər. Marağa cəlb edilən, tədqiqata cəlb edilən, hədəfə götürülən, diqqətə cəlb edilən, öyrənilən, təsir edilən hər bir siyasi vasitə **obyekt**dir, marağa cəlb edən, tədqiqata cəlb edən, hədəfə götürən, öyrənən vasitələr isə **subyekt**dirlər. Məsələn, dövlətin siyasi qurumu iqtisadiyyat anlayışını, məfhumunu marağa cəlb edirsə, bu halda siyasi qurum vasitə kimi subyekt rolunda çıxış edir. Lakin həmin dövlət qurumunun fəaliyyəti başqa bir siyasi qurum tərəfindən tədqiqata, marağa cəlb edildikdə, o halda dövlət qurumu burada obyekt qismində çıxış edir. Məsələn, dövlət təsisatlarının şəxslər və qurumlar tərəfindən tədqiqatında, fəaliyyətinin araşdırılmasında dövlət təsisatları obyektlərdirlər. Bir siyasi fərd, şəxs (insan) digər şəxsi, fərdi (insanı) marağa cəlb edirsə, hədəfə götürürsə, ikinci tərəf birinci tərəfin obyektinə çevrilir. Siyasi obyektlər siyasi vasitələrə çevrilirlər. Belə ki, bir siyasi şəxs digər siyasi şəxsdən maraqların təmin edilməsində istifadə edir. Bu zaman digər siyasi şəxs vasitəyə çevrilir. Subyektlər qismində siyasi tərəflər iştirak edirlər. Siyasi məfhumlar, anlayışlar, vəziyyətlər isə obyekt qismində iştirak edirlər. Məsələn, sülh məfhumu, vəziyyəti, anlayışı obyektidir. Cansız siyasi vasitələr olan sənədlər də obyektidirlər.

Siyasi hərəkətlərin müəyyən olunmasında ideologiyanın rolu

Qeyd edildiyi kimi, siyasət onu icra edənlərin iradəsinə uyğun olaraq maraqların təmin edilməsi üçün aparılır. Siyasət siyasi hərəkətlərin, aktların məfhumu olduğundan, müxtəlif maraqların təmini məqsədlə həyata keçirilir. Siyasi ideologiya siyasəti həyata keçirənlərin öz maraqlarının təmini üçün müəyyən trayektoriyalar üzrə siyasi hadisələri ardıcıl olaraq törətməsi kimi başa düşülməlidir. Siyasi ideologiya müəyyən istiqamətlər üzrə törədilən hadisələrin müəyyən və məzmunlu ideyalarla törədilməsini təmin etmək üçün mövcud olan bir məfhumdur. İdeologiyanın yerinə yetirilməsi zamanı siyasi hadisələr, müxtəlif məzmunlu mənalar kəsb edən trayektoriyalar bir növ siyasi hadisələrin ana xəttini, baza, xəttini, fundamental xəttini təşkil edir. Məhz insanlar öz siyasi ideyalarına uyğun olaraq özləri ardıcıl olaraq siyasi hərəkətlər edirlər. Demək olar ki, əksər cəmiyyətlərdə hadisələr, aktlar siyasi ideologiyaya bağlı olaraq törədilir. Müasir məzmununda müəyyən istiqamətlərdə toplaşmış və vahid, bütöv xətlərdə hərəkət edən siyasi aktların, ideyaların, məzmunlu fikirlərin, baxışların, mövqelərin cəmini əks etdirən ideologiya məfhumu cəmiyyətlərin yaşamasının və inkişafının baza fikir xətti olaraq, dövlətçiliyin, demokratiyanın, insan hüquqlarının, hüquqi dövlətin, milli mənlərin, dini tolerantlığın, vətəndaş amilinin, dini dəyərlərin qorunmasına əsaslanır. Siyasi ideologiya həm əvvəlcədən müəyyən edilən bir məfhumdur, həm də siyasi hadisələrin, siyasi hərəkətlərin formalaşmasından, ardıcıl törədilməsindən əmələ gələn məfhumdur. Siyasi ideologiya bir maraq üzərində qurula bilər. Həm də müxtəlif maraqların təminatına yönələ bilər. Siyasi ideologiya ola bilər

ki, cəmiyyətlərdə bir məfhum üzərində qurulsun, həmin məfhum baza prinsipini təşkil etsin və siyasi aktlar həmin məfhumun qorunması və inkişafına yönəldilsin. Məsələn, dövlətçilik anlayışı, məfhumu bir ideologiyanın baza prinsipidir. Dövlətçiliyin təmin edilməsi, inkişafı və qorunması istiqamətində atılan addımlar isə həmin baza prinsipinin qorunmasına xidmət edir. Bir ideologiyadan başqa ideologiyalar da meydana gəlir. Məhz həmin ideologiyalar əsas ideologiyanın qorunmasına, inkişafına və möhkəmlənməsinə xidmət edir. İdeologiya bir və ya bir neçə sözdən ibarət olmasına baxmayaraq, özündə çoxlu sayda, geniş məzmunlu fikirləri cəmləşdirir. Məsələn, sülh sözü sadəcə bir məfhumdur. Sülh ideologiyası özündə çoxlu sayda tərkibləri birləşdirir. İdeoloji məfhumlarda geniş hərəkət prinsipləri mövcud olur, çoxlu sayda aktlar həyata keçirilir. İdeologiya genişlənən və öz ətrafına çoxməzmunlu fikirləri, ideyaları cəlb edən məfhumdur. İdeologiya həm də bir növ böyük çay mənbəyinə bənzəyir. Ayrı-ayrı kiçik qollardan axan suların böyük bir çay axını əmələ gəlir. Həmin axınlar suyun ümumi kütləsini artırır. Siyasi ideologiyada da siyasi aktlar, siyasi hadisələr cəmləşərək vahid axın üzrə törədilir.

Siyasi hərəkətlərin meydana gəlməsində siyasi institutların rolu

Siyasi şəxslər tərəfindən siyasi hadisələr həmçinin, müəyyən siyasi qurumlarda törədilir, siyasi aktlar həyata keçirilir. Siyasi qurumlar başqa məkanlarda siyasi hadisələrin törədilməsi üçün baza rolunu, mənbə rolunu oynayır. Həmin siyasi qurumlar siyasi hadisələr törətmək üçün təşkil edilir. Müəyyən siyasi hadisələrin yetişdirilməsi prosesləri də müəyyən aktlardan əmələ gəlir. Böyük bir siyasi hadisəni törətmək üçün orta və kiçik miqyaslı bir neçə hadisə törədilir, aktlar həyata keçirilir. İnsanlar öz maraqlarını təmin etmək üçün siyasəti həyata keçirmək naminə siyasi qurumlarda cəmləşirlər. Siyasi qurumlar da öz vəzifə və səlahiyyətləri baxımından bir-birilərindən asılı olurlar və əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Siyasi qurumlarda məsuliyyət və cavabdehlik, vəzifə bölgüsü baxımından pilləli asılılıq sistemi mövcud olur. Məlumdur ki, siyasət həyatın bütün sahələrini əhatə etdiyindən, demək olar ki, həyatın hər sahəsində fəaliyyətin tənzimlənməsi üçün insanlar tərəfindən müxtəlif siyasət qurumları təsis edilir. Həmin siyasət qurumlarında aktların törədilməsi və siyasi hadisələrin baş verməsi üçün müvafiq siyasi hadisələr yetişdirilir, siyasi aktlar hazırlanır. Yəni, siyasi qurumlarda siyasi proseslərin baş verməsi, törədilməsi trayektoriyaları, istiqamətləri müəyyən edilir. Müxtəlif sahələr üzrə həyata keçirilən siyasi hadisələri tənzimləyən, siyasi hadisələri kompleksləşdirən, cəmləşdirən və hadisələrə vahid istiqamət verən siyasi qurumlar **siyasi institutlar** adlanır. Siyasi institutlarda siyasəti icra edən şəxslər (mütəxəssislər, kadrlar) də hazırlanır. Siyasi institutlar siyasi hadisələrin məzmunlu və qanunauyğunluğa əsasən törədilməsini təmin etmək üçün yaradılır. Siyasi institutlarda siyasi şərait və vəziyyət öyrənilir. Siyasi institutlar, həmçinin, ümumi

siyasi mühiti də tədqiq edir. Siyasi institutlar bir növ siyasi cərəyanlar və hərəkətləri tənzimləyirlər. Demək olar ki, hər bir siyasi institut öz səlahiyyət sahəsi üzrə bir və ya bir neçə siyasi hərəkəti formalaşdırır və siyasi trayektoriyalarda siyasi hadisələrin ardıcıl olaraq baş verməsini təmin edir. Siyasi institutlar siyasi hərəkətlərin məqsədli şəkildə formalaşmasına nəzarət edirlər. Siyasi institutlara dövlətin siyasi qurumları, elmi-siyasi tədqiqat institutları, ali siyasi tədris məktəbləri, siyasi partiyalar, digər ictimai-siyasi təşkilatlar aid edilir. Siyasi institutlar siyasi hərəkətlərin baza xəttinin formalaşmasını təşkil edən siyasi ideologiyaları hazırlayırlar və siyasi hərəkətləri həmin ideologiya üzrə törədirlər. Siyasi institutlar həmçinin, dövlətlə cəmiyyət arasında bir əlaqə yaradır.

Siyasi institutlar siyasi hərəkətləri tənzimləyici, siyasi hadisələrin baş verməsini təmin edici, siyasi trayektoriyaların istiqamətlərini müəyyənləşdirici, ümumilikdə siyasi mühitdəki prosesləri formalaşdırma funksiyasını yerinə yetirirlər. Siyasi institutlar siyasi şəraiti, siyasi realığı tədqiq edərək, özləri də qanunauyğunluğu müəyyən edirlər. Siyasi institutlar olmadan siyasi mühiti formalaşdırmaq mümkün olmaz. Siyasi institutların qeyri-normal və zəif fəaliyyətləri siyasi hərəkətlərin düzgün və münasib olmayan trayektoriya üzrə hərəkətinə gətirib çıxara bilər ki, nəticədə siyasi mühitdə anarxiyaya, özbaşnalığa səbəb ola bilər. Siyasi institutlar siyasi hərəkətlərin baş verməsini tənzimləməklə yanaşı, siyasi təsirləri və qüvvələri də tədqiq edir və müəyyənləşdirirlər. Siyasi institutlar siyasi vasitələrin, məsələn, siyasi sənədlərin hazırlanmasını təmin edirlər. Siyasi institutlar siyasi hərəkətlər üçün başlıca nüvə, enerji rolunu oynayirlar.

Siyasi sistem və siyasi hərəkətlər

Siyasi hadisələrin müxtəlif siyasi trayektoriyalarda baş verməsi, siyasi aktların ardıcıl düzülüşü ümumi siyasi mühiti formalaşdırır. Qeyd edildiyi kimi, ümumi siyasi maraqları təmin etmək üçün siyasi hadisələr məqsədyönlü şəkildə baş verməlidir. Siyasi hadisələr qanunauyğun olaraq ardıcıl şəkildə törədilməlidir. Müxtəlif istiqamətlər üzrə baş verən siyasi hadisələr, siyasi proseslər müxtəlif və bir-biriləri ilə əlaqəli olaraq həyata keçməlidir. Siyasi prosesləri həyata keçirən şəxslər, siyasi qurumlar öz fəaliyyətlərini məqsədyönlü şəkildə, qanunauyğun olaraq tənzimləməlidirlər. Siyasi şəxslərin, siyasi tərəflərin –siyasəti icra edənlərin, siyasətin digər tərkib elementlərinin birgə, asılı olaraq, qarşılıqlı şəkildə fəaliyyəti siyasi mühitin, siyasi sistemin ümumi fəaliyyət mexanizmini əmələ gətirir. Bu fəaliyyət mexanizmi, qarşılıqlı proseslərin birləşmiş məfhumu, varlığı, mövcudluğu **siyasi sistem** adlanır. Siyasi sistemlərdə hərəkətlər edilərkən əsas istiqamətverici, tənzimləyici məfhum qismində **siyasi ideologiya** çıxış edir. Siyasi ideologiya siyasi sistemin baza layihəsini təşkil edir. Siyasi ideologiya ilə siyasətin vasitələri, məsələn, siyasi sənədlər siyasi institutlar tərəfindən hazırlanır. Siyasi sistem siyasi vasitələrin, siyasətin tərkib elementlərinin birgə və qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət proseslərini tənzimləyən bir siyasi mexanizmdir. Siyasi proseslər siyasi sistem tərəfindən tənzimlənir.

Siyasi sistemlərdə siyasətin tərkib elementləri öz fəaliyyət funksiyalarına və vəzifələrinə uyğun olaraq mövcud olurlar. Siyasi sistemlərin, siyasətin hazırlanması və icra mexanizmlərinin tərkib elementləri olan siyasi institutlar – siyasi qurumlar, siyasi şəxslər öz vəzifə və səlahiyyət funksiyalarına malik olurlar. Siyasi sistemlər siyasətin tərkib elementlərini öz tərkibinə dartma, cazibə, itələmə qüvvələrinin köməyi ilə cəlb edir. Siyasi sistem bir növ müxtəlif istiqamətli siyasi proseslərin bir cərgivəyə salınması prosesini özündə ehtiva edən bir məfhumdur. Əsaslı siyasi sistem hər bir siyasi hadisənin öz qanunauyğunluğundan kənara çıxmasına imkan vermir. Əsaslı, möhkəm siyasi sistemlər bir növ sağlam orqanizmdəki immunitetə bənzəyir. Siyasi sistemlər siyasi mühitə yad olan elementlərə, vasitələrə qarşı mübarizə aparırlar. Siyasi sistemlərdə siyasi proseslər sxematik şəkildə baş verir. Möhkəm, dayanıqlı siyasi sistemlərdə siyasi proseslərin axını zamanı qanunauyğunluq olur. Siyasi sistem siyasi proseslərin idarə edildiyi bir siyasi müstəvidir, səhnədir. Siyasi sistemlərdə bir və ya bir neçə istiqamətli siyasi hərəkətlər, siyasi proseslər axını öz qanunauyğunluğundan kənara çıxarsa, bu zaman siyasi sistem də zəifləyə bilər. Çünki siyasi sistemlərdə dartma, cazibə, cəlb etmə və itələmə qüvvələri arasında nisbi tarazılıq kəskin şəkildə pozulduqda, siyasi hadisələrin də məkana görə ardıcıl düzülüşü də kəskin pozulur. Burada zaman, məsafə, məkan amilləri arasında qarşılıqlı nizam münasibətləri pozulur. Belə olan halda, siyasi sistemlərin də münasib və normal fəaliyyətləri pozulur. Siyasi sistem dövləti və cəmiyyəti əhatə edən əsas mexanizmdir. Siyasi sistemlərin fəaliyyət qolları da elə siyasi proseslərin qollarıdır. Siyasi proseslər axını, siyasi hərəkətlər cəmləşərək siyasi sistemin fəaliyyət tərkibini formalaşdırırlar. Möhkəm siyasi sistem güclü dövlət və onun siyasi təsisatlarının güclü olmasını əsaslandırır. Güclü siyasi sistem də güclü dövləti və inkişaf etmiş cəmiyyəti formalaşdırır. Siyasi sistemin əsas fəaliyyət məqsədi cəmiyyətin inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Əgər istənilən cəmiyyət güclü siyasi sistemə əsaslanaraq yaşayırsa, onda, həmin cəmiyyətlərdə güclü inkişaf meyilləri müşahidə edilir. Siyasi sistemin ümumi gücü nəticəsində onun tərkibinə aid olan bütün istiqamətlərdə siyasi hadisələrin fəaliyyəti də güclü olur. Təbii ki, ümumi siyasi sistemin gücü, sistem tərkibində əksər siyasi hərəkətlərin, siyasi proseslər axınının güclü olması siyasi sistemin tərkibində mövcud olan zəif siyasi proseslər axını üçün təkan rolunu oynayır.

Siyasi tövsiyələrin (məsləhətlərin) siyasi hərəkətlərdə rolu

Cəmiyyətdə siyasi proseslər yüksək siyasi fikirlərə, mülahizələrə, dərin düşüncəyə, təcrübə və nəzəri biliklərə, əldə olunmuş nəticələrə əsasən həyata keçirilir. Siyasi aktların hazırlanması, siyasi vasitələrin müəyyən edilməsi, siyasi hadisələrin yüksək və fayda verəcək səviyyədə törədilməsi üçün də yüksək bilik və qabiliyyət tələb olunur. Siyasətin hazırlanması və siyasi hadisələrin istiqamətlərinin müəyyən edilməsi kollegial qərarlara əsaslanır. Məhz siyasət cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə etdiyindən, törədilən siyasi aktların, siyasi vasitələrin hazırlanması üçün sahələr üzrə aidiyyəti

mütəxəssislər tərəfindən təkliflər toplanır. Siyasi tədqiqat institutları da siyasi şəraiti öyrənərək, müəyyən siyasi təkliflərlə çıxış edirlər. Həmçinin, təkliflərin verilməsində ictimai rəy də müəyyən rol oynayır. Toplanmış təkliflərin, rəylərin nəticəsində siyasəti icra etmək üçün yekun qərarlar hazırlanır. Məsələn, dövlət rəhbəri iqtisadi sahədə qərarları qəbul etmək üçün bu sahədəki mütəxəssislərin, hökumət və qeyri-hökumət qurumlarının təkliflərini nəzərə alır. Bununla yanaşı, xarici siyasətə dair qərar vermək, siyasəti müəyyən etmək üçün xarici siyasəti icra edən qurumların təkliflərini, rəylərini nəzərə alır. Siyasi qərarlar kollegial qaydada qəbul edildiyindən, kollegiyaya daxil olan mütəxəssislərin verdikləri təkliflər, ideyalar və fikirlər **siyasi tövsiyələr**, **məsləhətlər** adlanır. Siyasi tövsiyələr siyasi hadisələrin bir trayektoriya üzrə törədilməsi üçün zəmin hazırlayır. Siyasi tövsiyələr bir növ siyasi aktları vahid bir axına cəmləşdirmə üçün əlavə qüvvələr, güclər rolunda çıxış edir. Siyasi tövsiyələr, məsləhətlər qərarların hazırlanması üçün baza rolunu oynayır. Siyasi tövsiyələrin verilməsi də siyasi hadisələrin baş verməsi deməkdir. Deməli, buradan belə bir məntiqi nəticəyə gəlinir ki, siyasi hadisələrin müxtəlif istiqamətli trayektoriyalarda düzülüşündə əlavə siyasi aktlar böyük rol oynayır. Siyasi aktlar zəncirvari proseslərə söykənir. Bir çox siyasi aktın, siyasi hadisənin sonu digərlərinin başlanğıcı üçün əsas zəmin olur. Siyasi tövsiyələr öz-özlüyündə müsbət və mənfi siyasi fikirləri cəmləşdirə bilər. Siyasi tövsiyələrin, məsləhətləşmənin faydası ondan ibarətdir ki, siyasi qərarlar qəbul edilməmişdən öncə real siyasi şərait, siyasi vəziyyət dərinədən öyrənilir, müzakirə edilir və məntiqi əsaslara söykənən qərarlar qəbul edilir. Siyasətdə tövsiyələrin, məsləhətlərin verilməsi sayəsində **tövsiyəli icra** anlayışları meydana gəlir. Siyasi qərarların verilməsi və icrasında **tövsiyəli icra mexanizmi** formalaşır. Ümumiyyətlə, cəmiyyətlərdə tövsiyəli qərarlar qəbul etmək və icrasını təmin etmək nəticəsində cəmiyyətin bütün üzvlərinin maraqları bilavasitə və bilvasitə olaraq təmin edilir. Yəni, bir çoxunun maraqları birbaşa, başqa çoxluğun maraqları isə dolaylı yolla təmin edilir.

Siyasi reallıq

Siyasi reallıq dedikdə, hər hansı bir siyasi hadisədən (hadisələrdən), siyasi proseslərdən sonra yaranmış mövcud siyasi şərait, siyasi vəziyyət, siyasi mühit, siyasi mənzərə başa düşülməlidir. Siyasi reallıq **münasib**, **qəbul edilən** və **qeyri-münasib**, **qəbul edilməyən** ola bilər. Siyasi reallığın münasibliyi odur ki, mövcud vəziyyət, şərait hamı və ya müəyyən qrup şəxslər üçün fayda verir, səmərə gətirir. Müsbət siyasi reallıqda digər növbəti müsbət siyasi hadisəni (hadisələri) törətmək mümkündür. Mənfi, qeyri-münasib siyasi reallıq şəraitində isə elə olur ki, bundan sonra müsbət hadisələrin törədilməsi baş verə bilmir. Zaman tələb olunur ki, reallıq müsbət istiqamətdə dəyişsin.

Siyasi reallıq ola bilər ki, bir şəxs, qrupun mənafeyini az və ya çox dərəcədə təmin etsin, digər şəxs, digər qrupun mənafeyinə isə tam şəkildə uyğun olsun. Siyasi reallıq müsbət və mənfi təsirlərə malik olan bir vəziyyətdir. Buradan belə bir nəticəyə gəlinir ki, siyasi reallığın təsirləri

müxtəlif sahələr və obyektlər üzrə *dərəcələnilir*. Siyasi reallıq müəyyən siyasi qruplar üçün həm müsbət, həm də mənfi təsirlər göstərə bilər. Siyasi reallığın təsirləri orta dərəcədə də ola bilər.

Siyasi reallığın nəticələnen təsirləri münasib şəraitin, vəziyyətin gözlənilməsi baxımından *iki istiqamətdə* mövcud olur. Birincisi, siyasi proseslərdən yaranacaq mövcud vəziyyətin cəmiyyətdə əksəriyyət və ya müəyyən qrup tərəfindən əvvəlcədən gözlənilməsidir. Yəni, nəticə kifayət edir ki, siyasi hərəkət öz sürət tempi ilə davam etsin. Növbəti sürətləndirici addımın atılması bir o qədər də vacib deyil. Siyasi reallığın nəticəsi özündən sonra sabit siyasi hərəkəti, vəziyyəti tələb edir. İkincisi, odur ki, mövcud vəziyyət növbəti addımların atılmasını zəruri etməlidir. Yəni, növbəti addımın atılması üçün ilkin nəticə əldə olunmalıdır. Başqa sözlə, nəticə həm kifayətlənmək, qane olmaq üçün lazımdır, həm də növbəti siyasi addımlar üçün mütləq şəkildə tələb olunur. İkinci halda həyata keçən siyasi proseslər özündən sonrakı başqa münasib hadisəni zəruri edən nəticələrə gətirib çıxarmalıdır.

Siyasi reallıq həm də ondan ibarətdir ki, növbəti siyasi hadisənin baş verməsi, törədilməsi üçün münasib siyasi şərait, vəziyyət yaranıbdır. Siyasi şəraitin münasibliyini ayırd etmək, dəyərləndirmək üçün əvvəlki siyasi təcrübə əsas götürülür. Yəni, bu o deməkdir ki, oxşar siyasi vəziyyətlərdə əvvəllər hansı siyasi addımlar atılmış və nə kimi nəticələr vermişdir. Siyasi reallıq həm də onu tələb edir ki, burada mövcud siyasi vəziyyətlə barışmaq lazımdır. Siyasi reallıq qəbul edilən və qəbul edilməyən ola bilər. Siyasi reallıq özündən sonra siyasi aktivliyi tələb edə bilər və yaxud da əksinə olaraq, siyasi proseslərdəki aktivliyin (fəallığın) sürət tempini aşağı sala bilər. Siyasi reallıq *barışılan* və *barışılmayan* xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər yaranmış siyasi reallıq zamanı sonrakı siyasi prosesləri gücləndirə bilər. Belə ki, siyasi reallıq bir qrupun mənafeyinə xidmət edə bilər ki, nəticəsi də həmin qrupun öz məqsəd və maraqlarının təmini uğrunda siyasi fəaliyyətinin güclənməsinə gətirib çıxara bilər. Hər bir siyasi hadisənin doğurduğu şərait digər siyasi hadisələrin törədilməsi üçün siyasi reallığı əmələ gətirir. Siyasi reallıq bir qrup üçün barışılan, digər qrup üçün isə barışılmayan olur.

Siyasi cərəyan

Siyasi cərəyan dedikdə, burada siyasətin tərkib elementlərinin, siyasətin formalaşmasında iştirak edən canlı vasitələrin (şəxslərin, siyasi qrupların) və cansız vasitələrin (siyasi sənədlərin) bir çoxunun müxtəlif və eyni istiqamətdə hərəkət etməsi, hərəkət etdirilməsi, fəaliyyət göstərməsi prosesi və vəziyyəti başa düşülməlidir. Siyasi cərəyan siyasi axını bildirir. Siyasi axın istiqamətini həmin istiqamətdə baş verən siyasi hadisələrin cəmi formalaşdırır. Siyasi axına siyasi proseslərin baş vermə istiqaməti kimi də ad vermək olar. Siyasi cərəyanlara həmçinin, siyasi dalğalar adını da vermək olar. Siyasi cərəyanlarda siyasətin həyata keçirilməsi vasitələri eyni xassəli, eyni formalı istiqamətlərdə iştirak edir. Bu vasitələr siyasətin həyata keçirilməsi yollarını istiqamətləndirirlər və həmin istiqamətdə hərəkət edirlər. Siyasətin icraçıları, siyasəti həyata keçirənlər siyasi vasitələrlə siyasi şəraiti və siyasi

nəticəni müəyyən edirlər. Siyasi fikirlər, ideyalar, baxışlar, siyasi nitqlər siyasi cərəyanın axın istiqamətini müəyyən edir. Siyasi fikirlər bir növ siyasi cərəyanların hərəkətində siyasi hadisələr üçün təkan rolunu oynayır. Siyasi cərəyanlarda müxtəlif siyasi hadisələr qruplaşaraq, bütövləşmiş istiqamət və ya istiqamətlər üzrə baş verir. Siyasi cərəyanlar dedikdə, buraya siyasi hadisələrin axın proseslərini aid etmək olar. Eyni zamanda siyasətlə məşğul olan şəxslərin eyni məqsədlər uğrunda fəaliyyət göstərən siyasi birliklərini də göstərmək olur. Adından da görünür ki, cərəyan məhz nəyinsə axını mənasını verir. Məsələn, fizika elmində, coğrafiyaşünaslıqda cərəyan sözləri axın mənasını bildirir. Məsələn, sualtı cərəyanlar dedikdə, buraya suyun müəyyən dərinlik hissəsində hər hansısa bir qüvvənin təsiri ilə axın su kütləsi başa düşülür. Əgər biz ümumilikdə siyasi mühiti böyük bir su hövzəsinə, dəniz və okeanlara bənzətsək, siyasi proseslərin axmasını da həmin su hövzələrindəki cərəyanlara bənzətmək olar. Cəmiyyətdə, siyasi mühitdə öz təsiredici gücünə, fəaliyyət imkanlarının miqyasına, ölçüsünə görə müxtəlif siyasi cərəyanlar mövcuddur. Siyasi cərəyanlar yenidən yarana bilər və ya mövcud cərəyanlardan törəyir. Bu bir növ bir mənbədən çıxan elektrik naqillərinə (müsbət və mənfi qol) bənzəyir. Həmin elektrik naqillərinə başqa elektrik naqillərini də qoşmaqla digər məkan da elektrikle təmin etmək olar. Və yaxud da bir transformatorla ötürülən çoxlu sayda elektrik naqillərini də buna misal çəkmək olar. Bu o deməkdir ki, siyasi cərəyanlar çoxlu sayda olur. Siyasi cərəyanlar arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Siyasi cərəyanlara siyasi hərəkətlərin qolu da demək olar. Siyasi cərəyanlar hərəkət xüsusiyyətlərinə malik olduqları üçün siyasət mühitindən yoxa çıxma bilər, yeniləri ilə əvəz oluna bilər, forma və məzmununu dəyişə bilər. Siyasi cərəyanların əmələ gəlməsi bir ağac gövdəsindən çıxaraq inkişaf edən budaqlara da bənzəyir. Siyasi cərəyanlarda insanlar əsas hərəkətverici, istiqamətləndirici, idarəedici qüvvə kimi çıxış edirlər. Siyasi cərəyanların istiqamətlərinin dəyişməsi, cərəyanların məhv olması və yenisi ilə əvəzlənməsi təbii və süni zərurətdən irəli gəlir. Siyasi cərəyanlar ola bilər ki, birdən, ola da bilər ki, tədricən siyasi mühitdən yoxa çıxsın, başqa forma və məzmunla keçsin. Siyasi cərəyanların yox olması və yenisi ilə əvəz olunması prosesinin baş verməsi siyasi hadisələrin törətdiyi siyasi vəziyyətdən, siyasi şəraitdən asılıdır. Siyasi cərəyanlar bütövləşmiş, vahidləşmiş, komplektləşdirilmiş siyasi proseslərdir. Eyni xətt üzrə və yaxud da müxtəlif xətlər üzrə axan siyasi proseslərdir. Siyasi cərəyanlar öz fəaliyyətinə görə dağıdıcı, məhvəddici və elementlərin sürətli yerdəyişməsinə səbəb ola bilən bir hərəkət fəaliyyətidir. Bu, bəzən dərəcədən axan güclü seli də xatırladır. Sel öz xarakterinə görə yuyub aparan, dağıdıcı, fəlakət törəddici olur. Sel özü ilə çoxlu sayda qum kütləsini, daş parçalarını, çöl-çöpü lazımsız məkanlara aparır. Siyasi cərəyan da elə olur ki, özü ilə birlikdə lazımı olmayan, qeyri-münasib elementləri gətirsin ki, bu da cəmiyyətin sabit və normal inkişafına bu və ya digər dərəcədə maneçilik törətsin.

Siyasi fəallıq (aktivlik)

Siyasi fəallıq dedikdə, burada siyasətin tərkib elementlərinin sabit hərəki vəziyyətdən, süstlük vəziyyətindən nisbətən güclü hərəkət vəziyyətinə keçməsi halı, vəziyyəti başa düşülməlidir. Siyasi aktivlik zamanı siyasətin tərkib elementləri forma və məzmununu dəyişə bilər. Siyasi aktivlikdə məkan dəyişikliyi prosesləri də həyata keçirilə bilər. Siyasi aktivliyi müəyyən siyasi hadisələrdən sonra yaranmış siyasi şərait doğurur. Siyasi aktivlik cəmiyyətin bütün üzvlərinə birlikdə və ayrı-ayrılıqda qruplara təsir edə bilər. Siyasi aktivlik öz əhatə dairəsinə görə genişlənmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Siyasi aktivlik cəmiyyətin inkişafında müəyyən proseslərə təkan vermək iqtidarına malikdir. Siyasi proseslərin aktivləşməsi üçün müəyyən hadisənin baş verməsi tələb olunur. Bununla yanaşı, müəyyən siyasi fikirlər, cəmiyyətdə böyük nüfuza malik olan şəxslərin fikirləri, siyasi qruplaşmaların mövqeləri də təkanverici xüsusiyyətlərə malikdir. Siyasi aktivlik müəyyən *zaman* çərçivəsində mövcud olur. Daimi siyasi aktivliyin müşahidə olunduğu cəmiyyətlərə az-az rast gəlinir. Siyasi aktivlik müəyyən şəxslərin, ayrı-ayrı qrupların siyasi maraq və mənafeələrinin təmin edilməsi üçün siyasi şərait yaradır. Siyasi şəraitdən istifadə edən həmin şəxslər siyasi prosesləri gücləndirməyə çalışırlar və gücləndirirlər. Siyasi aktivliyin növbəti siyasi nisbi sakitlik vəziyyətinə keçməsi prosesi bir neçə səbəbdən baş verir:

-müəyyən bir qrupun siyasi fəallığı nəticəsində həmin siyasi qrupun mənafeyi qismən və ya yüksək dərəcədə təmin olunduğu halda aktivlik müəyyən andan sonra bir qədər aşağı düşür. Siyasi qrup öz fəallığını davam etdirmək marağında olmur;

-bir qrupun siyasi aktivliyi digər qrupun siyasi maraqları ilə ziddiyyət təşkil edir. Siyasi maraqlar üst-üstə düşməyir. Belə olan halda maraqlar arasında siyasi mübarizə baş verir. Siyasi mübarizənin özü də siyasi bir fəallıqdır. Siyasi mübarizədə əks müqavimətlə üzləşmiş siyasi qrup öz siyasi mübarizəsindən əl çəkir və siyasi aktivlik bir qədər aşağı düşür. Burada siyasi aktivliyin aşağı düşməsinə güzəşt amili də əsas rol oynayır.

-siyasi aktivlik ola bilər ki, siyasi fəallıq göstərən siyasi şəxs, siyasi qrupun maraqlarının təmin olunmasına gözlənilməli şəkildə xidmət etməsin. Hadisələrin siyasi gedişatı bu qrupun mənafeyi ilə ziddiyyət təşkil edən siyasi şəraitin yaranmasına gətirib çıxara da bilər. Belə olan halda siyasi qrup öz fəallığını aşağı endirə bilər və s.

Siyasi fəallıq bir siyasi hadisədən əmələ gələ bilər və yaxud da üst-üstə yığılmış və böyük təsirlər yaratmış müəyyən hadisələrin nəticələrinin, şəraitin cəmindən də – **“siyasi partlayış”** nəticəsində də törəyə bilər. “Siyasi partlayış”dan törəyən siyasi fəallıq bir müddətdən sonra sənəyiə bilər. Bu bir növ vulkan püskürməsinə də bənzəyir. Siyasi aktivlik darlıqdan genişliyə doğru hərəkət mənzərəsinə malik olan bir vəziyyətdir. Bu bir növ bir borudan tökülən və ətrafa yayılan geniş su kütləsinin hərəkət prosesindəki böyük bir mənzərəni xatırladır.

Siyasi fəallığın davam etməsi zaman amilindən və başqa təkanverici amillərin təsiretmə qüvvəsindən asılıdır. Bu bir növ dəniz və okeanlardakı dalğaları xatırladır. Həmin dalğaları əmələ gətirən qüvvələr güclü şəkildə təsir etdikdə, dalğalar güclənir, təsirlər zəif olduqda isə dalğalar da zəif

olur. Okeanlar və dənizlərin özləri isə siyasi mühitə, siyasi mənzərəyə oxşayır. Siyasi fəallıq bir qrupun öz daxilində ola bilər, yaxud da qrup sərhədlərini keçib başqa qruplara, kütləyə və ümumilikdə cəmiyyətə təsir edə bilər.

Siyasi hərəkət

Siyasi hadisələrin ardıcıl olaraq baş verməsi ardıcıl təkrarlanan səhnələrə bənzəyir. Bu bir növ kino lentini xatırladır. Lent fırlandıqca ardıcıl səhnələri görmək olur.

Siyasi hərəkət siyasi hadisələrin müəyyən axın üzrə, istiqamət üzrə hərəkətini, ardıcıl olaraq baş verməsini səciyyələndirən siyasi proses axınıdır. Siyasi hərəkət ayrı-ayrı sahələrdə baş verən siyasi hadisələrin cəmlənməsi və müəyyən istiqamət üzrə axın hərəkətinin tənzimlənməsidir. Siyasi hərəkət dövlətçilik, o cümlədən, iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət, incəsənət, sosial həyat, səhiyyə, hərbi və digər ixtisaslaşmış, qruplaşmış, kompleksləşdirilmiş sahələrdə baş verən siyasi hadisələrin toplanması və müvafiq istiqamət üzrə hərəkətidir. Siyasi hərəkətləri elə siyasi hadisələrin müəyyən xətt üzrə törədilmə trayektoriyası kimi də qeyd etmək olar. Siyasi hərəkəti zəruri edən amillər içərisində aşağıdakıları göstərmək olar:

-siyasi hərəkət müəyyən bir sahənin inkişafdan geridə qalmasını aradan qaldırmaq zərurətindən irəli gələrək görülən vacib tədbirlərdən formalaşır. Siyasi hərəkət başqa sahələrin inkişafına mane olan bir və ya bir neçə sahədə inkişaf məqsədilə həyata keçirilən islahatlardan əmələ gəlir;

-siyasi hərəkət müəyyən bir qrup tərəfindən öz maraq və mənafeyini təmin etmək üçün nəzərdə tutulan istiqamətlər üzrə tədbirləri həyata keçirmək zərurətindən irəli gəlir;

-siyasi hərəkət cəmiyyətdəki ayrı-ayrı problemləri köklü şəkildə həll etmək zərurətindən formalaşır;

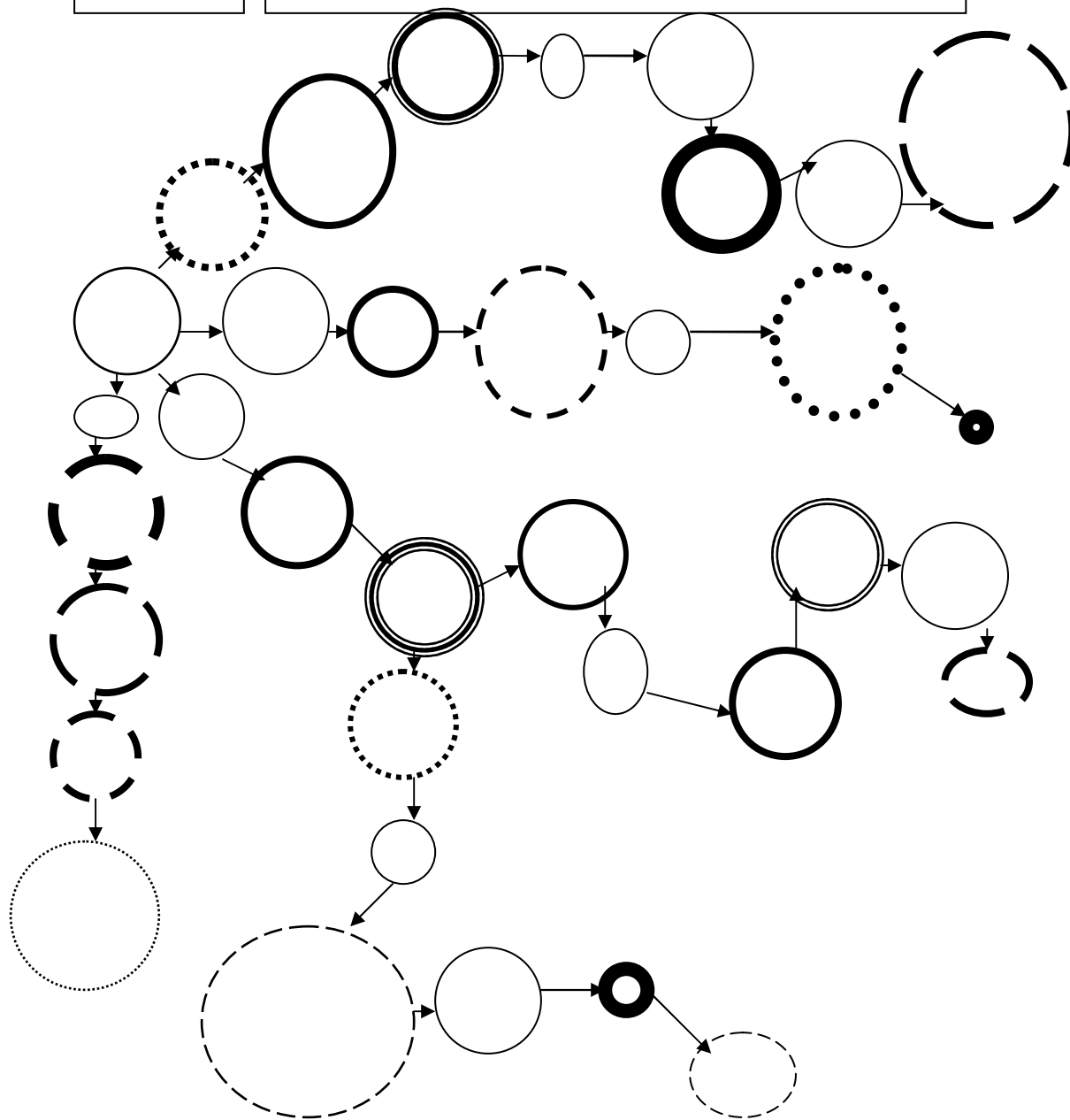
-siyasi hərəkət cəmiyyətdə müəyyən bir qrupun mənafeyinin başqa bir qrup tərəfindən zərbəyə məruz qalması nəticəsində, zərbəyə məruz qalmış qrupun öz mənafeyini təmin etmək uğrunda həyata keçirdikləri tədbirlərdən formalaşır;

-siyasi hərəkət bir qrupun siyasi mübarizədə başqa bir qrupa qalib gəlmək istəyindən formalaşır.

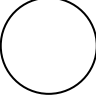
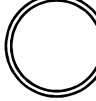
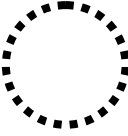
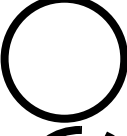
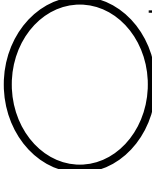

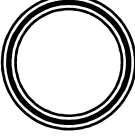
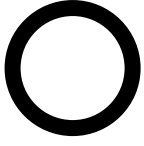
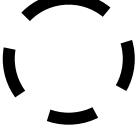
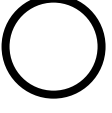
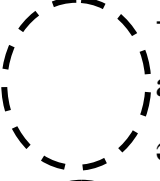
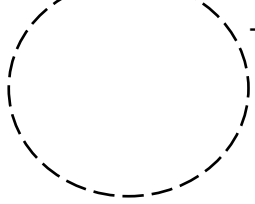

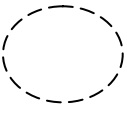
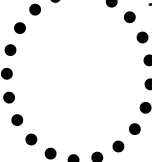

Siyasi hərəkət eyni məqsəd və mənafe uğrunda mübarizə aparmaq istəyən və müəyyən hərəkətlər törətmək istəyən şəxslərin toplanmasından əmələ gəlir. Siyasi hərəkət siyasi mühitdə müəyyən istiqamətdə hərəkət edən dalğaları xatırladır. Siyasi hərəkətlər var ki, cəmiyyətin inkişafında böyük rol oynayır. Siyasi hərəkət böyüyüb inqilabi mübarizə formasına da keçə bilər. Siyasi hərəkətlər da olur ki, cəmiyyətdə öz mənfi təsirlərini göstərir. Siyasi hərəkət zamanı şəxslər bir və ya bir neçə şəxs ətrafında toplaşirlar. Bu zaman siyasi rəhbərlərin nitqləri, qəbul etdikləri qərarlar siyasi hadisələrin qruplaşaraq müəyyən trayektoriyalarla törədilməsi üçün təkanverici xüsusiyyətlərə malik olur.

Sxem 10

Siyasi fəaliyyətin elementləri olan siyasi aktların istiqamətlər üzrə törədilməsinin ümumi mənzərəsini əks etdirən sxem –siyasi mühit

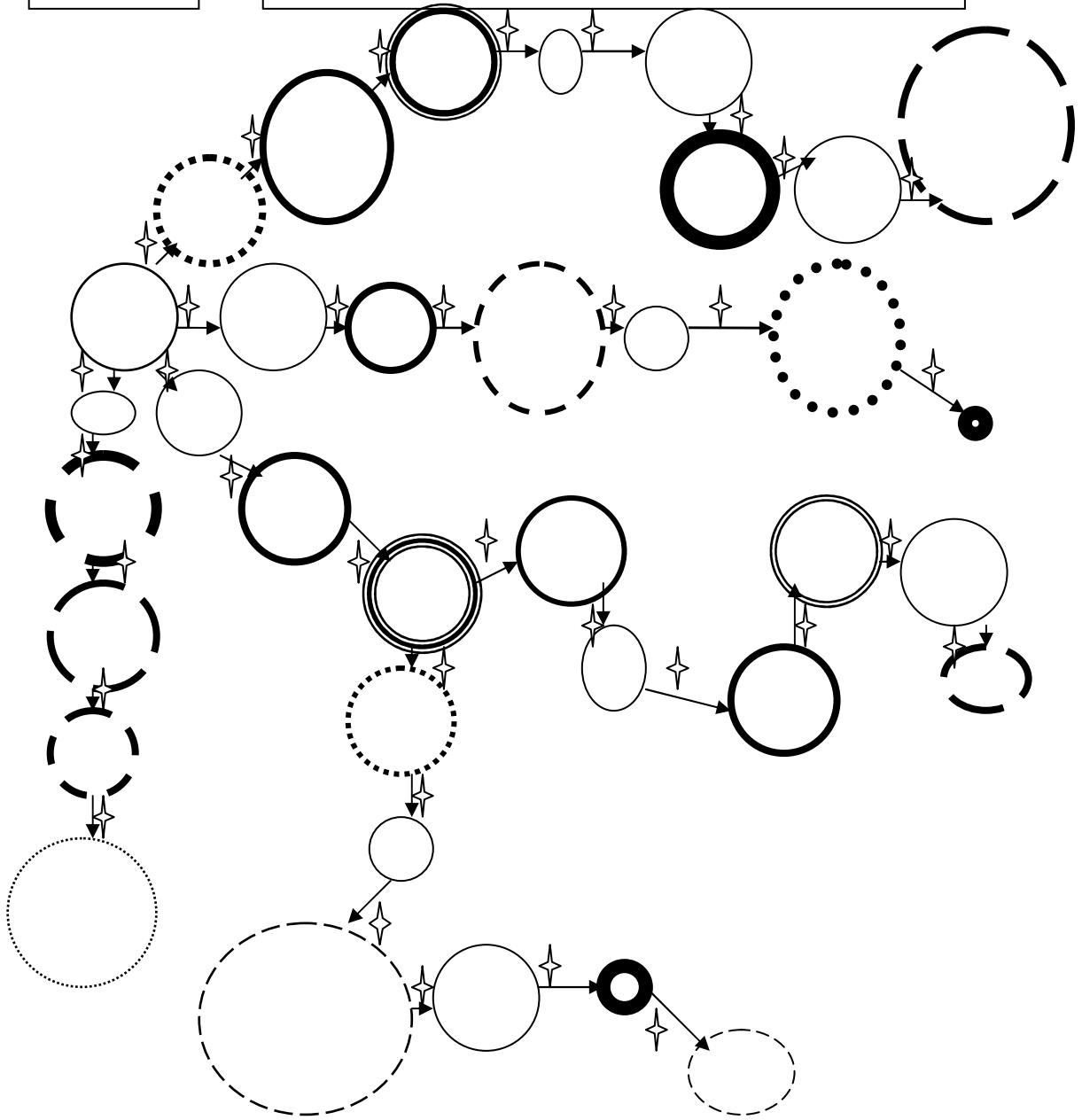

Hadisələr arasındakı ox işarəsi zaman amilini göstərir. Zaman qısa, orta və uzun müddətli ola bilər.

	- orta miqyaslı, nisbətən orta təsirli siyasi hadisə (akt)		-orta miqyaslı və iki istiqamətdə təsir göstərən hadisə (akt)
	- orta miqyaslı, nisbətən kiçik təsirli siyasi hadisə (akt)		-orta miqyaslı və ətrafa orta gücdə fasiləsiz təsir göstərən hadisə (akt)
	- orta miqyasdan bir qədər böyük olan və ətrafa güclü təsir göstərən siyasi hadisə (akt)		-nisbətən kiçik miqyaslı və ətrafa fasilələrlə güclü təsir göstərən hadisə (akt)
	-orta miqyaslı və bir neçə istiqamətdə orta dərəcədə təsir göstərən siyasi hadisə (akt)		-orta miqyaslı və köklü dəyişikliklərə gətirib çıxaracaq hadisə (akt)
	-orta miqyaslı və güclü təsir göstərən siyasi hadisə (akt)		-orta miqyaslı və fasiləli təsirlərə malik olan güclü hadisə (akt)
	-böyük miqyaslı və ətrafa nisbətən az təsir göstərən siyasi hadisə (akt)		-orta miqyaslı və fasiləli təsirlərə malik olan güclü hadisə (akt)
	-nisbətən kiçik miqyaslı və ətrafa kifayət qədər təsir göstərən hadisə (akt)		-nisbətən kiçik və fasilələrlə güclü təsir göstərən hadisə (akt)
	-orta miqyasla böyük miqyas arasındakı böyüklükdə olan və ətrafa zəif göstərən siyasi hadisə		-böyük miqyaslı, lakin kiçik və fasiləli təsirlərə malik olan hadisə (akt)
	-orta miqyaslı və ətrafa fasilələrlə güclü təsir göstərən hadisə		-kiçik miqyaslı, lakin çox təsiredici gücə malik olan hadisə (akt)
	-kiçik miqyaslı hadisə (akt)		-adi orta miqyaslı və zəif və fasiləli təsirə malik olan hadisə (akt)
	-böyük miqyaslı və ətrafa çox az-az və böyük təsir göstərən hadisə		-kiçik miqyaslı və zəif hadisə (akt)

Sxem 11

Siyasət vasitələrinin (subyektlərin) hərəkətinin ümumi mənzərəsini əks etdirən sxem

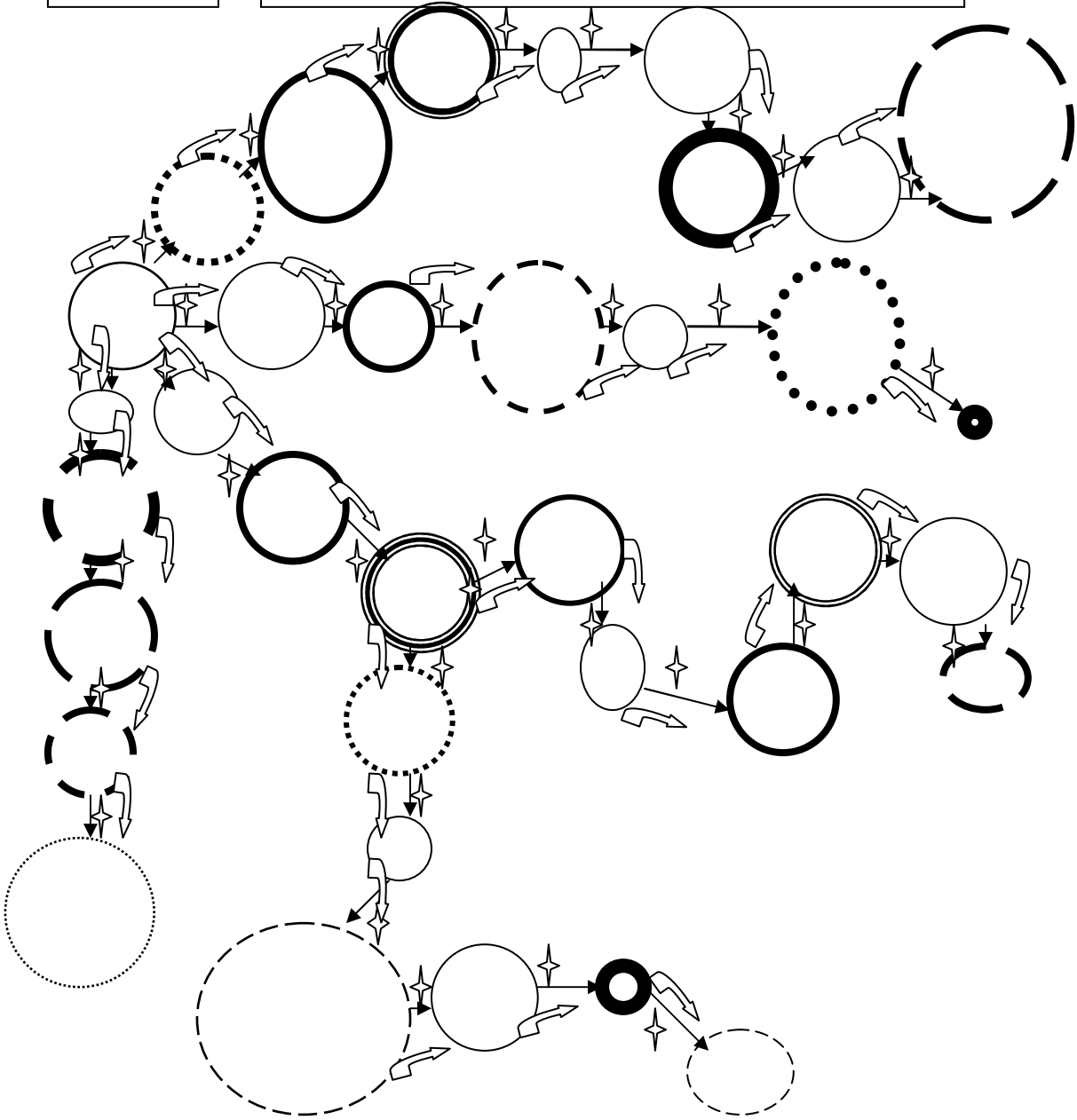

Buradakı ulduz işarələri siyasi hərəkət vasitələridir. Vasitələr: fiziki şəxslər-siyasi rəhbərlər və icraçılar; siyasi qurumlar; qanunvericilik sənədləri; mücərrəd vasitələr nitqlər, məruzələr və s.

Qeyd. Siyasət vasitəli hərəkətləri özündə əks etdirir. Siyasi vasitələr siyasəti həyata keçirmək üçün başqa vasitələrdən istifadə edirlər. Siyasətin həyata keçirilməsində vasitə vasitədən yararlanır.

Sxem 12

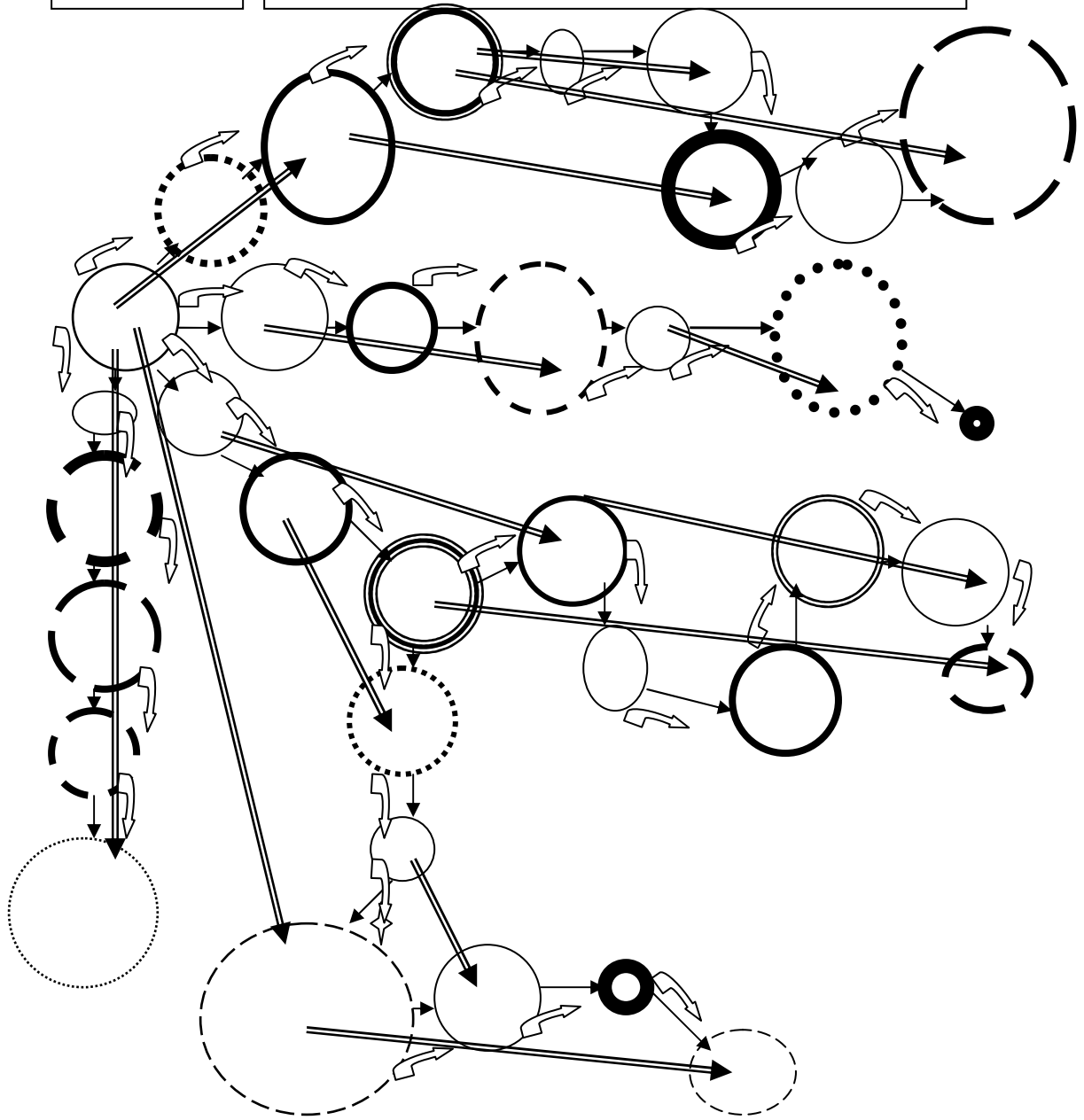
Siyasətin hərəkət vasitələrinin və siyasi hədəflərin ümumi mənzərəsini əks etdirən sxem

Burada ox işarələri siyasi hədəflərin istiqamətlərini göstərir. Hər bir siyasi hadisə özündən əvvəlki siyasi hadisələrin əsas və köməkçi hədəfi ola bilər.

Sxem 13

Siyasi hədəflərin (məqsədə çatma) ümumi mənzərəsini əks etdirən sxem

Burada orta və uzun ölçülü oxlar orta və uzun müddətli hədəfləri (məqsədləri) göstərir. Bir məqsədə çatmaq üçün bir və ya bir neçə siyasi hadisə baş verə bilər.

Siyasi xətt (kurs, istiqamət)

Siyasi xətt dedikdə, burada siyasi hadisələrin müəyyən istiqamət, trayektoriya üzrə ardıcıl və əlaqəli şəkildə baş verməsi, törədilməsi xətti başa düşülməlidir. Siyasi xətt (istiqamət, kurs) əsasən siyasəti həyata keçirən şəxslər tərəfindən müəyyən edilir. Siyasi kurs zamanı siyasi hadisələrin müvafiq xətt üzrə baş verməsi əsas götürülür. Siyasi xətt hər hansısa bir məqsədə çatmaq üçün müəyyən edilir. Məqsədə çatmaq maraqların təminatına xidmət edir. Məsələn, münaqişələrin həlli əsas məqsəddir, bu yolda həyata keçirilən siyasi proseslər, siyasi hərəkətlər isə həmin məqsədə çatmaq üçün müəyyən xətt üzrə baş verir, törədilir. Siyasi hərəkətlər zamanı siyasi hadisələr müxtəlif istiqamətli xətlərlə yanaşı, həm də eyni xətt üzrə, eyni və ya müxtəlif məsafələrlə və zamanla artan sürətlə baş verə bilər. Bu o deməkdir ki, siyasi xətt üzrə hərəkət edən siyasətin tərkib elementlərinin hərəkətlərinin törədilməsi arasında müxtəlif zaman kəsiyi mövcud olur. Məsələn, münaqişələrin sülh yolu ilə həllində danışıqların həyata keçirilməsi ardıcıl olaraq, tez-tez də baş verə bilər, bununla yanaşı, hadisələrin törədilməsində qısa və uzun fasilələrə də rast gəlmək olar. Siyasi kurs zamanı hadisələrin eyni məzmunla baş verməsi, hərəkətlərin törədilməsinin müəyyən edilməsi əsasən bir şəxs və ya siyasi qrup tərəfindən həyata keçirilə bilər. Belə ki, dövlətin daxili və xarici siyasətinin əsas xəttini, kursunu dövlət rəhbəri və onun təmsil olunduğu siyasi aparat müəyyən edə bilər. İstənilən siyasi qurumun siyasi kursu mövcuddur. Siyasi kursda siyasi proqramlar, konsepsiyalar, doktrinalar, qanunvericilik aktları əsas rol oynayır. Siyasi kursun müəyyən edilməsində həmin sənədlər vasitələr olaraq, həm də siyasətin istiqamətlərini, siyasi hadisələrin törədilməsi yollarını müəyyənləşdirirlər. Müvafiq siyasi xətt istiqaməti üzrə hadisələrin baş verməsi zamanı müəyyən müsbət və mənfi təsirlər mövcud olur. İstənilən siyasi vasitənin müvafiq xətlə hərəkəti siyasətin həyata keçirilməsi yollarını müəyyən edir. Siyasi kursun dəyişikliyə məruz qalması xüsusiyyətləri mövcuddur. Belə ki, müvafiq xətt üzrə hadisələrin törədilməsi, baş verməsi münasib hesab edilməyən siyasi nəticələrə gətirib çıxararsa, həmin anda siyasi kursun istiqamətini dəyişmək olar. Yəni, bir daha belə nəticəyə gəlinir ki, siyasət dəyişməyən və dəyişən xətlə hərəkət edən elementləri özündə birləşdirən bir məfhumdur. Bir xətdən başqa xətt ayrılır. **(Bax, sxem 12, 13)** Siyasi xəttin özünün müəyyən edilməsi siyasi reallıqdan irəli gəlir. Siyasi xəttin davam etməsi zərurəti də, proseslər davam etdikcə müvafiq zamana uyğun olaraq ortaya çıxan reallıqdan meydana gəlir. Siyasi xəttin müəyyən zamanda dəyişməsinə də həmin zamanda ortaya çıxan siyasi reallıq tələb edir. Müəyyən siyasi xətt üzrə siyasi hadisələrin ardıcıl olaraq törədilməsi həmin **formalaşmış siyasəti** müəyyən edir. Siyasi hadisələr eyni xətt üzrə ardıcıl olaraq çox törədildikdə siyasətin formalaşması üzə çıxır.

Siyasi hədəf (məqsəd) və siyasi hərəkətlər

Qeyd edildiyi kimi, siyasət müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün həyata keçirilir. Məqsədlərə çatmaq naminə müxtəlif hədəflərə yetişmək lazımdır. Bir çox hallarda siyasi hədəf ilə siyasi məqsəd anlayışlarını məzmun baxımından eyniləşdirmək olur. Hər iki vəziyyət maraqların təmini üçün lazımdır. Siyasətin hərəkət trayektoriyasını əks etdirən sxemlərlən görünür ki, müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün bir və ya bir neçə, çoxlu sayda hadisələrin törədilməsi prosesləri baş verməlidir. Siyasi məqsədlərə çatmaq üçün zaman, məsafə, siyasi hərəkəti törədən vasitələrin də sayı müxtəlif olur. Belə ki, ola bilsin ki, bir məqsədə çatmaq üçün yalnız müxtəlif təsir etmək imkanlarına malik olan bir hadisə baş versin, törətilsin. Ola da bilər ki, bir məqsədə çatmaq üçün müəyyən zaman kəsiyində müxtəlif təsir dərəcələrinə malik olan çoxlu sayda hadisələr törədilsin. **(Bax, sxem 13)** Sxemlərdən bu prinsipi, yanaşmanı aydın şəkildə başa düşmək olar. Hər bir hadisənin törədilməsinin özü də bir məqsədə çatmaq marağından irəli gəlir. Ola bilər ki, böyük əhəmiyyətli məqsədə çatmaq üçün bir-birindən təsir dərəcələrinə görə fərqlənən çoxlu sayda hərəkətlər törədilsin.

Siyasi məqsədlərə çatmaq üçün ola bilər ki, hadisələr törədilərkən gözlənilməz və əvvəlcədən nəzərdə tutulmayan şərait yaransın və gözlənilməz hadisələr baş versin. Siyasi hadisələr öz məzmun və mahiyyətini dəyişsin, müxtəlif istiqamətlər üzrə trayektoriyalar əmələ gəlsin. Bu bir növ bilyard masası üzərindəki şarların düzülüşünə və hərəkətə gətirilməsinə bənzəyir. Belə ki, şarları vurmaq və çantaya salmaq istəyərkən, elə olur ki, şarı vurarkən şar çantaya düşməyir və diyirlənərək digər şarlara toxunur və yerlərini dəyişdirir. Nəzərdə tutulmayan və gözlənilməyən bir vəziyyət yaranır. Əvvəlki düzülüş dəyişir və yeni trayektoriya əmələ gəlir. Siyasətdə də belə olur. Bəzən siyasi hədəfi vurmaq, məqsədə çatmaq üçün bir neçə hərəkət törədilsə də, məqsədə çatmaq olmur və nəticədə törədilən hadisələr eyni xətt və istiqamətdəki, eləcə də, əlaqəli istiqamətlərdəki digər hadisələrin də törədilməsi qaydalarına öz təsirlərini göstərir. Digər sahələrdəki, istiqamətlərdəki hadisələr öz hərəkət trayektoriyasını dəyişə bilər. Bilyard oyununda üstünlük əldə etmək və qısa zaman içərisində çoxlu sayda şarları hədəfə salmaq üçün bir oyunçuda güclü peşəkarlıq səviyyəsi tələb olunur. Bu, oyunçunun sərrastlığından asılı olur. Siyasətdə də siyasi hadisələrin törədilməsi üçün güclü peşəkarlıq tələb olunur. Siyasi bilik və təcrübənin yüksək olması labüddür. Siyasi hadisələrin gedişatını dərinləndirərək dərk etmək qabiliyyəti, uzaqgörənlik, duymaq və hiss etmək qabiliyyəti lazımdır. Siyasi məqsədə çatmaq üçün siyasi vasitələrdən, o cümlədən, şəxslərdən o tələb olunur ki, digər bütün siyasi vasitələr (cansız vasitələr) yüksək səviyyədə təşkil edilsin ki, bu siyasi vasitələrin hərəkətə gətirilməsi zamanı nəticədə çoxlu sayda məqsədlərə nail olunsun.

Siyasi hadisələrin törədilməsi zamanı siyasi trayektoriya boyunca ardıcıl törədilən aktlar, siyasi vasitələr bir formadan başqa formaya, bir məzmundan başqa məzmunə keçə bilər. Eləcə də, olduğu

şəkildə davam edə bilər. Bu bir növ bir və ya bir neçə dəyişən olan və fırlanan baraban içərisində diyərlənən şərtlərin hərəkət etməsi mənzərəsinə bənzəyir. Belə ki, balaban hərəkət etdikcə şərtlər bir-bir həmin dəyişəndən düşür və balabandan çıxırlar.

Siyasətdə də elə olur ki, bir vasitə yalnız bir məqsəd üçün törədilir. Məsələn, istənilən bir siyasi qurumun rəhbəri həmin siyasi qurumda təmsil olunan kiminsə təltif edilməsi haqqında sənəd imzalayır. Bu birdəfəlik akt üçün nəzərdə tutulan sənəddir və digər nəticələr üçün lazım olmaya da bilər. Bunun əksinə olaraq, dövlətin əsas qanunu olan konstitusiyaya daima hərəkət etdirilən, hərəkətə gətirən, fəaliyyətdə olan və özünəməxsus trayektoriyaya malik olan bir sənəddir, vasitədir. Bu bir növ müəssisəni və müəssisədəki konveyr dəzgahının özünü xatırladır. Bu dəzgah vasitəsilə başqa məhsulların istehsal prosesləri meydana gəlir, məhsullar hazırlanır və istifadə üçün başqa yerlərə göndərilir. Buradan belə bir qənaətə də gəlmək olar ki, bir məqsəd digər məqsədlərin yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Məqsədlər *daimi* və *müvəqqəti* xüsusiyyətlərə malik olur. Məsələn, konstitusiyanın təminatı daimi məqsəddir. Konstitusiyaya özü məqsəd vasitəsi olaraq digər məqsədlərin yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Müvəqqəti məqsədlər də *qısa*, *orta* və *uzun* müddətli olur. Məsələn, bir siyasi proqramın qəbul edilməsi qısa, orta və uzun müddət üçün nəzərdə tutula bilər. Burada zaman amili görülməli işlərin başa çatdırılmasının müddətindən asılıdır. Seçkilərin keçirilməsi haqqında qəbul edilən qərarlar birdəfəlik məqsəd üçün (seçkiləri keçirmək məqsədi) üçün istifadə edilir və qərarın müddəti qısa zaman üçün olur. Seçkilərdən sonra qərar öz qüvvəsini itirir.

Siyasi hadisələrin tezliyi

Siyasi hadisələrin tezliyi dedikdə, buraya müəyyən hərəkət trayektoriyasında baş verən, törədilən siyasi hadisələrin öz axarından və nisbi durğunluq vəziyyətindən nisbətən sürətlə törədilməsi vəziyyətinə keçməsi başa düşülməlidir. Siyasi hadisələrin tezliyi zamanı siyasətin tərkib elementləri olan siyasi vasitələr də öz fəaliyyət sürətini tezləşdirirlər. Belə olan halda, siyasi hadisələr arasında ardıcılıq, arıdıclı hərəkət proseslər zamanı mövcud olan fasilələr qısalır. Bu o deməkdir ki, zaman müddəti qısalır. Hər bir hadisə törədilməsi prosesinin özü də zamanla əlaqədar olduğundan, hadisənin baş vermə müddətinin özü də qısalır. Bununla yanaşı, hadisənin (hadisələrin) tezliyi prosesləri də güclənir. Yəni, hərəkətin bir müddət ərzində baş verməsi prosesləri zaman baxımından qısalır. Bu sürətlə hərəkət edən pərə bənzəyir. Pərin hissələri çox sürətlə hərəkət edir və nəticədə pərin özü də sürətlə hərəkət edir. Yaxud da pər özü hərəkət etdikcə hissələrini hərəkətə gətirir. Eləcə də eskalatorda olduğu kimi, eskalatorların pilləkənlərinin hərəkətinin tezlənməsi ümumi eskalatorun sürətlə işləməsi ilə nəticələnir. Hadisələrin tezliyi zamanı müəyyən qısa müddət ərzində çoxlu sayda hərəkətlər törədilir, hadisələr baş verir. Nəticədə məqsədə çatmaq üçün zaman da qısalır. Siyasi hadisələrin

tezlaşması siyasi proseslərdən, proseslərin mahiyyət və məzmunundan, təsirlərindən, siyasi şərait və siyasi vəziyyətdən, siyasi reallıqdan asılıdır. Bununla yanaşı, siyasətin sürətləndirilməsi siyasətin icraçılarından, o cümlədən, siyasi vasitələrdən, bu vasitələrin istifadə olunması sürətindən, hərəkət mexanizmindən asılıdır. Siyasi hadisələrin tezləşdirilməsi ümumilikdə siyasi mühiti aktivləşdirir. Siyasi hadisələrin tezləşdirilməsi zamanı siyasi hadisələrin də nəticələrində keyfiyyət dəyişikliyi baş verə bilər. Bu zaman siyasi hadisələr arasındakı siyasi əlaqələr də dəyişikliyə məruz qalır. Siyasi hadisələrin, hərəkətlərin tezliyi zamanı siyasi hadisələrin təsir dərəcələri də tez-tez dəyişə bilər. Bu adi hərəkət prosesində olduğundan fərqlənir.

Siyasi yenilik

Siyasi yenilik dedikdə, siyasətin tərkib elementlərinin müəyyən istiqamət üzrə hərəkəti zamanı siyasi hadisələrin baş verməsi nəticəsində yeni siyasi hadisələrin meydana gəlməsi və bu hadisələrin təsirinin də yeni meyarları gətirməsi vəziyyəti kimi başa düşülməlidir. Siyasi yenilik zamanı bir və ya bir neçə hadisədən sonra yeni məzmunlu və forma və mahiyyət baxımından yeni olan hadisələrin meydana gəlməsi prosesləri baş verir. Yenilik adətən siyasi hadisələrin sabit baş vermə proseslərinin sürətlənməsindən irəli gəlir. Siyasi yenilik zamanı siyasi hadisələrin baş verməsi məqsədilə siyasətin tərkib elementlərini hərəkətə gətirmək üçün müəyyən vasitələr təkan rolu oynayırlar. Siyasi yenilikləri əmələ gətirmək üçün adətən siyasətin baş verdiyi mərkəz, dayaq nöqtəsi təkan rolu oynayır. Siyasi hadisələrin hərəkət trayektoriyasının müəyyən hissələrində də yeniliklər ortaya çıxır. Siyasi yeniliklərə təkan verən əsas qüvvələr siyasi vasitələr hesab edilir. Məsələn, siyasi proqram və konsepsiyalar, siyasi sənədlər, siyasi nitq və məruzə siyasi vasitələr olaraq siyasi yeniliklərin əmələ gəlməsinə təkan olurlar. Əslində, geniş aspektdən yanaşdıqda, ardıcıl hər bir hərəkət prosesindən sonra baş verən hadisənin özü yenilikdir. Siyasi yeniliklər siyasi hadisələrin hərəkət trayektoriyasının hərəkət xüsusiyyətlərinə öz təsirlərini göstərə bilər. Yəni, hərəkətlər düz xətti istiqamətdən, dalğalı və qıvrıq xətti istiqamətə (istiqamətlərə) keçə bilər. Siyasi yeniliklərin təsirləri də dərəcələndirilir. Siyasi yeniliklərin təsirləri hərəkət trayektoriyası boyunca baş verən bir neçə hadisədən sonra güclü ola bilər və ya əksinə, zəifləyə bilər. Siyasi yenilik cəmiyyətin ümumilikdə inkişafına səbəb ola bilər.

Siyasi hadisələrin mərkəzdən ətraflara doğru və əksinə xətt üzrə baş verməsi

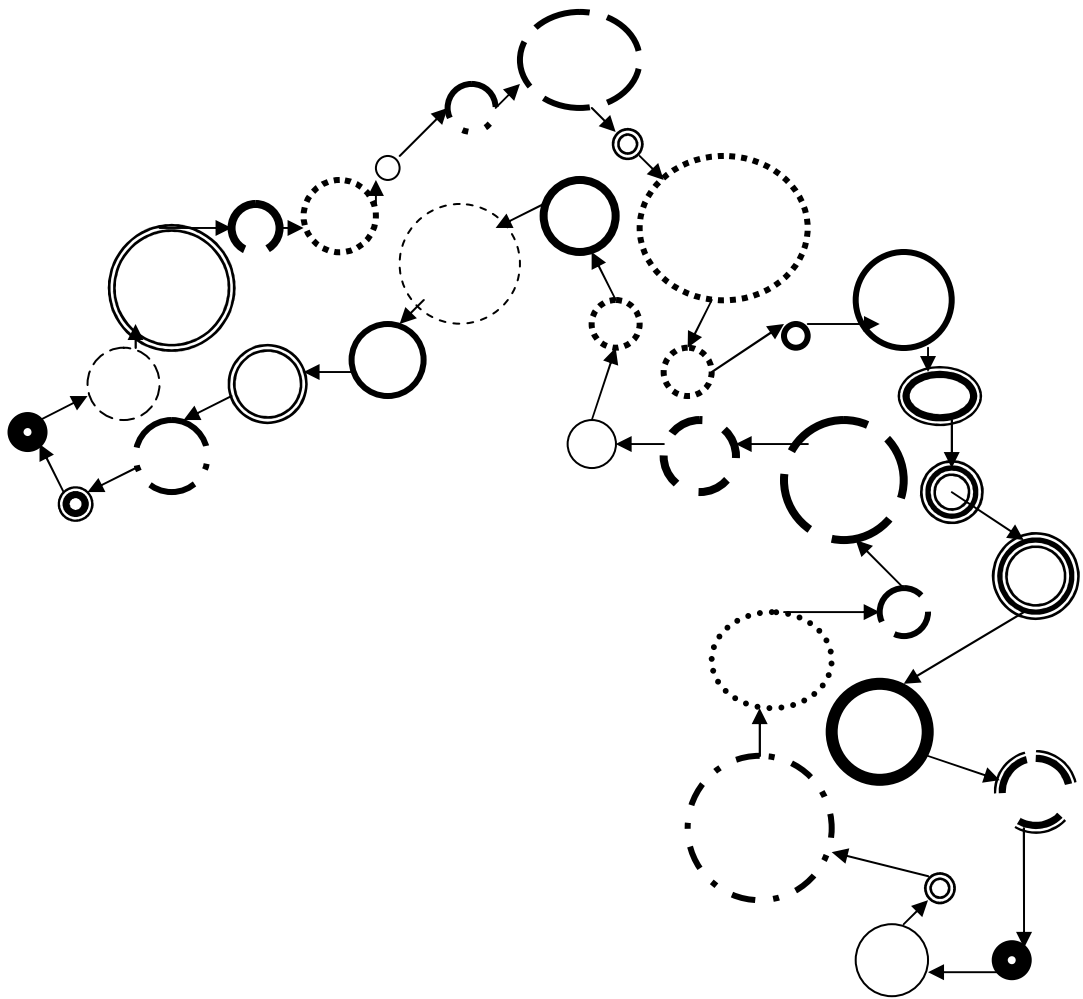
Siyasi hadisələr bir nöqtədən çıxan və digər nöqtəyə doğru və əksinə istiqamət üzrə baş vermə xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Əksinə istiqamətlənmə zamanı ola bilər ki, hərəkət trayektoriyasında da fərqli xüsusiyyətlər üzə çıxsın. Əksinə hərəkət paralel yol (yollar) ilə geriyə, həmin mərkəzə doğru uzanır. Bu prinsipə “**Magistral xətt**” prinsipi adını vermək olar. (**Bax, sxem 14**) Siyasi hadisələr

zamanı da təsir dərəcələri də müxtəlif olur. Siyasətin nisbi olaraq başlanğıc nöqtəsini bir siyasi mərkəz kimi götürmək olar. Belə ki, həmin mərkəzdən çıxan siyasi xətt trayektoriyası digər mərkəzə doğru uzanır. Siyasi hadisələr bir mərkəzdən digərinə doğru paralel yollarla hərəkətmə xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq baş verir. Bu izahata sübut olaraq onu göstərmək olar ki, məsələn, dövlət rəhbəri iqtisadi sahədə sənəd qəbul edir. Sənəd özü maraqların təmini üçün məqsədlərə çatmaq hissələrindən ibarət olur. Bu sənədin icrası zamanı məqsədlərə çatmaq üçün müəyyən hadisələr törədilir. Nəticədə əsas məqsədə çatılır. Bundan sonra əksinə proses baş verir. Trayektoriya boyunca hər bir məqsədə çatma tələb edir ki, yeni bir addım atılsın. Bunu təcrübi olaraq belə əsaslandırmaq olar: Hər hansı bir qurum bir layihəni həyata keçirmək istəyir. Bunun üçün kənar bir məkanda sənaye müəssisələri və digər obyektlər tikilir. Burada obyektlərin təşkil edilməsinin özü bir məqsəddir. Müəssisə iş başladıqdan sonra əldə olunan məhsulları reallaşdırmaq tələb olunur. Bu işə digər bir məqsəddir. Məhsulları reallaşdırmaq və qərar qəbul etmək üçün aidiyyəti mütəxəssislər təkliflər hazırlayırlar və prosedur qaydalarına müvafiq olaraq qurum rəhbərliyinə təqdim edirlər. Belə olan halda, növbəti məqsədə çatmaq üçün hadisələr birinci yola əks xətt üzrə paralel olaraq baş verir. Bu həm də bir obyektə digər obyektə minik vasitələri ilə yükün daşınması proseslərinə oxşayır. Yükdaşıyan avtomobillər, qatarlar və s. ardıcılı olaraq, növbə ilə yükü boşaldıb təkrar həmin obyektə qayıdırlar. Siyasi hadisələrin paralel xətlər üzrə hərəkəti anlayışı siyasi qərarların hazırlanması üçün təkliflərin müvafiq strukturlar tərəfindən aşağıdan yuxarıya doğru irəli sürülməsi proseduraları da deməkdir. Qərar isə yuxarıdan qəbul olunur və aşağıya doğru icraya yönəldilir. Siyasi hadisələrin paralel xətlər üzrə baş verməsi qərarların hazırlanması və icrası deməkdir.

Siyasi xəttin nisbi başlanğıc və nisbi son nöqtəsi ola bilər. Başlanğıc və son nöqtələr arasındakı siyasi xətt, trayektoriya məsafəsinə “**Məqsəd yolu**” adını vermək olar (**Bax, sxem 14**). Ümumi siyasi xəttin özündə çoxlu sayda başlanğıc və son nöqtələr olduğundan, çoxlu sayda da uzun, orta və ya qısa məsafəli “məqsəd yolları” vardır.

Sxem 14

“Magistral yol” trayektoriyası

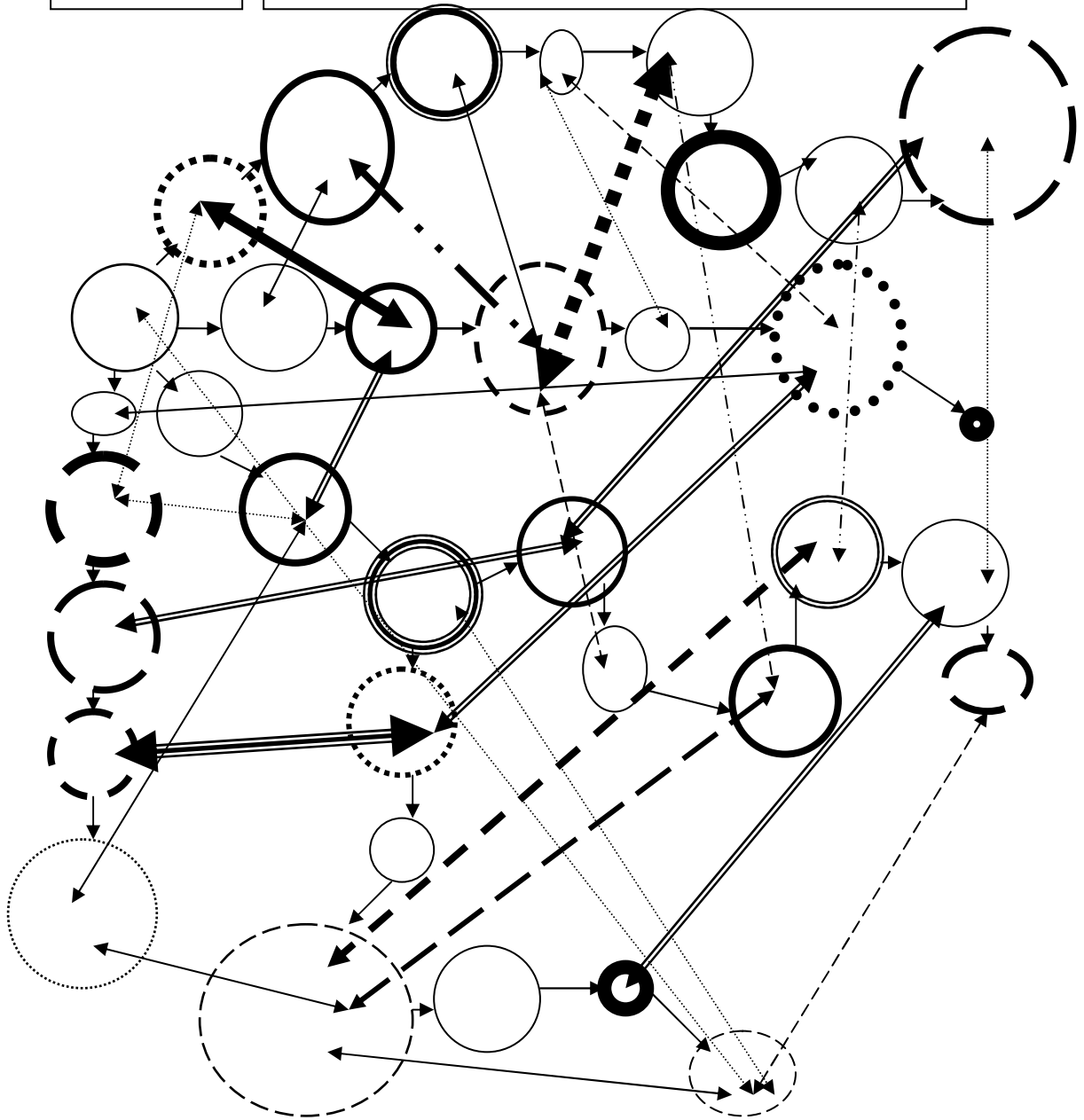
“Magistral xətt (yol)” trayektoriyası həm də “Məqsəd yolu”dur. “Magistral xətt” içərisində bir və ya bir neçə hədəf və məqsəd vardır.

Siyasi xətlər və hadisələr arasındakı əlaqələr

Siyasət cəmiyyətin bütün sahələrində həyata keçirilir. Bu baxımdan hər bir sahənin öz siyasi xətti mövcuddur. Hər bir siyasi xəttin özünəməxsus əlaqələri vardır. Lakin cəmiyyət, ümumilikdə insan həyatının bütün sahələri bir-biri ilə kompleks şəkildə tamamlanır. Bu baxımdan insanların maddi və mənəvi aləminin mövcudluğuna xidmət edən siyasətin də bütün xətləri, qolları arasında sıx əlaqə vardır. Hər bir qol, xətt bir-birinə keçidlə bağlı olur. Bu baxımdan da bir xətt üzrə baş verən hadisələr həm öz xəttindəki növbəti hadisələrə, həm də başqa xəttəki hadisələrə *təkanverici*, *tənzimləyici*, *yubadıcı* təsir göstərir. Təsirlərin özləri də müxtəlif olur. Dövlətin siyasəti əsasən iqtisadiyyat, sosial həyat, səhiyyə, təhsil, elm, təhlükəsizlik, bu baxımdan hərbi və müdafiə, ictimai asayişin qorunması; mədəniyyət, infrastruktur, o cümlədən, rabitə, və ətraf mühit və digər sahələri əhatə edir. Bir sahədə qəbul edilən qərarlar mütləq başqa sahələrə də təsir göstərir. Məsələn, dövlət büdcəsinin, dövlətin digər gəlirlərinin artması ilə bağlı qəbul edilən sənədlər digər sahələrə, demək olar ki, bütün sahələrə təsir göstərir. Dövlət büdcəsi artan zaman sosial xərclər artır, elm və təhsilə, səhiyyəyə maliyyə vəsaitləri də çox ayrılır və təqaüdlərin, sosial müavinatların məbləği də artır. Əhalinin varlanması ilə istehsal məhsullarının realizə edilməsi, yəni, satılması da artır. Beləcə qarşılıqlı proseslər baş verir. Bu o deməkdir ki, siyasətin bir hərəkət trayektoriyasında baş verən siyasi hadisələr digər hərəkət trayektoriyasında baş verən siyasi hadisələr üçün də təkanverici, tənzimləyici rol oynayır. Bununla yanaşı, əksinə proseslər də baş verir. Belə ki, iqtisadi gəlirlərin azalması nəticəsində iqtisadiyyatdan asılı olan başqa sahələrdə də siyasi hadisələrin aktiv şəkildə həyata keçirilməsinin qarşısı alınır. Bu halda bir xətdəki siyasi hadisələr başqa xəttəki siyasi hadisələrin baş vermə tempini aşağı salır. Zaman amili uzanır. Biz burada **düz mütənasibliyi** görürük. Lakin tərs mütənasiblik də olur. Belə ki, bir siyasi xəttə baş verən siyasi hadisələrin tezliyi aşağı düşərsə, bu, digər xəttəki hadisələri tezləşdirə bilər. Bu zaman reallıq, siyasi şərait və vəziyyət tələbedici xüsusiyyətə malik olur. Məsələn, sosial sahələrdəki siyasi xətlər üzrə baş verən hadisələrin gedişatında geriləmə baş verərsə, o zaman iqtisadiyyat xəttində aktivlik olmalıdır ki, o birisi xəttəki siyasi hadisələrin baş verməsi prosesləri tezləşdirilsin. **15-ci sxem**dən görünür ki, müxtəlif trayektoriyalar üzrə baş verən siyasi hadisələr arasındakı əlaqələr öz təsiretmə xüsusiyyətlərinə görə birbaşa və dolayı olur. Belə ki, müxtəlif təsir dərəcəli oxların uc birləşmələri o mənəni verir ki, bir trayektoriyadakı hadisə (hadisələr) digər trayektoriyadakı hadisələrə birbaşa, bu və digər səviyyədə təsir edir. Oxların uclarının birləşməməsi isə onu göstərir ki, siyasi hadisələr arasındakı təsir əlaqələri dolayı olur. Hadisələr dəyişərkən, müəyyən trayektoriya üzrə törədilərkən, hadisələrin özü dəyişir, məzmun və mahiyyət dəyişir, zaman və məkan dəyişir. Bu baxımdan da hadisələr arasındakı oxlar da öz təsir dərəcələrini dəyişir. Yəni, birləşmiş ox ucları aralı ox uclarına, qalın oxlar nazik oxlara və s. keçir. Zəif güclü və orta təsirli əlaqələr bir-birilərini əvəzləyir.

Sxem 15

Siyasət trayektoriyaları arasında əlaqəni əks etdirən sxem

Ayrı-ayrı trayektoriyalar, istiqamətlər üzrə baş verən hadisələr arasındakı əlaqəni əks etdirən ikibaşlı oxlardan görünür ki, əlaqələr müxtəlif dərəcələrə malik olur. (az miqyaslı -böyük təsirli, böyük miqyaslı-zəif təsirli, kiçik miqyaslı- orta təsirli, orta miqyaslı böyük təsirli və s.)

Siyasi təkan

Siyasətin tərkib elementləri öz hərəkətlərini müəyyən trayektoriyalar üzrə qüvvələrin, enerjinin köməyi ilə həyata keçirir. Həmin qüvvələr siyasi hadisələrin baş verməsi üçün təkan rolunu oynayır. Siyasi təkan dedikdə, siyasi hadisələrin baş verməsi üçün həmin hadisələrin tərkib elementlərinin hərəkətə gətirilməsinə, hərəkətin sürətləndirilməsinə edilən təsirləri başa düşmək olar. Siyasi təkanlar zəif, orta və güclü ola bilərlər, zəifdən güclü vəziyyətlərə doğru dərəcələnilirlər. Məhz siyasi təkanlar gücləndikdə, siyasətin tərkib elementləri, siyasi vasitələr ola bilər ki, əvvəlcədən nəzərdə tutulan istiqamətdə öz sürətini artırınsınlar, ola da bilər ki, təkanların gücü ilə öz hərəkət istiqamətlərini dəyişsinlər. Dəyişmə nəticəsində bir hərəkət trayektoriyası ilə baş verən siyasi hadisə digər hərəkət trayektoriyasında baş verən hadisə ilə toqquşa bilər və nəticədə həmin hadisənin də güclənməsinə səbəb ola bilər. Deməli, siyasi təkanlar tək öz hərəkət trayektoriyasında törədilən siyasi hadisələr üçün yox, eyni zamanda, digər trayektoriya üzrə törədilən hadisələr üçün də təkanverici amilə çevrilə bilər. Məsələn, iqtisadiyyat sahəsində qəbul edilən qərarların icrası nəticəsində əldə olunan nailiyyətlər hərbi sahədə baş verən hadisələrin törədilməsini sürətləndirə bilər. Bu sahə də inkişafa məruz qalar. Təkanlar nəticəsində qüvvələr dartıcı və itələyici ola bilər. Təkanlar daha çox itələyici qüvvələrin hesabına olur. İtələmə qüvvəsinin köməyi ilə bir hadisə və onun tərkib elementləri digərini itələyərək sürətli hərəkətə keçir və nəticədə məqsədə çatmaq üçün zaman amili qısalır. Siyasi təkanverici qüvvələr rolunda vasitələr iştirak edirlər. Siyasi təkanvericilik *siyasi şəraitdən, tələb və zərurətdən* irəli gəlir. Siyasətin tərkib elementlərinin hərəkətində *itələmə* qüvvəsi ilə yanaşı, *cəlbətmə, dartma* qüvvəsi də rol oynayır. Belə ki, bir siyasi trayektoriyada hərəkət edən siyasətin tərkib elementi, digər trayektoriyada hərəkət edən tərkib elementi cəzb edə, yanaşı və paralel hərəkət edə bilər. Belə ki, sürətlə törədilən siyasi akt onunla əlaqəli olan bir və ya bir neçə aktı da özünə tərəf çəkə bilər. Burada dartma qüvvəsi də iştirak edə bilər. Bir hərəkət özü ilə əlaqəli olan çoxlu sayda hərəkət vasitələrini dartaraq, sürətlə hərəkət etdirə bilər. Məsələn, **pul vahidinin** həcmi artdıqca, maliyyə vəsaiti çoxaldıqca, əhalinin gəlirləri də artır. Gəlirlərin artmasına müvafiq olaraq xərclər də artır. Əhali daha çox məhsul alır. Məhsulun alınmasının çoxalması istehsal marağı artırır. Buradan görünür ki, pul amili siyasəti hərəkətə gətirən vasitə olaraq özü ilə əlaqəli olan bütün sahələrdəki siyasi hadisələri cəzb edir, dartır və itələyir. Hər üç vəziyyətdə pul vasitə olaraq təkan rolunu oynayır. Siyasi hadisələr sürətlə baş verir. Siyasi təkanlarda siyasi şəxslər (xüsusilə, rəhbərlər) geniş iştirak edirlər. Onların qəbul etdikləri sənədlər, törətdikləri aktlar hərəkəti gücləndirir. Siyasi təkanlarda siyasi reallıq, siyasi şərait amili mühüm rol oynayır. Siyasi şərait tələb etdiyi anda siyasi vasitələr müvafiq hərəkətə keçirlər.

Siyasi hadisələrin törədilmə istiqamətlərinin müəyyən edilməsinin əsasları

Siyasi hadisələr növbəli şəkildə, əvəzləyici, dəyişdirici xüsusiyyətləri özündə əks etdirərək, ardıcıl olaraq, müxtəlif zamanla bir-birilərinin ardınca baş verir. Siyasi hadisələrin ardıcılığı müəyyən istiqamət üzrə siyasi trayektoriyaları formalaşdırır. Siyasi hadisələrin tərkib elementləri hərəkət xüsusiyyətlərinə malik olduqları üçün, mütləq şəkildə müəyyən istiqamətlərlə törədilirlər. Siyasi hadisələrin istiqamətlənməsi əsasən **iki** zərurətdən yaranır: Birincisi, siyasi hərəkətlərin törədilməsi üçün siyasi şərait və reallığın, siyasi vəziyyətin tələb etdiyi anda siyasi hadisələrin tərkib elementlərinin hərəkətə gətirilməsi zərurəti. İkincisi isə hərəkətin baş verməsi anında təbii olaraq yaranan istiqamətlər. Hadisələrin gedişatı təbii istiqamətləri əmələ gətirir. Siyasi hadisələr öz törədilmə istiqamətlərindən yayına da bilirlər. Yəni, hadisələr **düşünülmüş, planlaşdırılmış**, əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş marağın təminatına əsaslanan zərurətdən və **düşünülməmiş**, ortaya çıxan təbii, **planlaşdırılmamış** zəruri şəraitdən istiqamətlənirlər. Deməli, burada hər halda zərurət və tələbat amilləri iştirak edir.

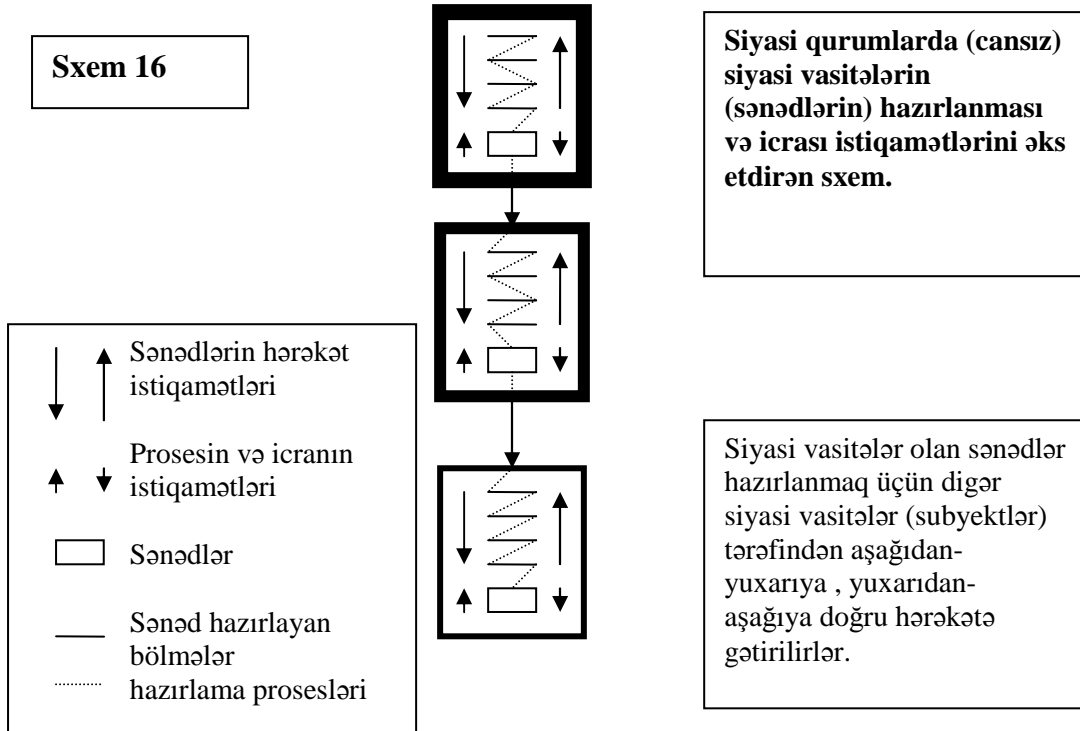
Siyasətin tərkib elementlərinin hərəkət istiqamətlərinin dəyişməsinə həmçinin, siyasətdə iştirak edən bir çox insanların, siyasi qrupların şəxsi maraqları da təsir göstərir. Belə ki, həmin siyasi təzyiqlər vasitələri siyasətin trayektoriyasını öz şəxsi mənafehlərinin təminatı istiqamətində dəyişirlər. Bu vəziyyətə **“sün əngəl”, “süni maneçilik”** vəziyyəti də demək olar.

Siyasi hadisələrin istiqamətlənməsi zərurəti o zaman meydana gəlir ki, siyasi vasitələr (şəxslər) nəyinsə əldə olunması üçün maraqlarını güdməyə başlayırlar. Maraqları təmin etmək üçün siyasi hərəkət etmək və digər vasitələri hərəkət etdirmək zərurəti ilə üzləşirlər. Nəticədə siyasi hadisələr baş verir və siyasət icraçıları müəyyən istiqamət üzrə trayektoriya yaradırlar. Siyasi hərəkətlərin trayektoriyası siyasi hadisələrin bir-birilərindən müxtəlif məsafələrlə düzülüş xəttidir. Siyasi hadisələrin müəyyən edilməsində məqsəd və maraqlar amilləri əsas rol oynayır və təkanverici rola malik olur. Bir və ya qruplaşmış siyasi hadisənin baş verməsinin özü də növbəti siyasi hadisənin törədilməsini tələb edir. Məsələn, istehsal, ticarət, investisiya, rabitə, nəqliyyat və digər gəlirlərin artması ümumilikdə tələb edir ki, dövlət büdcəsi artırılınsın.

Siyasi hadisələrin istiqamətlənməsi mərkəzi siyasi qurum tərəfindən siyasi hadisələrin düzülüşündən formalaşmaqla yanaşı, (yəni, yuxarıdan aşağı), aşağıdan yuxarıya doğru da baş verir. **(Bax, sxem 16)** Məsələn, istehsal sahələrinin, məhsullarının artması və realizə edilməsi, satılması dövlət büdcəsinin artmasına şərait yaradır. Siyasi hadisələrin trayektoriyasının formalaşması zərurəti həm də **“aşağıların”** maraqlarını və məqsədlərini təmin etmək üçün də aşağıdan yuxarıya doğru törədilən hadisələrdən formalaşır. Məsələn, **“aşağılar”**dan maraqların təmini üçün müraciətlərin edilməsi, imzaların toplanması, ərizələrin verilməsi **“yuxarı”**ları siyasi hadisələri həmin maraqları təmin etmək üçün yönəltməyə vadar edir. Ərizələrin və təkliflərin verilməsi isə hadisələri aşağıdan yuxarıya doğru

trayektoriyalara düzür. Siyasi hadisələr artan-azalan templə, enən-qalxan trayektoriya ilə istiqamətlənir. Siyasi hadisələr şaxələnmiş və pilləli şəkildə baş verərək xətt cızırlar. Bir və ya bir neçə tabeli qurumlarda sənədlərin hazırlanması və icrası “**pilləli trayektoriya**” əsasında həyata keçirilir.

(Bax, sxem 16)

Siyasi qüvvə (siyasi güc) və siyasi hərəkətlər

Siyasi qüvvə (siyasi güc) amilinə iki aspektdən yanaşmaq lazımdır. Birincisi, siyasətin həyata keçirilməsində iştirak edən *vasitələrin gücü*, ikincisi isə həmin vasitələr tərəfindən törədilən *siyasi hadisələrin gücü*. Bu yanaşmanı “**siyasətin gücü- gücün siyasəti**” prinsipi əsasında da etmək olar.

Siyasi hadisələrin tərkib elementləri müəyyən trayektoriyalar üzrə hərəkətə başlayarkən, siyasi hadisələr baş verərkən, həm müəyyən qüvvələrin təsiri ilə hərəkət edirlər, həm də özləri güc və qüvvə rolunda çıxış edirlər. Məhz bir siyasi hadisənin müəyyən şəraitin təsiri ilə gücü, qüvvəsi mövcud olur. Müəyyən qüvvənin təsiri ilə hərəkətə gələn və ya gətirilən siyasi vasitələr güc amilinə çevrilirlər. Siyasi hadisə törədilərkən onun təsirləri və siyasi şəraiti, vəziyyəti siyasi qüvvə (güc) hesab oluna bilər. Siyasi qüvvə rolunda hər bir hadisə və yaxud da bir neçə birləşmiş hadisə (hadisələr cəmi) iştirak edə bilər. Məsələn, hərbi güc tətbiq etmədə hərbi vasitənin hər biri bir gücdür, qüvvədir. Bir neçə hərbi hissənin, hərbi vasitələrin birləşməsi və hərəkətə keçməsi isə daha böyük qüvvədir. Böyük qüvvə ya bir hadisədən törəyə bilər, ya da birləşmiş hadisələrdən, hadisələrin cəmindən əmələ gələ bilər. Böyük

qüvvəni əldə etmək üçün ola bilər ki, bir neçə siyasi hərəkət etmək tələb olunsun. Məsələn, böyük bir binanı inşa etmək üçün çoxlu sayda işçi qüvvəsi, texnologiya, inşaat materialları tələb olunur. Birləşmiş güclər böyük bir vahid gücü əmələ gətirir. Eləcə də, səhiyyə xidmətlərini yüksək səviyyədə təmin etmək üçün yüksək peşəkarlığa malik olan böyük həkimlər briqadası, xəstəxana binaları, xəstəxana ləvazimatları toplanaraq bir gücü-səhiyyə gücünü əmələ gətirir. Adətən hər bir siyasi gücün mərkəzi olur. Bu mərkəzdə qüvvə və enerji toplanır. Siyasi gücün təsiri də siyasi mərkəzin gücündən asılı olur. Məsələn, dövlətin xarici siyasətinin gücü dövlətdə mövcud olan siyasi vasitələrin gücündən asılıdır. Böyük siyasi mərkəzin, siyasi vasitənin hərəkətə gətirilməsi də böyük gücə malik olan təsirlər əmələ gətirir. Siyasi güc adətən təkanverici, təzyiqedici rol oynayır. Siyasi gücün mövcudluğu cəmiyyəti inkişaf etdirmək üçün əsas amildir. Siyasi hadisələr baş verərkən siyasi güclər öz təsir qüvvələrini artırır və azalda bilərlər. Həmçinin, siyasi güc hadisələrin baş verməsindən asılı olaraq azala və ya arta bilər. Siyasi vasitələrin özləri də siyasi güc rolunda çıxış edirlər. Məsələn, böyük elmi-siyasi potensiala, çoxlu sayda maliyyə vəsaitlərinə malik olan siyasi partiyaların özləri siyasi güclərdir. Eləcə də, dövlətin güc nazirlikləri, siyasi qurumlarının hər biri bir böyük güc mərkəzləridir. Güc mərkəzlərinin böyüklüyü o deməkdir ki, həmin güc mərkəzi fəaliyyətə keçərkən böyük siyasi təsirlər, nəticələr, dəyişikliklər, yeniliklər əmələ gətirir. Böyük güc mərkəzlərinin, siyasi vasitələrin hərəkətə keçməsi ilə həmin vasitələrin tərkib elementləri də hərəkətə gətirilir. Nəticədə böyük siyasi axın və siyasi hərəkət meydana gəlir. Bu axın və hərəkətlər digər hadisələrin də törədilməsi üçün təkanverici rol oynayırlar. Məsələn, orta miqyaslı və orta gücə malik olan hadisənin çox böyük təsir gücünə malik olan gücə çevrilməsi üçün müəyyən müddət ərzində bir neçə hadisənin törədilməsi lazım olur.

Biri var siyasi vasitələrin gücü: – məsələn, dövlətin, siyasi qurumun, siyasi şəxslərin gücü. Biri də var siyasi hadisələrin gücü: – məsələn, siyasi hakimiyyətin fəaliyyəti zamanı ətrafa göstərdiyi təsir gücü. Burada siyasi hakimiyyət vasitə kimi çıxış edir. Belə bir prinsiplial yanaşma etmək olar: ***Güclü siyasi hadisələr güclü vasitələrin meydana gəlməsinə səbəb olur. Güclü vasitələr də fəaliyyət nəticəsində güclü siyasi hadisələri törədirlər. Ola da bilər ki, güclü siyasi vasitələr zəif siyasi hadisələr törətsinlər.***

Siyasi vasitələrin gücü ilə siyasi hadisələrin gücü anlayışları arasındakı fərqi ayırd etmək üçün onu bildirmək olar ki, məsələn dövlət nazirliklərinin fəaliyyəti ilə əldə olunan nəticələr ***güclü hadisələrdir***, müxtəlif dərəcəli hadisələrin cəmidir. Dövlət nazirliklərinin özləri isə ***güclü siyasi vasitələrdir***. Daha bir misal: – müharibələrin törədilməsi və döyüş prosesləri ətrafa güclü təsirlərlə müşahidə edilən hadisələrdirlər (hadisələr cəmidirlər). Bu proseslərdə iştirak edən vasitələr isə güclü vasitələrdirlər. Digər bir misal: – beynəlxalq səviyyəli qlobal bir problemin həllinə yönəlmiş və çoxlu sayda dövlətlərin iştirak etdikləri müzakirələrin, iclasların, konfransların, sammitlərin fəaliyyəti güclü

hadisələrdirlər. Burada iştirak edən dövlətlər (nümayəndələri) isə güclü vasitələrdirlər, subyektlərdirlər.

Siyasi qüvvənin (təsir gücün) tarazlaşdırılması

Siyasi qüvvənin, siyasi gücün tarazlaşdırılması fikrinə də iki aspektdən yanaşmaq olar. Birincisi, **siyasi vasitələrin** güclərinin tarazlaşdırılması, ikincisi, siyasi hadisələrin təsir güclərinin tarazlaşdırılması, yəni, həyata keçirilən siyasi fəaliyyətin tarazlaşdırılması.

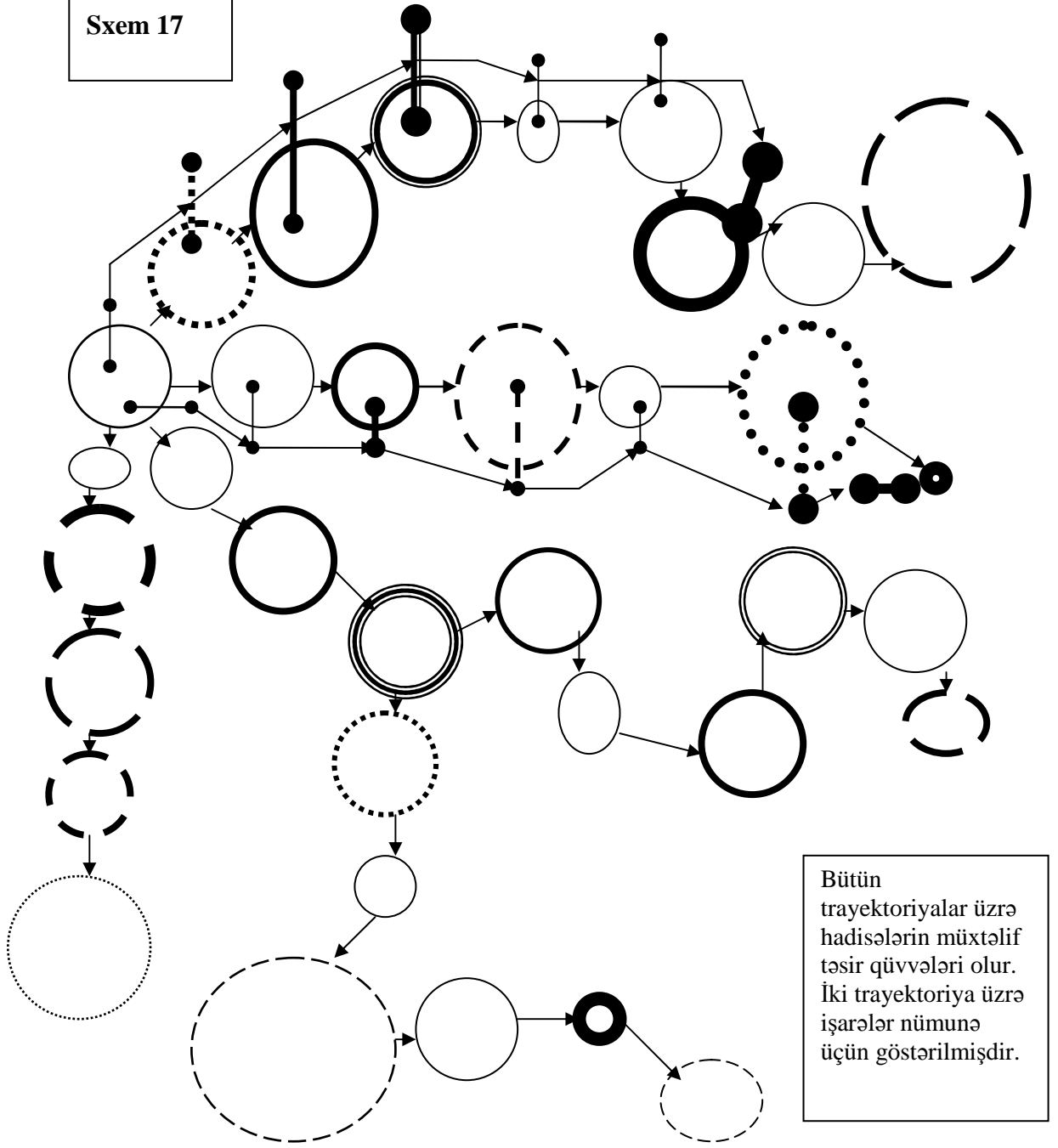
Siyasi vasitələrin güclərinin tarazlaşdırılması o deməkdir ki, siyasətdə iştirak edən vasitələrin gücləri **nisbi olaraq** bərabərləşdirilir. Tarazlaşdırma siyasətini daha çox iki və ya çoxlu sayda siyasi tərəflər həyata keçirməkdə maraqlı olurlar. Məsələn, beynəlxalq münasibətlərdə iştirak edən dövlətlər çalışırlar ki, bir-birilərinin siyasi fəaliyyətlərini, təsir güclərini tarazlaşdırsınlar, nisbi bərabərliyə gətirsinlər. Bu o məqsədlə edilir ki, bir və ya bir neçə istiqamətdə mövcud olan obyektlərdə siyasi tərəflərin ortaq maraqları mövcud olduğundan, həmin obyektlərdən tərəflər nisbi bərabər şəkildə faydalansınlar. Təbii ki, tam bərabərliyin əldə edilməsi mümkün deyil. Siyasi qüvvələrin tarazlaşdırılması obyektlərdə maraqların nisbi olaraq bərabər şəkildə təmin edilməsinə xidmət edir. Tarazlaşdırmanın başqa məzmununda mənası ondan ibarətdir ki, burada **“hərənin öz payı”** vardır və bu payın əldə edilməsi üçün fəaliyyət göstərməlidir. Bu fəaliyyətdən kənara çıxmaq digər tərəfin maraqlarını pozmaq mənasını verir.

Tarazlaşdırmada (balanslaşdırmada) hadisələrin əmələ gətirdiyi siyasi gücün tarazlaşdırılması o deməkdir ki, hadisələr müxtəlif istiqamətlər üzrə öz trayektoriyaları ilə nisbi axın surəti ilə davam edir və siyasi təsir qüvvələri də öz nisbi normaları ilə ətrafa təsir edirlər. Nisbi vəziyyətlər yaranır, nisbi nəticələr əldə edilir. Lakin əgər bir trayektoriyada baş verən siyasi hadisələr öz nisbi axarından çıxarsa və siyasi vəziyyətlər aktiv hərəkət fəaliyyəti ilə müşahidə edilərsə, bu zaman siyasi təsirlərin gücü də arta bilər. Bir axın istiqamətində baş verən siyasi hadisələrin gücünün artması digər axın istiqamətində baş verən hadisələrin təsir güclərinin artması ilə nəticələnə bilər. Hətta siyasi hadisələrin qarşıdurma şəraitində toqquşması halları da baş verə bilər. Eyni məqsədlər üzrə bir siyasi trayektoriyada hərəkət edən hadisələr, həmin məqsədlər üçün törədilən digər siyasi trayektoriyadakı hadisələri zaman baxımından qabaqlaya bilər. Belə olan halda, trayektoriyalar arasında nisbi tarazlıq pozula bilər. Siyasəti icra edənlər bu halların baş verməməsi üçün hadisələrin trayektoriyalar üzrə hərəkətlərini təxmin olaraq **bərabər zamana** və normal nisbi güclə təsiretmə vəziyyətinə gətirirlər. Belə proseslərə tarazlaşdırma, balanslaşdırma kimi ad vermək olar.

Siyasi təzyiq (siyasi təsir)

Siyasətin tərkib elementləri olan siyasi vasitələr hərəkət edərkən, siyasi hadisələr törədilərkən, siyasi mənzərə siyasi təsir və təzyiqlə müşahidə olunur. Siyasi vasitələrin hərəkəti zamanı bir siyasi vasitə digər siyasi vasitədən istifadə etdikdə və siyasi hadisələr törədildikdə digər siyasi vasitələr üçün təzyiq əmələ gəlir. Siyasi təzyiq güclü siyasi təsir mənasını verir. Siyasi hadisələr hərəkət trayektoriyasında bir-birilərini itələyərək, cəlb edərək, dartaraq hərəkəti vəziyyətdə olduqlarından daima bir-birinə təsir və təzyiq vəziyyətində olurlar. Siyasi təzyiqlər böyük bir siyasi qurumun fəaliyyəti zamanı hərəkətə gətirilən vasitələrin ətrafa təsirləri nəticəsində yaranır. Siyasi təzyiqlər bir siyasi hadisənin digər siyasi hadisə ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində də yaranır. Öz maraqlarını təmin etmək üçün siyasi vasitələr güc tətbiq edirlər və nəticədə hərəkətə gətirilən elementlər də gərginlik vəziyyətində olurlar. Belə olan halda, məsafə və zaman amili də qısalır. Yəni, siyasi hadisələr qısa zaman ərzində baş verir. Bu zaman siyasi hadisələrin tərkib elementləri də gərginlik vəziyyətində olur. Siyasi hadisə öz normal axarı ilə baş verməsindən kənara çıxır. Siyasi təzyiqlər ola bilər ki, bir hərəkət trayektoriyasında mövcud olan hadisələrin sürətlə bir-birinə keçməsi, bir-birini əvəzləməsi nəticəsində meydana gəlsin, ola da bilər ki, ayrı-ayrı trayektoriyalar üzrə baş verən siyasi hadisələrin toqquşmasından da yaransın. Siyasi təzyiqlər, həmçinin, siyasi vasitələrin (insanların), siyasi qurumların (siyasi partiyaların, dövlətlərin) eyni maraq uğrunda siyasi mübarizələri nəticəsində hərəkətə keçmələri və törətdikləri hadisələr nəticəsində də əmələ gələ bilər. Siyasi hadisələr bir-biri ilə toqquşarkən, üst-üstə düşərkən ətrafa təzyiq göstərilir.

Sxem 17

Siyasi hərəkətlərin idarə edilməsinin əsasları

Siyasi hadisələr insanlar tərəfindən öz maraqlarını təmin etmək naminə törədilir. İnsanlar siyasi aktlar həyata keçirirlər, siyasi fəaliyyəti təmin edirlər. Qeyd edildiyi kimi, siyasi hadisələrin trayektoriyası məqsədə çatmaq üçün bu istiqamətdə törədilən siyasi hadisələrdən əmələ gəlir. Siyasi hadisələr insanlar tərəfindən törədildiyi üçün həm də insan iradəsinə tabe olurlar. İnsanlar bir növ öz hərəkətlərini idarə edirlər. Siyasət məqsədyönlü və prinsipial fəaliyyət olduğundan, baş verən hadisələr mütləq şəkildə idarəyə, tənzimlənməyə cəlb edirlər. Siyasi hadisələr cəlb edilərkən siyasətin ayrı-ayrı sahələr üzrə istiqamətlənməsinin ana xətti, baza trayektoriyası yaranır. Siyasi hadisələrin başqa trayektoriyalara rəvan şəkildə keçidi ilə sabit və məqsədli siyasi hərəkət mühiti əmələ gəlir. Bu keçmələr də məqsədyönlü şəkildə əksər hallarda insanların iradələrinə tabe olaraq mövcud olur. Siyasi hərəkətlərin idarə edilməsi həm də o deməkdir ki, burada zaman amili əsasən insanlar tərəfindən müəyyən edilir. Nəzərdə tutulan zamandan kənara çıxmalar olsalar, həmin siyasi hadisələr digər trayektoriyaya rəvan şəkildə keçə bilər. Siyasi hadisələrin trayektoriya üzrə ardıcıl olaraq baş verməsi rəvan şəkildə həyata keçərsə, stabil, məqsədyönlü və münasib olan nəticələr əldə edildiyi zaman siyasi hərəkət trayektoriyalarında dartma, cəzə, itələmə qüvvələri də nisbi bərabərlik vəziyyətində mövcud olurlar. Bu qüvvələr münasib olaraq mövcud olurlar və insanları, siyasi qrupları qane edirlər. Siyasi hadisələrin məqsədyönlü və prinsipial əsaslarla idarə edilməsi nəticəsində müəyyən inkişafa nail olmaq mümkün olur. Məhz sabit dəyişkən əsaslarla siyasi hərəkətin törədilməsi, bununla da, siyasi hərəkətlərin məqsədli şəkildə, münasib maraqları təmin edəcək əsaslarda törədilməsi sabit cəmiyyətlərin mövcudluğunun əsaslarını təşkil edir. Siyasi hərəkətlər *“pilləli tabeçilik”*, *“ardıcıl əvəzetmə”*, *“rəvan keçid”*, *“sabit nisbi sürət”*, *“qəbul edilən nəticə”*, *“münasib şərait”*, *“real şərait”* prinsipləri əsasında idarə edilir.

Siyasi anarxiya (hərcmərclik, özbaşnalıq) zamanı siyasi hərəkətlər

Siyasi hadisələr müəyyən xətlər üzrə baş verdiyindən bu trayektoriyaların özləri də, mövcud olan müxtəlif istiqamətlər də siyasətin formalaşmasına xidmət edir. Belə ki, ayrı-ayrı sahələr üzrə hərəkətlərin törədilməsi axını siyasi hadisələri həmin istiqamətlərə cəlb edir. Yəni, bir axın özü ilə növbəti hadisələrin baş verməsini zəruri edir və öz ardınca cəlb edir, dartır. Ümumiyyətlə, siyasi hadisələrin kütləvi şəkildə, cəm halda hərəkəti siyasi hadisələrin əsas, baza istiqamətini formalaşdırır. Bu baza istiqamətindən yayınmalar olsa da siyasətin baza istiqaməti öz axını ilə davam edir. Bu bir növ axın istiqaməti üzrə bir çaydan ayrılan kiçik qolları xatırladır. Bol sulu çaydan bir neçə kiçik qol ayrılmasına baxmayaraq, çay öz axın kütləsini müəyyən həcmdə saxlayır. Elə də olur ki, bol su ilə axan çaya bir neçə kiçik qollar birləşir. Belə olan halda, suyun axın kütləsi və həcmi də artır. Siyasi hərəkətlərin axın istiqamətlərində də azalma və artma müşahidə edilə bilər. Yəni, bəzi siyasi hərəkətlər, aktlar öz axın trayektoriyasından kənara çıxıb bilirlər. Baza axınına, əsas axına isə kənardan, digər

trayektoriyadan bəzi hərəkətlər, hadisələr qoşulur. Bu proseslər zamanı siyasi hadisələr öz istiqamətləri üzrə nisbi sürətlə və sabitliklə baş verir.

Elə vəziyyətlər də olur ki, çoxlu sayda siyasi hadisələr öz istiqamət axınından tamamilə kənara çıxırlar. Bu bir növ çayın daşmasına və su axınının öz məcrasından kənara çıxmasına, selə bənzəyir. Nəzərə almaq lazımdır ki, siyasi hadisələrin, aktların axını daha çox siyasi hadisələrin məqsədli olaraq istiqamətlənməsindən formalaşır.

Siyasi hərcmərclik, siyasi özbaşınalıq o mənayı verir ki, belə hallarda siyasi hərəkətlərin öz axarı ilə, düzgün təyinatı ilə törədilməsi baş vermir. Bir növ siyasi hərəkətlər, siyasi hadisələr nəzarətsiz, idarəedilməz vəziyyətə gəlirlər. Nəticədə siyasi hərəkətlərin qanunauyğun şəkildə törədilməsi baş verə bilmir. Siyasi hərcmərclik yaranır, siyasi hadisələr tez-tez məqsədsiz, təyinatlı istiqamətlər üzrə dəyişirlər. Siyasi hərəkətlərin özbaşına törədilmə ardıcılığı əmələ gəlir ki, buna da **“qarıxmış trayektoriya”** hərəkəti demək olar. Belə hərəkət vəziyyətləri zamanı öz məqsədli hərəkət trayektoriyasından çıxan siyasi hadisələr arasında tənzimlənmə prosesləri baş vermir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, siyasi hadisələrin trayektoriyası, xətti ətrafında da bir növ *təsiretmə, qüvvə zolağı* formalaşır. **(Bax, sxem 18) Zolaqlar hadisələrin ardıcıl baş verməsindən formalaşır.** Formalaşmış qüvvə, enerji zolağı bir növ hadisələrin ardıcıl olaraq düzülüşünü təmin edir. Trayektoriyalar arasında mütləq enerji sahələri, zolaqları mövcud olur. Təbii ki, hərəkət olan yerdə təsir qüvvəsi yaranır. Təsir qüvvələri (dartma, cəzibmə, itələmə qüvvələri) elə məhz enerji mühitini formalaşdırır, əmələ gətirir. **Buradan belə bir məntiqi nəticəyə gəlinir ki, siyasi mühit, siyasi mənzərə bütöv enerji sahəsi içərisində mövcud olan siyasi axınların cəmidir. Məhz siyasi hadisələrin bir trayektoriyadan digərlərinə keçməsi və trayektoriyalar arasındakı nisbi tarazılığın saxlanması da həmin enerji mühitinin hesabına baş verir.**

Siyasi hərcmərclik zamanı da enerji itmir. Sadəcə olaraq burada siyasi hadisələrə təkan verən qüvvələr (dartma, cazibə, itələmə) arasında qarşılıqlı fəaliyyət zamanı nisbi tarazlıq pozulur. Yəni, qüvvələrin bir-birilərinə çevrilməsi zamanı proseslər başqa, qeyri -münasib formada həyata keçirilir. Nəticədə münasib siyasi hadisələr arasında kəskin məkan dəyişiklikləri baş verir, sürətlə aralanma müşahidə edilir. Məsafə zamanla, zaman məsafə ilə qarışır. Siyasi mühitdə hərəkətlər tənzimlənmə bilmir.

Siyasi hərcmərcliyə misal olaraq qanunların, hüquq normalarının cəmiyyətlərdə işləməməsini göstərmək olar. Qanunvericilik aktları işləmədikdə, hüquq normaları icra edilmədikdə, ümumi maraqların sistemli şəkildə təmin edilməsi mümkün olmur. Siyasi anarxiya zamanı siyasi hadisələr bir-birilərinə qanunauyğunsuzluq şəkildə keçir. Siyasi hadisələrin ardıcıl olaraq əvəzlənməsi baş verə bilmir. Bir siyasi hadisə tamamilə öz axarından çıxaraq, düzgün olmayan, müvafiq olmayan məkana keçir. Bir və ya bir neçə siyasi hadisə, siyasi vasitə də münasib olmayan məkanlara keçir. Nəticədə **“qarıxmış siyasi mühit”** formalaşır, siyasi hərcmərclik əmələ gəlir. Siyasi hərcmərcliyin qarşısını almaq hərəkətləri siyasi hərəkətlərin öz baza istiqamətinə, trayektoriyasına qaytarılması ilə edilə bilər.

Bu anda siyasi vasitələrdən (subyektlərdən), yəni, siyasəti törədənlərdən böyük güc, qüvvə tələb olunur. Burada siyasi vasitələrdən müəyyən məqsədli istiqamətlər üzrə böyük dartma, cəzəmə qüvvəsi yaratmaq tələb olunur. Bərpaedici, siyasi hadisələri öz münasib axarına qaytara biləcək qüvvələri törədən vasitələr rolunda siyasi şəxslərin **ideoloji fikirləri, siyasi qurumların gücləri, siyasi şəxslərin müdrilik qabiliyyəti və əllərindəki digər siyasi vasitələrin (siyasi qurumların) güclü olması** tələb olunur. Siyasi hərcmərciyyənin qarşısını almaq üçün ilk növbədə dağılmış siyasi trayektoriyaları (trayektoriyaları) bərpa etmək tələb olunur. Siyasi hərəkətlərin trayektoriyasını dağıdan amillər, kənar təsiredici qüvvələr aradan qaldırılır. Bu bir növ bir canlı orqanizmə düşmüş xəstəlik virusunu bənzədir. Həmin xəstəlik virusu orqanizmin normal fəaliyyətini dağıdır. Virus məhv edildikdən sonra orqanizm öz əvvəlki normal fəaliyyətinə qayıdır. Eləcə də, bol sulu yağışların ardı kəsildikdən sonra çaylardakı suyun həcmi öz əvvəlki nisbi normasına düşür, əvvəlki məcrasına qayıdır.

Siyasi anarxiyadan müəyyən şəxslər istifadə etməyə çalışırlar və siyasi hadisələrin axarını öz mənafeələrinə doğru yönəltmək istəyirlər və müvafiq istiqamətdə hərəkətə keçirlər.

Siyasi durğunluq vəziyyəti

Siyasi durğunluq vəziyyəti o deməkdir ki, burada siyasi hadisələrin törədilməsi arasında fasilələr çox uzanır. Siyasi hadisələr siyasi trayektoriya ilə normal zaman axını ilə baş vermirlər. Siyasi durğunluq siyasi hərəkətsizlik kimi də qəbul edilə bilər. Siyasi durğunluq həmçinin, nəticəsi münasib olmayan siyasi hadisələrin tez-tez də törədilməsindən əmələ gələ bilər. Yəni, zaman amili ilə yanaşı, digər bir səbəb də siyasi durğunluğun yaranmasına gətirib çıxara bilər. Siyasi durğunluq ümumilikdə siyasi mühitin durğunluğuna səbəb ola bilər. Bir hərəkət trayektoriyasında baş verən siyasi durğunluq digər hərəkət trayektoriyasında da durğunluğun əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır. Belə ki, müxtəlif istiqamətli siyasi hərəkət trayektoriyasında siyasi hadisələrin bir-birilərinə əsaslı keçidləri zamanı hərəkətgətirici qüvvələr tətbiq edilir. Yəni, bir trayektoriyadakı hadisə digər trayektoriyalar üçün təkanvericilik rolunda çıxış edir. Trayektoriyalar arasında qarşılıqlı keçidlər olmasa bu zaman trayektoriyalarda hərəkət də dayana bilər. Başqa sözlə, həyatın bütün sahələrinin inkişafı bir-birilə sıx bağlıdır.

Siyasi durğunluq vəziyyətinin siyasi hərəkətlə qarşılıqlı əlaqəsinə ümumiyyətlə, iki aspektdən yanaşmaq lazımdır. Siyasi durğunluq həm də digər trayektoriyada hərəkətin sürətlənməsinə səbəb ola bilər. Bu o deməkdir ki, bir hərəkət trayektoriyasında siyasi hadisələrin baş verməsi zamanı hərdən elə olur ki, elə bir siyasi vəziyyət yaranır ki, həmin vəziyyət digər hərəkət trayektoriyasındakı hərəkətin nizamlı davam etməsi üçün maneçilik törədir. Belə olan halda, məqsədli şəkildə maneçilik törədən hadisənin həmin istiqamətdə baş verdiyi hərəkət trayektoriyasında hadisə törədildikdən sonra başqa (digər) təkanverici hadisənin törədilməsi bir qədər ləngidilir, vaxtı uzadılır. Deməli, hərəkətin həmin trayektoriyasında durğunluq əmələ gəlir. Məsələn, iqtisadi böhran zamanı dövlət maliyyə vəsaiti çatışmazlığından özünün bəzi böyük layihələrinin icrası siyasətini dayandırmalı olur və ya həmin

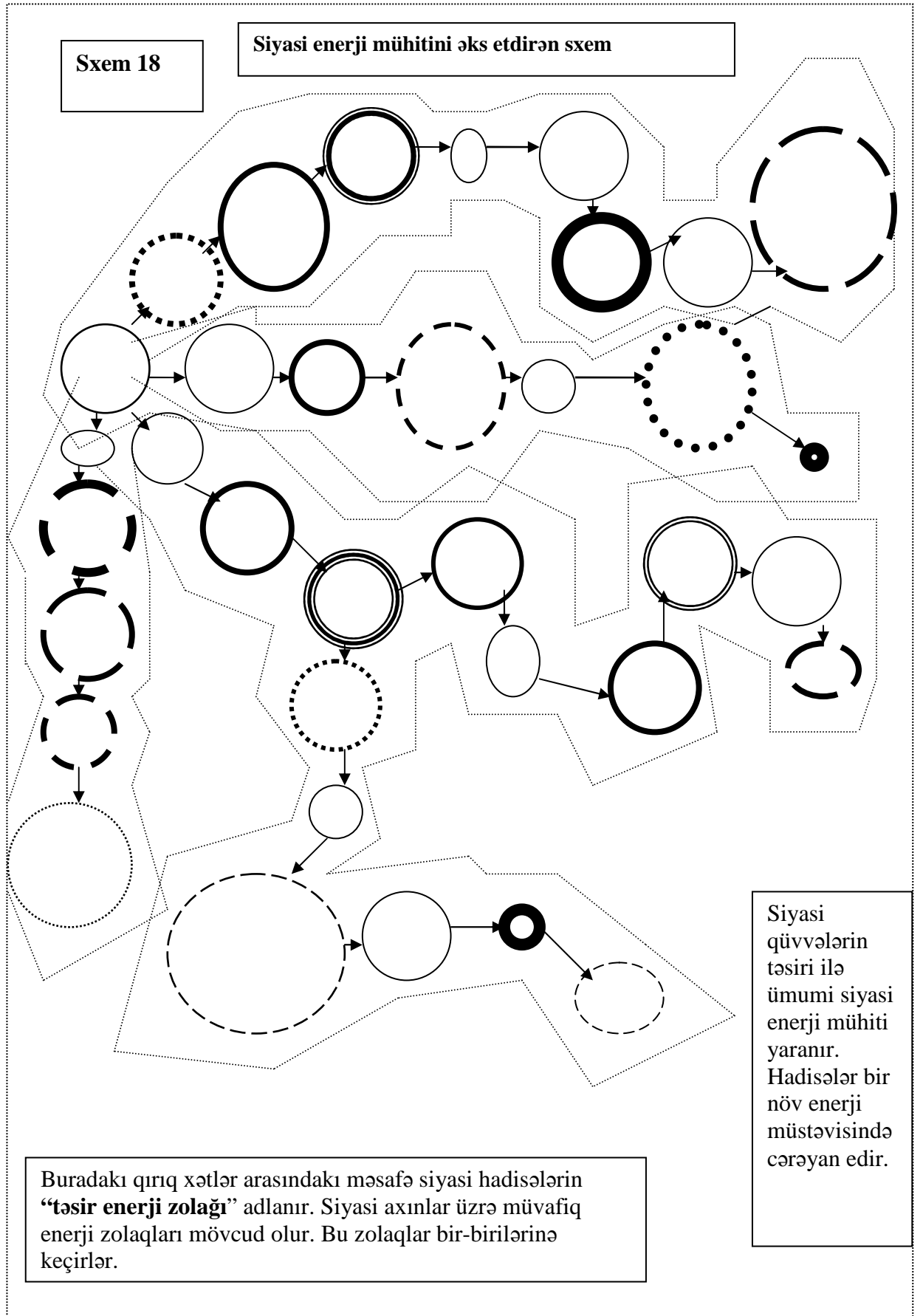
sahədə işlərin sürət tempi bir qədər ləngiyir. Buradan belə bir məntiqi nəticəyə gəlinir ki, trayektoriyadakı hadisələrin bir-birilərinə mane olmalarını aradan qaldırmaq üçün lazım olan anda, şəraitin tələb etdiyi zaman bir trayektoriyada törədilən hadisənin qarşısı bilərəkdən alınır. Bu vəziyyətə **“idarərolunan, iradəli durğunluq vəziyyəti”** demək olar.

Deməli, durğunluq vəziyyəti iki səbəbdən-birincisi, ***bilərəkdən, qəsdən***, ikincisi isə ***real şəraitin*** tələb etdiyi vəziyyətdən yaranır. Qəsdən yaranma, törədilmə o deməkdir ki, siyasi hadisələrə təkan verən lazımi vasitələr (canlı və cansız) mövcuddur və bu vasitələrdən istifadə edilməsində məsuliyyətli və cavabdeh tərəflər lazımi aktlar həyata keçirmirlər, fəaliyyət göstərmirlər. Bilərəkdən, qəsdən durğunluq vəziyyətinin yaranması zərurətinə də iki aspektdən yanaşmaq lazımdır. Birincisi, məsuliyyətsizliyin mövcudluğu, ikincisi isə real şəraitin yaratdığı vəziyyət. Lazımi vasitələr, imkanlar mövcuddur, lakin zaman və şərait imkan vermir ki, siyasi vasitələr hərəkətə gətirilsinlər. Real şəraitin törətdiyi durğunluq vəziyyəti odur ki, müvafiq, tələb olunan siyasi aktları törətmək üçün bir və ya bir neçə vasitə çatışmır. Məsələn, bir trayektoriyada hərəkətləri ardıcıl olaraq törətmək üçün maliyyə vəsaiti çatışmır.

Siyasi seçim

Qeyd edildiyi kimi, siyasət insanlar tərəfindən maraqların təmini üçün məqsədlərə çatmaq naminə həyata keçirilir. Siyasət bir neçə formada, müxtəlif istiqamətlərdə şaxələnmiş trayektoriya, hərəkət xəttinə malik olur. Maraqlar və məqsədlər də müxtəlifdir. Bu baxımdan müxtəlif trayektoriyalar da vardır. Maraq və məqsədləri insanlar müəyyən etdikləri üçün hərəkətləri də onlar törədirlər. Bir məsələni unutmaz olmaq. Bütün hadisələr müsbət istiqamətdə cərəyan edə bilmirlər. Siyasi hadisələr münasib və qeyri-münasib, faydalı və faydasız, müsbət və mənfi nəticələrə malik olur. İnsanlar siyasi hadisələri öz iradələrinə tabe etdirdikləri üçün siyasi seçim də edirlər. Burada insanlar siyasi trayektoriyaları, siyasi hadisələri, siyasi şəraiti, siyasi vəziyyəti seçirlər və öz növbəti hərəkətlərini məhz həmin seçimlərə əsasən edirlər. Siyasətin trayektoriyası məhz siyasət yolu adlandırıldığından, insanlar özlərinə münasib siyasət yolunu seçirlər. ***Siyasi seçimlər mənfilikdən müsbətə və ya əksinə, münasiblikdən-qeyri münasibliyə və əksinə həyata keçirilir.*** Bir çox hallarda insanların, siyasət icraçılarının və vasitələrin özləri böyük siyasi nəticələr əldə etmək üçün mənfi, lakin növbəti hadisə üçün münasib olan siyasi hadisə törədirlər. Bu o mənanı verir ki, bir mənfi hadisə digər müsbət hadisənin baş vermə səbəbinə çevrilir. Burada insanlar siyasi seçim edirlər. Siyasəti yaradanlar öz iradələri ilə öz maraqlarına uyğun olaraq hər şeydə seçim edirlər. Siyasi seçimlər siyasi trayektoriyaları kökündən dəyişmək gücünə malik olur.

Siyasi seçimlərdə siyasi şəxslər çox hallarda yaxşısını, münasib olanı seçirlər. Siyasi seçim obyektinə çevrilmiş hadisələr, aktlar daha çox diqqəti cəlb edir. Siyasi seçimlərdə siyasi yolun seçilməsi, həmçinin, siyasi hadisələrin, faktların seçilməsi amili var.

Siyasi marağ siyasi hərəkəti zəruri edən vasitə kimi

Siyasi marağ anlayışını mücərrəd siyasi vasitə kimi qəbul etmək lazımdır. Bununla yanaşı, siyasi maraqların təmin edilməsi anını siyasətin tərkib elementləri olan siyasi vasitələrin-**siyasi şəxslərin** və siyasi **qrupların (tərəflərin)** istəklərinin yerinə yetirilməsi vəziyyəti, anı kimi başa düşmək olar. Siyasi maraqların yerinə yetirilməsi bir vəziyyətdir. Siyasi qrupların maraqlarına insanların cəmləşdikləri, toplaşdıqları, birgə fəaliyyət göstərdikləri təşkilatlar-dövlət, dövlətin nazirlik və komitələri, şirkətləri, səhmdar cəmiyyətləri, digər idarələr, həmçinin, partiyalar, müəssisələr, bir sözlə, bütün siyasi qurumların maraqları aid edilir. Siyasi maraqların təmini zamanı siyasi vasitələr (şəxslər və siyasi qurumlar) öz əllərində olan digər siyasi vasitələrdən (canlı və cansız) istifadə edərək, həmin siyasi vasitələri maraqların təminatı istiqamətinə yönəldirlər. Siyasi maraqlar uğrunda fəaliyyət həyata keçirilərkən siyasətin tərkib elementləri nəzərdə tutulan məqsədə çatmaq üçün müəyyən trayektoriyalarla, istiqamətlərlə həmin məqsədlərə tərəf yönəldilir. Siyasi məqsədlər maraqların təminatına xidmət edir. Ola bilər ki, bir marağın təmin edilməsi üçün siyasi hadisələr bir trayektoriya üzrə törədilsin, ola da bilər bir marağın təmin edilməsi üçün siyasi hadisələr bir neçə trayektoriya üzrə ardıcıl olaraq törədilsin. Marağın təmin edilməsi üçün məqsədə çatmaq naminə əsas və köməkçi trayektoriyalar ola bilər. Köməkçi trayektoriyalar üzrə törədilən hadisələr, yerinə yetirilən aktlar ola bilər ki, əsas marağın təmin edilməsi üzrə törədilən hadisələrə təkanverən qüvvə, vasitə rolunda çıxış etsin. Marağın təmin edilməsi üçün məqsədlərə çatmaq yolları paralel istiqamətdə uzanmaqla yanaşı (əsas və köməkçi yollar), bir qədərlik məsafədən sonra bir yola çevrilə bilər. Köməkçi trayektoriyadakı hadisələr əsas trayektoriyadakı hadisələrlə birləşə bilər. Əsas məqsədə bu yolla çata bilər. Ola da bilər ki, bir trayektoriyadan digər köməkçi trayektoriyalar ayrılınsın və məqsədə çatmaq üçün müxtəlif trayektoriyalarla hadisələr törədilsin, aktlar həyata keçirilsin. Eyni zamanda iki və ya daha çox köməkçi trayektoriyadakı hadisələr birləşərək bir trayektoriya üzrə əsas xəttə paralel trayektoriya üzrə törədilsin. Siyasi hadisələrin əsas xətdən ayrılımlarını və birləşmələrini zəruri edən əsas amillər rolunda *siyasi şərait, siyasi vəziyyət və zaman* məfhumları çıxış edir. Bu məfhumlar ayrılma və birləşmələrlə xarakterizə olunan hərəkətləri tənzimləmək üçün siyasi qüvvələri əmələ gətirir. Ümumiyyətlə, siyasi mühitdə müxtəlif məzmunlu maraqlar vardır və bu baxımdan müxtəlif məzmunlu məqsədlərə çatmaq üçün trayektoriyalar müəyyən edilir. Siyasi marağ kiçikdən böyüyə qədər dərəcələyə bilər. Hər bir marağın öz məqsəd məfhumu, varlığı mövcuddur. Bir böyük marağ uğrunda olduqca çoxlu sayda kiçik və orta ölçülü məqsəd yolları vardır. Bir əsas məqsədə çatmaq üçün müəyyən edilən trayektoriyalar üzrə (əsas və köməkçi) törədilən hadisələr, həyata keçirilən aktlar bir paralel köməkçi trayektoriyadan digər paralel trayektoriyadakı hadisələrin xəttinə keçmək üçün yerdəyişmə etmək məcburiyyəti ilə üzləşir. Bu zaman paralel trayektoriyadakı hadisələr onunla paralel olan əsas xətti keçməlidir. Elə hadisələr ola bilər ki, bu hadisələr əsas xətdəki hadisələrin bir neçəsi ilə

toqquşma əmələ gətirə bilər. Yəni, əsas xətdə sürətlə törədilən hadisələr bir paralel xətdən o biri paralel xəttə keçmək istəyən hadisələrlə toqquşa bilər. Belə olan halda, əsas hərəkət trayektoriyasında siyasi hadisələrin hərəkətinin qarşısı alınır. Bu toqquşmalardan yayınmaq üçün siyasi şəxslər bir trayektoriyadakı hadisələri üçüncü trayektoriyadakı hadisələrə keçirmək üçün əsas trayektoriyanın altından və ya üstündən əlavə trayektoriyalar müəyyən edirlər. Buna **“körpü trayektoriyası”**, və ya **“keçid trayektoriyası”** adını da vermək olar. Bu trayektoriyalar maraqların təmini uğrunda həyata keçirilən aktların ardıcılığını təmin etmək və sabit hərəkətini nizamlamaq üçün müəyyən edilir.

Siyasi maraqların toqquşması o deməkdir ki, bir neçə şəxsin, siyasi qrupun müəyyən etdikləri hərəkət üzrə siyasi hadisələrin bir çoxları bir-birilərinə keçərkən toqquşurlar. Toqquşma zamanı siyasi trayektoriyadakı hadisələr bir-birinə rəvan şəkildə keçə bilmirlər, bir-birilərinin ardınca, yanınca hərəkət düzülüş məsafələri pozulur və nəticədə toqquşurlar. Toqquşmalar zamanı siyasi hadisələrin baş verməsi və siyasi aktların törədilməsi səngiyir və ya törədilmir. Siyasi maraqların toqquşması bir siyasi vəziyyətdir, haldır. Ola bilər ki, böyük bir marağın təmin edilməsi naminə böyük məqsədə çatmaq üçün bir neçə orta və kiçik miqyaslı hadisələr bir-biriləri ilə toqquşsun. Lakin bu toqquşma halları əsas hərəkətə bir o qədər də mane olmaya bilər. Biri də var ki, ümumilikdə böyük toqquşma baş versin. Belə olan halda, siyasi hərəkətlərin ardıcıl törədilməsi dayana bilər. Yəni, başqa hadisələrin törədilməsi üçün imkan olmaya bilər. Başqa sözlə, siyasi hadisənin törədilməsi dayana bilər. Bu hal böyük bir avtomobil magistralında baş verən və ümumilikdə hərəkətin qarşısını kəsə bilən bir qəza hadisəsini xatırlada bilər.

Siyasi inkişaf zamanı siyasi hərəkətlərlərin xüsusiyyətləri

Siyasi inkişaf siyasi hadisələrin fundamental, baza prinsiplərinə söykənərək, məqsədli şəkildə törədilməsidir, siyasi aktların həyata keçirilməsi prosesi və vəziyyətidir. Ümumi siyasi mühitin inkişafı zamanı siyasi hadisələr bütün lazımi trayektoriyalarda sürətlə ardıcıl olaraq törədilirlər. Ola bilər ki, siyasi inkişaf zamanı siyasi hadisələr müvafiq trayektoriyaya, baza trayektoriyasına çox cəlb edilsin. Burada **“məqsəd yolu”**, yəni, maraqların təmin edilməsi üçün trayektoriyalar çox uzun məsafəli şəkildə müəyyən edilir. Maraqlar da məzmun və məna baxımından çox böyüyür. Burada böyük maraqlar müəyyən edilir və bu maraqların təmini üçün çoxlu sayda kiçik və orta miqyaslı hadisələr törədilir, məqsədlər müəyyən edilir. Siyasi inkişaf zamanı çoxlu sayda hadisələr cazibə, dartma qüvvələri ilə bir və ya bir neçə trayektoriyaya düzülür. Siyasi inkişaf zamanı rəngarəng tərkibli çoxlu sayda hadisələr törədilir. Siyasi hadisələr **“inkişaf yolu”**na, uzun trayektoriyaya cəlb edilirlər. İnkişaf yolu **“uzun trayektoriya”** adlanır. İnkişaf yolunda çoxlu sayda hədəflər, məqsədlər diqqətə cəlb edilir. Bu zaman əsasən artıq çəkili, böyük həcmli hadisələr trayektoriyaya cəlb edilir. Hadisələrin miqyası böyüdükcə, bu hadisələrin itələmə, dartma və cəlbətmə qüvvələri də artır. Eyni zamanda hadisələrin miqyası

böyüdükcə, tərkibi genişləndikcə siyasi hadisələrin də təsir dərəcələri artır. Siyasi inkişaf siyasi hadisələrin törədilməsinin zamanla sürətinə əsaslanır. Siyasi hadisələr böyük miqyaslı olarsa, böyük təsirlərə malik olarsa, böyük qüvvələr yaradarsa, çox sürət əldə etmək olar. Belə olan halda, zaman da qısalır. Maraqlar təmin olunur. Siyasi inkişaf sürəti bir növ sürətli qaçış yarışına bənzəyir. Həm də magistral yolda sürətlə hərəkət edən avtomobilləri xatırladır. Siyasi inkişaf üçün əsasən uzun məsafəli məqsəd yolları, güclü təsirli hadisələr, bu hadisələri törətmək, aktları həyata keçirmək üçün güclü vasitələr, o cümlədən, güclü siyasi icraçılar, güclü siyasi qurumlar cəlb edilirlər, birgə fəaliyyətə başlayırlar. Siyasi inkişaf üçün böyük hadisələrin törədilməsini, aktların həyata keçirilməsini təmin edən dərin məzmunlu, geniş əhatəli sənədlərin hazırlanması, qəbul edilməsi əsas tələbə çevrilir. Siyasi inkişaf zamanı ilkin siyasi və əsas siyasi vasitələr-siyasi şəxslər, siyasi qurumlar, sənədlər, o cümlədən siyasi ideologiya, siyasi fikirlərin olması şərtidir. Burada sənədlər dedikdə, eyni zamanda uzun və ya orta müddətli işlərin görülməsi üçün qəbul edilən proqramlar da nəzərdə tutulur. Eyni zamanda qanunvericilik aktları da iştirak edirlər. Məsələn, iqtisadi sahədə inkişafa nail olmaq üçün dövlət tərəfindən bir neçə illiyə iqtisadi proqram qəbul edilir. İqtisadi proqram, inkişaf sənədi bir növ siyasi hadisələrin trayektoriyalar üzrə ardıcıl olaraq törədilməsi və düzülüşü üçün baza qüvvə- **“nüvə”** rolunu oynayır. Burada vasitələr içərisində **maliyyə vəsaitləri** digər böyük bir qüvvə rolunu oynayır. Əlavə qüvvələr qismində sərmayə qoyuluşları, texniki vasitələr, avadanlıqlar və mütəxəssislər, siyasi icraçılar çıxış edirlər. Siyasi inkişaf zamanı “səfərbərlik” prinsipi əsas götürülür. Yəni, burada bütün vasitələr cəmləşərək fəaliyyətə başlayır. Siyasi inkişaf zamanı müxtəlif trayektoriyalar üzrə hərəkət edən siyasi vasitələr, siyasi hadisələrin baş verməsi bir fundamental trayektoriyadan ayrılı bilər və yaxud da müxtəlif trayektoriyalar, istiqamət xətləri bir trayektoriyada birləşə bilərlər. Siyasi inkişafda siyasi hadisələrin səhnələnməsi, ardıcıl baş verməsi prosesləri bir-birilərini tez-tez əvzləyirlər. Siyasi inkişaf prosesləri aktivliklə müşahidə edilən bir prosesdir. Siyasi inkişafın ayrı-ayrı istiqamətlərlə baş verməsi siyasi hərəkətlərə və cərəyanlara bənzəyir. Kütləvi axın məhz hərəkətlərin və siyasi cərəyanların baş verməsini şərtləndirir. Siyasi inkişaf zamanı siyasi hadisələrdə ölçü və miqyasına görə böyümə prosesləri baş verir.

Siyasi inkişaf zamanı siyasi hadisələrin, siyasi hərəkətlərin kiçikdən böyüyə doğru formasını dəyişmə prosesləri baş verir. Bu prosesə əvəzləmə də demək olar. Bu bir növ bir kiçik evin sökülüb yerində başqa bir böyük evin tikilməsini bənzədir. Eyni zamanda hadisələrin əvəzləmə prinsipi əsasında məzmun dəyişikliyi də baş verir. Bir kiçik hadisə məzmunca başqa böyük bir hadisəyə keçir. Bu bir növ bir ərazidə yerləşən kiçik evlərin sökülərək, yerində geniş magistral avtomobil yolunun salınmasını və ya böyük ticarət və digər təyinatlı obyektlərin tikilməsini xatırladır.

Siyasət oyunu

Siyasət insanlar və siyasi qurumlar tərəfindən onların maraqlarını təmin etmək üçün törədildiyindən, siyasi hadisələr də siyasətin icraçılarının maraqlarına uyğun olaraq trayektoriyalara, xətlərə düzülürlər. Siyasətdə iştirak edən şəxslər, siyasi qruplar müxtəlif olduqları üçün maraqlar da müxtəlifdir. Burada maraqlı olan tərəflər qismində siyasətdə iştirak edən şəxslər, siyasi qurumlar iştirak etdiklərindən, hər bir şəxsin, siyasi qurumun öz marağı mövcud olur. Siyasi şəxslər çalışırlar ki, öz maraqlarına uyğun olaraq siyasi hadisələri trayektoriyalara cəlb etsinlər. Hər bir siyasi qurum çalışır ki, siyasi gedişat onun mənafeyinə xidmət etsin. Bu zaman siyasəti yaradan, siyasəti icra edən qurum siyasi hadisələrin törənməsində öz rolunu oynayır. Siyasəti icra edənlərin hər biri öz təsir imkanlarını genişləndirməyə çalışır. Bu zaman elə olur ki, bir istiqamətli trayektoriya ilə düzülən siyasi hadisələr siyasi icraçıların təsiri ilə, maraqlı tərəflərin təsiri ilə müxtəlif istiqamətlərə cəlb edilirlər, dartılırlar. Belə olan halda, siyasi hadisələrdə parçalanma da baş verə bilər. Siyasi hadisələr öz qanunauyğunluğu ilə, hər kəsin, çoxluğun mənafeyini təmin edəcək formada baş verməyə bilər. Siyasət oyunu zamanı siyasi trayektoriyalardan hadisələr tərəflərin şəxsi maraqlarına uyğun olaraq məcburi yerdəyişmə etdirilir. Siyasət oyunu zamanı siyasətin icraçıları həm də ardıcıl düzülən hadisələrdə qanunauyğunluqlara zidd olaraq siyasi aktları öz maraqlarına uyğun şəkildə törədirlər. Burada ardıcılıq pozulur. Məsələn, növbə ilə ikinci dəfə törədilə biləcək hadisənin yeri və zamanı dəyişdirilərək, birinci və ya beşinci, yeddinci və yaxud doqquzuncu törədilə bilər. Siyasət oyunları zamanı siyasi trayektoriyalarda qanunauyğunluqlar pozula bilər ki, nəticəsi də anarxiyaya, özbaşınalığa gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan da siyasət oyunu məharətlə və qanunauyğunluqla çox ziddiyyət təşkil etmədən həyata keçirilməlidir ki, siyasi hərəkət trayektoriyasında kəskin dəyişikliklər baş verməsin. Siyasət oyunları zamanı ümumi qanunauyğunluqlar nəzərə alınmalıdır. Siyasət oyunları real təcrübəyə və real şəraitə əsaslanmalıdır. Siyasi şərait nəzərə alınmalıdır.

Siyasi islahatlar zamanı siyasi hərəkətlər

Siyasət insanların maraqlarını təmin edən və bu istiqamətdə hərəkət edən tərkibə malik olan bir məfhum olduğundan, öz tərkibinə görə daima dəyişən xüsusiyyətlərə malik olur. Siyasət, maraqların təmin edilməsi naminə törədilən hadisələrin ardıcıl düzülüşünə malik olduğundan da, bu düzülüşün daima nizam vəziyyətində və normal fəaliyyət vəziyyətində olmasını tələb edən bir məfhumdur. Siyasi hadisələrin ardıcıl olaraq baş verməsi zamanı, bəzən elə hallar olur ki, elə hadisələr törədilir ki, növbəti hadisələrin baş verməsinin qarşısını alır. Belə olan halda, siyasi hadisələrin təsiri olmur və həmin siyasi proseslərdə inkişaf dayanır. Siyasi hadisələrin düzülüşündə bəzən, manedici hadisələr mövcud olur ki, bu hadisələr növbəti hadisələrin baş vermələrinin qarşısını alır. Belə olan halda, hərəkəti nizamlayan dartma, cazibə və itələmə qüvvələri də nisbi bərabərliklə fəaliyyətlərini nizamlaya

bilmirlər. Demək olar ki, bir hadisə zəif olanda onun digər hadisəyə təkan vermək üçün qüvvəsi olmur. Belə olan halda, maraqlar da lazımi səviyyədə təmin olunmur. Eləcə də, siyasi hadisələrin bir trayektoriyadan çıxıb digər trayektoriyadakı hadisələrə təkanvercilik imkanları olmur. Zərurətlə üzləşən maraqlı tərəflər, siyasi şəxslər və siyasi qurumlar siyasi hərəkata mane olan siyasi hadisələri ya siyasi trayektoriyadan kənarlaşdırıb, əvəzinə başqa gücləndirici hadisələri törədirlər, ya da həmin siyasi hadisələrin özlərini gücləndirirlər. Bu proses mexanizminə siyasi islahat demək olar. Siyasi islahatda əvəzləmə prinsipləri geniş tətbiq edilir. Eyni zamanda siyasəti icra edən şəxslər siyasi axınlara təkan verməni gücləndirmək naminə siyasi hadisələrin trayektoriyalardakı yerlərini tez-tez dəyişirlər. Bu dəyişmələr qanunauyğunluğa tabe olmalıdırlar.

Siyasi hadisələrin qorunması

Qeyd edildiyi kimi, siyasi hadisələr siyasəti icra edən şəxslər və qurumlar tərəfindən onların və ümumilikdə hamının maraqlarını təmin etmək naminə törədilir. Siyasi aktların həyata keçirilməsi, siyasi hərəkətlərin törədilməsi də siyasi hadisələrin törədilməsi deməkdir. Siyasəti icra edən şəxslər və qurumlar öz aktlarını qorumaq funksiyasını da yerinə yetirirlər. Belə ki, siyasi hadisələr kənar ünsürlərin təsiri ilə öz axın istiqamətindən çıxarıla bilirlər və ümumi qanunauyğunluqdan kənara çıxaraq, ayrı-ayrı şəxslərin və qurumların maraqlarının təmin edilməsinə yönəldilə bilirlər. Bu baxımdan siyasəti icra edənlər siyasəti qorumaqda maraqlı olurlar. Həmçinin, siyasi hadisələrin müvafiq trayektoriyaya düzülüşündə də elə hadisələr olur ki, həmin hadisələr də siyasətin məqsədli şəkildə və normal sürətlə baş verməsinə mane olurlar. Belə olan halda, siyasəti icra edən şəxslər həmin siyasi hərəkətlərin baş verməsinin, törədilməsinin qarşısını almağa çalışırlar. Siyasi hadisələrin qorunması həmin siyasi hadisələrin öz normal axarı ilə baş verməsini qorumaq, prosesə daxilən nəzarət etmək və kənardan qorumaq deməkdir. Belə olan halda, siyasi hadisələr müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün normal şəraitdə törədilir. Siyasi hadisələrin qorunması siyasi sistemin icra mexanizminin normal fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur. Siyasi sistemlər siyasi hərəkətlərin trayektoriyalarının qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmindən asılı olduğundan, siyasi sistemlərdə əksər trayektoriyaların normal fəaliyyəti digər trayektoriyadakı siyasi hadisələrə də təsir göstərdiyindən, siyasəti icra edən şəxslər çalışırlar ki, siyasi sistemin əksər trayektoriyalarında siyasi hərəkətlər normal şəkildə tənzimlənsin. Siyasi hadisələrin qanunauyğunluqla qorunması siyasi hərəkətlərin öz məqsədyönlü trayektoriyalarından kənara çıxmalarının qarşısını ala bilər. Siyasi hadisələri qorumaq üçün siyasəti icra edənlər siyasi vasitələrin, o cümlədən, normalar toplusu olan sənədlərin mükəmməl hazırlanmasını və icrasını yerinə yetirməlidirlər. Məhz siyasi vasitələr siyasətin qorunmasını təmin etmək iqtidarında olurlar. Eyni zamanda siyasi vasitələrin tətbiqi üçün başqa siyasi vasitələrin, məsələn, siyasi qurumların da işi mükəmməl şəkildə təşkil edilməlidir. Siyasi qurumlar tərəfindən sənədlərin, normalar toplusunun

yüksək səviyyədə icrası siyasi hadisələrin qorunmasına gətirib çıxarır. Belə ki, sənədlərin icrası zamanı aidiyyəti maraqlı tərəflərin maraqları qorunduğundan, həmin tərəflər də siyasi hadisələrə kənardan təzyiq etmirlər.

Siyasi təcrid vəziyyəti

Mükəmməl siyasi sistemlərdə siyasi vasitələr siyasi trayektoriyalar üzrə normal şəkildə fəaliyyət göstərirlər və siyasi hadisələr də çoxluğun maraqlarına uyğun olaraq törədilir. Siyasəti icra edən şəxslər, siyasətdə maraqlı olan tərəflər siyasi hadisələri öz iradələrinə tabe etdirirlər. Siyasi sistemlərdə siyasəti icra edən tərəflər arasında qarşılıqlı faydalı münasibətlər tənzimlənir və əlaqələr qurulur. Siyasi trayektoriyaların həm öz daxilində, həm də trayektoriyalar arasında da hadisələr bir-birilərinə rəvan şəkildə keçirlər və bir-birilərinə təkanvermə funksiyasını yerinə yetirirlər. Lakin elə hallar da olur ki, müəyyən siyasi tərəflər siyasi hadisələri yalnız onun maraqlarını təmin edəcək istiqamətdə törətməyə çalışırlar və siyasi hadisələri də həmin istiqamətlərə yönəltməyə çalışırlar. Belə olan halda, digər siyasi tərəflər həmin siyasi tərəfə qarşı mübarizə aparırlar. Siyasi hadisələrin o istiqamətə yönəlməsinə mane olmağa çalışırlar. Siyasi mübarizə nəticəsində məğlub olan tərəf digər tərəflərin fəaliyyəti sayəsində təcrid vəziyyətinə düşür. Bir növ siyasi sistemdə həmin tərəf güclü olaraq siyasi aktlar həyata keçirə bilmir. Siyasi təcrid anlayışına da iki aspektdən yanaşmaq lazımdır. Birincisi, siyasi tərəfin təcrid olunması, ikincisi, siyasi hadisənin təcrid olunması. Siyasi tərəfin təcrid olunması o deməkdir ki, həmin siyasi tərəfə, siyasi quruma siyasi sistemdə fəaliyyət göstərməyə imkan verilmir. Siyasi hadisənin, aktın təcrid olunması isə o deməkdir ki, həmin siyasi hadisənin, aktın törənməsinə digər siyasi hərəkətlərdə, trayektoriyalarda yer olmur. Maraqlara cavab verməyən siyasi hadisələr siyasi trayektoriyalardan təcrid olunurlar. Bir daha bu cürə hadisələrin törədilməsinə imkan verilmir. İstənilən siyasi hadisə güclü tərəfin maraqlarına cavab vermədikdə törədilmir. Güclü tərəf mane olmağa çalışır.

Siyasi boşluq vəziyyəti

Qeyd edildiyi kimi, maraqların təmini istiqamətində siyasi hadisələr məqsədə çatmaq üçün ardıcıl olaraq törədilməlidir. Bu baxımdan siyasi hadisələr növbə ilə törədilməlidir ki, uzun bir trayektoriya əmələ gəlsin. Siyasi hadisələrin ardıcıl törədilməsi tez-tez səhnələnən kinolentini xatırladır. Bir səhnənin görünməsi, efiyə çıxması üçün özündən əvvəlki və əlaqəli səhnənin olması vacibdir. Siyasi hadisələr arasında ardıcılıq pozulduqda, siyasi hadisələrin ardıcılı olaraq törədilməsi baş vermir. Hər bir siyasi hadisənin qanunauyğunluğa əsasən, yəni, reallığa, siyasi şəraitə əsasən və zamana uyğun olaraq öz törədilməsi anı, vaxtı var. Eyni zamanda siyasi hadisənin trayektoriyada öz yeri var. Əgər siyasi hadisə trayektoriyada lazım olan anda baş vermirsə, onda, qanunauyğunluq da

pozula bilir. Siyasi sistemin özü də qanunauyğunluqlardan formalaşan bir məfhumdur. Siyasi hadisələrin lazım olan anda törədilməməsi siyasi boşluq yaradır. Belə olan halda, siyasi boşluqdan istifadə edən kənar qüvvələr öz fəaliyyətlərinə başlayırlar. Bu həm də o deməkdir ki, bir siyasi hərəkət, siyasi cərəyanda hadisələrin baş verməsi dayanırsa və yaxud da zəifləyirsə, digər siyasi hərəkət, siyasi proseslər axını həmin hərəkət zolağındakı siyasi hadisələrə təsir edir və siyasi hadisələri öz tərəfinə yönəltməyə çalışır. Siyasi boşluq zamanı siyasi hadisələrin boşluqla müşahidə olunan trayektoriyaları digər trayektoriyalara transfer edir. Bir sözlə, güclü trayektoriya, zəifləmiş trayektoriyayı öz tərəfinə çəkir. Beləliklə, zəif trayektoriya siyasi sistemdən yoxa çıxır. Siyasi sistemlər trayektoriyaların bir-birilərinə keçməsi ilə də xarakterizə edilən və hərəkət mexanizmlərini özündə cəmləşdirən bir məfhumdur. Məhz siyasi trayektoriyalar daha çox siyasi boşluqlar zamanı bir-birilərinə transfer edirlər. Siyasi boşluq vəziyyəti siyasəti törədən şəxslər və siyasi qurumlar tərəfindən də yaradıla bilər. Belə ki, siyasi qurumlar öz maraqlarını təmin etmək və başqa siyasi trayektoriyada hərəkəti sürətləndirmək və qüvvələri daha çox həmin istiqamətə yönəltmək üçün də bir siyasi trayektoriyada boşluq yarada bilərlər. Belə olan zaman, digər trayektoriyadan siyasi hadisələrin boşluq olan trayektoriyalara keçməsinə imkan vermirlər və siyasi boşluq vəziyyətini nəzarətdə saxlayırlar. Buradan belə bir məntiqi nəticəyə də gəlinir ki, siyasi boşluq *vəziyyəti nəzarətə alınan, idarə edilən* və *nəzarətə alınmayan, idarə olunmağa cəlb edilməyən* kimi xüsusiyyətlərdə olur.

Ümumiyyətlə, siyasi hadisələr törəmə xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Yəni, bir hadisənin nəticəsi olaraq çoxlu sayda hadisələr meydana gələ bilər. Bu baxımdan da siyasi hadisələr **əsas** və **törəmə** hadisələrinə də bölünə bilərlər. Əsas hadisələr əsasən baza trayektoriyasını formalaşdırır. Törəmə hadisələr isə baza trayektoriyasından kənara çıxır və digər trayektoriyalar üzrə hərəkət edirlər. Əsas hadisə həm də əsas məqsədə yönəldilmiş hadisədir. Bu hadisənin törənməsindən sonra meydana gələn hadisələr isə digər maraqların yönəlməsinə xidmət edə bilər. Bir trayektoriyadan çıxan törəmə hadisələr digər trayektoriyadakı əsas hadisələrlə birləşirlər. Burada əsas hadisələrin dartma və cəlb etmə qüvvələri əsas rol oynayır. Əks hadisələr başlıca marağı təmin etməyə əsaslanırlar. Baza trayektoriyalar da əsas marağın təmin edilməsinə istiqamətlənən trayektoriyadır.

Siyasi təbəqələşmə və siyasi hadisələrin qruplaşması

Siyasi təbəqələşmə və siyasi hadisələrin qruplaşması siyasi şəxslərin, siyasi qurumların və siyasi hadisələrin, siyasi aktların və siyasi hərəkətlərin müəyyən istiqamətlər üzrə qruplaşması, cəmləşməsi mənasını verir. Məlumdur ki, cəmiyyətdə baş verən siyasi proseslər eyniməzmunlu deyildir və müxtəlif sahələri əhatə edir. Bununla yanaşı, siyasi prosesləri əmələ gətirən siyasi hadisələr, siyasi aktlar kiçikdən böyüyə qədər dərəcələnilirlər. Onların təsirləri də müxtəlif olur. Həm də siyasi proseslər müxtəlif istiqamətlərdəki siyasi hadisələrdən formalaşırlar. Siyasi prosesləri əmələ

gətirən siyasi hadisələr də qısa zamandan çox uzun zamana qədər ardıcıl və əlaqəli şəkildə baş verirlər. Siyasi sistem çoxtərkibli qarışığa malik olan bir varlıqdır. Burada siyasi mexanizmlər çoxtərəfli işləyirlər.

Məlumdur ki, cəmiyyətdə siyasi mühit çoxqatlı siyasi proseslərdən formalaşır. Bu prosesi zəruri edən amilər həyatın rəngarəngli olmasından və bu baxımdan da siyasi proseslərin rəngarəng olmasını tələb etməkdən ibarətdir. Həyatın siyasi hadisələrini də müxtəlif qabiliyyət və bacarığa, əqli düşüncəyə malik olan şəxslər və müxtəlif gücə malik olan siyasi qurumlar törədirlər. Siyasi təbəqələşmə və qruplaşma məfhumuna iki aspektdən yanaşmaq lazımdır. Birincisi, *siyasi şəxslərin, siyasi qurumların təbəqələşməsi*, ikincisi, *siyasi hadisələrin, siyasi hərəkatların, siyasi aktların qruplaşması, qatlarla törədilməsi*. Siyasi hadisələr təbəqələşmiş siyasi qurumlardan keçərkən, həmin qurumlarda törədilərkən qruplaşırlar, təbəqəli olaraq törədilirlər. Siyasi şəxslərin və qurumların təbəqələşməsi həmin şəxslərin və qurumların vəzifə, öhdəlik və məsuliyyəti ilə əlaqəlidir. Daha böyük vəzifə tutan və bu baxımdan öhdəlik və məsuliyyətə malik olan şəxslər yuxarı təbəqəyə aid edilirlər. Yuxarı təbəqəyə aid olan şəxslər və siyasi qurumlar siyasi hadisələrin, siyasi vasitələrin (məsələn, qanunvericilik sənədlərinin) hazırlanmasını və istiqamətlənməsini (icrasını) yerinə yetirirlər. Siyasi hadisələrin təbəqələrdə törədilməsi həm də siyasi hadisələrin qruplaşması mənasını da verir. Siyasi hadisələrin tabeli siyasi qurumlarda pilləli trayektoriya ilə baş verməsi siyasi hadisələrin təbəqələşməsinə gətirib çıxarır. Siyasi təbəqələşmə eyni və oxşar məzmunlu çoxlu sayda hadisələrin baş verməsindən əmələ gəlir. Siyasi hadisələrin təsirləri də siyasi trayektoriya zamanı dəyişikliyə məruz qalır. Siyasi təbəqələşmə siyasi proseslərin möhkəmliyini formalaşdırır. Siyasi hadisələrin təbəqələşməsi siyasi proseslərin icra mexanizmini də formalaşdırır.

Siyasi rejimlər və siyasətin hərəkat xüsusiyyətləri

Siyasi rejimlər siyasi şəxslər və siyasi qurumlar tərəfindən yaradılır. Siyasi rejim cəmiyyətin üzvlərinin maraqlarını təmin etmək üçün siyasi şəxslər və siyasi qurumlar tərəfindən yaradılan bir siyasi proses vəziyyətidir. Siyasi rejim əsasən siyasi idarəetmə vəziyyətidir. Siyasi hadisələr siyasi şəxslərin iradələrinə tabe olaraq, onların məqsədlərinin təminatına yönəldilir. Siyasi hadisələr siyasətə rəhbərlik edən, siyasəti icra edən şəxslərlə yanaşı, cəmiyyətdə əksər çoxluğun, ümumiyyətlə, bütün fərdlərin də maraq və məqsədlərini təmin etmək üçün törədilir. Siyasi hadisələri törədənlərin marağı həm də ondan ibarət olur ki, cəmiyyətdəki bütün fərdlərin maraqları yüksək səviyyədə və bərabər şəkildə təmin edilsin. Elə siyasi şəxslər, siyasi rəhbərlər olurlar ki, onlar siyasi hadisələri yalnız öz iradələrinə tabe etdirərək və digərlərinin maraq və mənafeələrini nəzərə almadan törədirlər. Bu zaman siyasi hadisələr, siyasi aktlar çoxluğun maraq və mənafeyini əks etdirmir. Bu halda siyasi hadisələrin kəskin formada qruplaşması baş verir. Siyasi hadisələr müəyyən çərçivələrə salınır. Siyasəti törədən

şəxs, siyasi qurum siyasi hadisələrdə dartma, cəlbətmə qüvvələrini kəskin şəkildə tətbiq edir və siyasi hadisələr daha çox qruplaşır. Bu bir növ enli çayın müəyyən bir məsafədən sonra dar dərə ilə hərəkət etməsini xatırladır. Siyasi şəxslər siyasi sistemi tamamilə öz əllərinə alırlar və siyasi sistemin birtərəfli olaraq işləməsini istəyirlər. Nəticədə bir və ya bir neçə şəxsin iradəsini əks etdirən siyasi rejim yaranır. Eləcə də bu vəziyyətin əksinə olaraq, elə siyasi şəxslər (rəhbərlər) də olur ki, onlar siyasi hərəkətləri törətməklə, aktlar həyata keçirməklə həm özlərinin, həm də çoxluğun bərabər şəkildə maraqlarını təmin etməyi əsas məqsəd hesab edirlər. Siyasi qurumlar və siyasi şəxslər siyasi sistemin işini hamının maraqlarını təmin etmək üçün qururlar. Burada siyasi sistemin tərkibindəki siyasi proseslər axını çox istiqamətli olaraq, hər bir fərdin, şəxsin marağını təmin etməyi əsas götürür. Burada da siyasi rejim, cəmiyyəti idarəetmə vəziyyəti yaranır. Bu rejimin o biri rejimdən fərqi ondan ibarətdir ki, bir neçə qrupun mənafeyini əks etdirən siyasi rejimdə siyasi qurumlar və siyasi şəxslər ümumilikdə siyasi mühiti əks etdirən siyasi sistemin özünü birtərəfli qaydada fəaliyyət göstərməyə istiqamətləndirirlər. Lakin hamının marağını təmin etməyə əsaslanan siyasi rejimlərdə isə siyasi sistemə siyasi qurumlar tərəfindən ümumi rəhbərlik həyata keçirilir. Siyasi sistemin tərkibindəki siyasi proseslər axını maraqların təminatı yönündə çoxistiqamətli olurlar. Birinci vəziyyətdə siyasi sistemə çoxluq tərəfindən nəzarət edilə bilmir və siyasi şəxslər yalnız özləri nəzarət edirlər. Hamının marağını təmin edən siyasi rejimlərdə isə çoxluq siyasi sistemin fəaliyyətinə nəzarət edir. Çoxluq tərəfindən həm də siyasi qurumların fəaliyyətinə nəzarət olunur. Hamının nəzarət etdiyi siyasi rejimlərdə siyasi hadisələr tələb və məsuliyyət prinsipi əsasında ardıcıl olaraq törədilir. Burada tələb və məsuliyyət amilləri siyasi hadisələrin ardıcıl baş verməsi üçün siyasi vasitələri hərəkətə gətirmə funksiyasını da yerinə yetirir. Tələb və məsuliyyət amilləri həmçinin, siyasi hadisələri də istiqamətləndirir.

Bir neçə şəxsin və siyasi qurumun iradələrinə tabe etdirilən siyasi hadisələr cəmiyyətin digər üzvlərinə mənfi təsirlər göstərir. Belə olan halda, cəmiyyətin digər üzvləri də çox zaman siyasi qurumların siyasi aktlarına qarşı, bu hadisələrə əks olan siyasi hadisələr törədirlər. Nəticədə eyni maraqların təmini istiqamətində tərəflərin törətdikləri siyasi hadisələr toqquşur. Bir neçə şəxsin marağını əks etdirən siyasi hadisələr törədilərkən *təsir əks təsirə bərabərdir* prinsipi daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Bir neçə şəxsin iradəsinə tabe olan siyasi proseslər zamanı çoxlu sayda mənfiliklər, çatışmazlıqlar meydana gəlir. Cəmiyyətdə mənfi dəyərlər müsbət dəyərləri üstələyir və cəmiyyətin siyasi sistemində rəng çalarlığı da itməyə başlayır. Bu zaman, müsbət dəyərlərin azalması ilə müşahidə edilən cəmiyyətdə fərdlər yaşamaqda çətinlik çəkirlər.

Siyasi hadisələrin təkrarlanması

Qeyd edildiyi kimi, siyasi hadisələr cəmiyyətin və insan həyatının mövcudluğu zərurətindən insanlar tərəfindən öz maraqlarını təmin etmək üçün törədilir. Siyasi hadisələr dinamik xüsusiyyətlərə

malikdir. Siyasi hadisələrdə hərəkət məfhumunun mövcudluğu həyatın davamlı olmasını da təmin edir. Siyasi hadisələr zamana və məkana uyğun olaraq siyasi şərait və reallığın tələbi əsasında törədilir. Siyasi hadisələr həyatın, cəmiyyətin inkişafını təmin edir. Bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etmək olar. İnsan həyatı təkrarlanan şərait və vəziyyətlərə bağlıdır. İnsanın həyat tərzini bir modeldir və bu model içərisində çoxlu sayda təkrarlanma xüsusiyyətlərinə malik olan eyni, oxşar və fərqli şəraitlər və vəziyyətlər mövcuddur. Məhz siyasi hadisələr də insan həyatını təmin etdiyindən, çoxlu sayda eyni, oxşar və fərqli formada təkrarlanaraq törədilir. Təkrarlanan proseslər nəticəsində qanunauyğunluqlar formalaşır. Qanunauyğunluqlar həm real şəraitin, tələbatın zərurəti olaraq yaranır, həm də təkrarlanan siyasi hadisələrdən formalaşır. Qanunauyğunluqlar çox zaman növbəti siyasi hadisələr üçün çərçivə rolunu oynayır. Yəni, qanunauyğunluqlar siyasi hadisələri öz orbitlərinə cəlb edir.

Belə bir fikir var: tarix təkrarlanır. Bu ondan irəli gəlir ki, nə zamansa törədilən hadisə üçün mövcud olmuş şərait, bir müddətdən sonra təkrar olaraq üzə çıxır. Həmin şərait tələb edir ki, əvvəlki tarixdə törədilən hadisə ya eyni formada təkrar törədilsin, ya da qismən dəyişiklik edilmiş formada törədilsin. Burada qismən dəyişmiş formaya isə real şəraitə təsir edən hadisələrin zamana uyğun olaraq dəyişmiş hala düşməsinə əsas gətirmək olar.

Siyasi hadisələrin təkrar törədilməsi fikrinə də **iki aspektdən** yanaşmaq lazımdır. Birincisi, tarixin müəyyən dövründə baş vermiş siyasi hadisələrin təkrarən törədilməsi zərurətinin meydana gəlməsi məsələsidir, ikincisi isə eyni məzmunlu və eyni və oxşar nəticələrə gətirib çıxacaq siyasi hadisələrin dalbadal, təkrarən törədilməsi məsələsidir. Hadisələrin qısa zaman kəsiyində dalbadal təkrarən törədilməsi əvvəlki hadisələrin nəticələrini gücləndirmək zərurətindən irəli gəlir. İkinci hadisə, birincini, üçüncü hadisə isə ikincinin nəticələrini, təsirlərini və əmələ gəlmiş vasitələri gücləndirir.

Siyasi hadisələrin trayektoriyalarla dalğalanması

Siyasi hadisələr müxtəlif istiqamətli trayektoriyalara düzülərək axın əmələ gətirirlər. Həmin axınlara siyasi hərəkət, siyasi cərəyan adını vermək olar. Siyasi hadisələrin dalğalanması dedikdə, siyasi hadisələrin daha çox eyni baza axını üzrə təkrarlanan və hər təkrarlanma, təkrar etmə prosesi nəticəsində yeni hadisələri gətirən vəziyyəti başa düşmək olar. Siyasi hadisələr dalğalanarkən siyasi hadisələr axın istiqaməti üzrə bir-birilərinə keçirlər və zəncirvari proses əmələ gəlir. Siyasi hadisələrin dalğalarının gücü ona təkan verən amillərin gücündən asılıdır. Siyasi hadisələrə təkan verən amillərin tərkibi də mühüm rol oynayır. Siyasi hadisələrin dalğalanması prosesləri zəifdən güclüyə qədər dərəcələyə bilər. Belə ki, siyasi vasitələr güclü hərəkətə gətirilərsə, siyasi dalğalar da güclənər. Siyasi hadisələr iqtisadiyyat, sosial həyat, mədəniyyət sahələri, hərbi sahələr, dövlətin beynəlxalq münasibətləri sahələrində və digər sahələrdə müəyyən trayektoriyalar üzrə dalğalana bilər. Siyasi

dalğalanmada mərkəzi icraetmə qurumu tərəfindən hadisələrə təkan verən başlıca enerji qüvvəsinin tətbiqi həyata keçirilə bilər. Siyasətin mərkəzi icraetmə qurumu və o cümlədən siyasi rəhbərlər siyasi hadisələri güclü şəkildə dalğalandırmaq üçün bütün siyasi vasitələri hərəkətə gətirməlidir və bu baxımdan siyasi hadisələrin törədilməsinə birgə güc səfərbər olunmalıdır. Siyasi hadisələrin güclü dalğalanması, yəni, siyasi trayektoriyalar üzrə siyasi hadisələrin təkrar olaraq zəifləmədən güclüyə doğru törədilməsi birgə gücdən asılıdır. Siyasi dalğalanma zamanı trayektoriyalar üzrə siyasi hadisələrin qat-qat meydana gəlməsi baş verir. Bu zaman trayektoriyalar üzrə birinci (ilkin) dalğalanma zamanı törədilən hadisələr alt qatı təşkil edir. Alt qat növbəti dalğalar üçün baza roluna malik olur. İkinci, üçüncü dalğalar alt qatın möhkəmləndirilməsi üçün əsas rol oynayır. Hər bir dalğa zamanı alt qatda olan hadisələr daha da möhkəmlənərək üst qatlar üçün baza rolunu oynayır. Siyasi qatlardakı hadisələr güclü siyasi vasitələri əmələ gətirirlər. Dalğaların formalaşdırdığı siyasi hadisə qatlarının vəziyyətləri bir-birinə qarışmış formada olur. Siyasi dalğaların yaratdığı qatlarda siyasi hadisələr növbəti dalğaların gəlməsi üçün siyasi şəraiti hazırlayır. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir məkanda yolun çəkilməsi, istehsal müəssisələrinin tikilməsi birinci dalğanın gətirdiyi siyasi faktlar və hadisələdirsə, bu obyektlərin mövcudluğu və fəaliyyəti onu tələb edir ki, həmin məkana daha çox sərmayə cəlb edilsin və istehsal müəssisələri genişləndirilsin. Yaşayış məskənləri salınsın. Bu hadisələr artıq növbəti dalğalanma zamanı baş verir. Eləcə də metro stansiyalarının tikilməsi birinci dalğa zamanı baş verirsə, stansiyaların sayının artırılması, əlavə minik qatarlarının alınması, yeni işçilərin cəlb edilməsi isə növbəti dalğalar zamanı baş verir. Burada birinci dalğanın gətirdiyi vasitələr və bu vasitələrin güclü fəaliyyəti ikinci dalğanın gəlməsi üçün zəmin yaradır və tələbatı üzə çıxarır. Siyasi dalğaların ardıcıl gəlməsi zamana və siyasi vasitələrin gücünə əsaslanır. Burada siyasi vasitələrin gücü amili növbəti dalğanın gəlməsini zəruri edir. Əgər siyasi vasitələr güclüdirsə, bu zaman, növbəti siyasi dalğanın gəlişi də tez ola bilər. Bu vəziyyət dövlət rəhbərinin bir sahə üzrə tez-tez qəbul etdiyi qərarları və vaxtaşırı qəbul etdiyi dövlət proqramlarını bənzədir. Dövlət iqtisadiyyat sahəsində inkişafı sürətlə təmin etmək üçün bir-birinin ardınca proqramlar qəbul edir. Dövlətin birinci proqramının tətbiqi nəticəsində əmələ gələn vasitələrin gücü həmin sahədə və əlaqəli sahələrdə növbəti proqramların qəbul edilməsini zəruri edir. İkinci proqramlar üçün əsas təkanvericilik rolunda birinci proqramın əmələ gətirdiyi siyasi vasitələr-iqtisadiyyat müəssisələri, o cümlədən güclü sənaye müəssisələri, infrastruktur sahələri, mütəxəssislər, maliyyə vəsaiti və s.- dirlər. Dalğaların gətirdikləri hadisələr nəticəsində yaradılan qatlardakı vasitələr birgə olaraq, qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Dalğalar elə olur ki, bir-birinin ardınca sürətlə gəlir, elə də olur ki, zəifləyirlər. Lakin dalğalar ardı kəsilməyən proseslərdir. Sadəcə böyük, orta və kiçik ola bilərlər və bir-birilərini əvəzləyə bilər. Cəmiyyətlərdə ola bilər ki, tələbat o səviyyədə yaransın ki, bir neçə onilliklər ərzində çoxlu sayda müəyyən müddətlərə nəzərdə tutulan böyük siyasi dalğalar meydana gətirilsin. Bir müddətdən sonra isə cəmiyyətdə yaranan ümumi

siyasi şərait həmin dalğaları nisbi sürət vəziyyətində saxlaya bilər. Yəni, cəmiyyət sabit inkişaf mərhələsinə qədəm qoya bilər. Dalğalar içərisində mövcud olan hadisələr müsbət və mənfi ola bilər. Hər bir mənfi hadisə digər müsbət hadisələr üçün başlanğıc rolunu oynaya bilər. Burada mənfiliklərin üzə çıxması bu mənfiliklərlə mübarizə üçün müsbət addımların atılmasını zərurətə çevirir. Mənfiliklər növbəti müsbət addımlar üçün zərurətdir və hər mənfiyə qarşı mübarizə nəticəsində müsbət dəyərlərin çoxluğu əmələ gələ bilər ki, nəticəsi də cəmiyyətin ümumi inkişafına təkan olar.

Siyasi hadisələrin əvəz olunmasının (bir-birinə keçmələrinin) əsasları

Qeyd edildiyi kimi, siyasi aktlar, hərəkətlər cəmiyyətin bütün sahələrində törədilir. Siyasi hadisələr maraqların təmin edilməsi üçün baş verir. İnsan həyatında isə çox tərkibə malik olan saysız-hesabsız maraqlar vardır. Bu maraqları təmin etmək insanların həyat prinsipləridir. Məlumdur ki, siyasi hadisələr, siyasi aktlar müxtəlif məzmunlu və zamanla əlaqəli olaraq, həmçinin, real şəraitin, mövcud vəziyyətin tələb etdiyi anlarda çoxlu sayda törədilir. Bir hadisənin törədilməsi, aktın həyata keçirilməsinin nəticəsi olaraq müxtəlif məzmunlu şərait və vəziyyətlər meydana gəlir. Vəziyyətlər və şərait də tələb edir ki, yeni aktlar həyata keçirilsin, siyasi hərəkətlər edilsin. Siyasi hadisələr bu baxımdan əvəzlənmə, bir forma və məzmunundan digərlərinə keçmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Siyasi hadisələrin əvəz olunmasını məhz əvəz olunan və müxtəlif məzmun və formalara keçən maraqlar əmələ gətirir. İnsanların maddi və sosial-mənəvi tələbatının ödənilməsinə yönəlmiş çoxlu sayda siyasi hadisələr törədilir, aktlar həyata keçirilir. Burada maraq məfhumu tələbat amilini üzə çıxarır. Maraqlar müxtəlif olduğundan tələbat da müxtəlif olur və yaxud əksinə, tələbat böyük olduqca maraq da böyük olur. Siyasi hadisələr tələbatları ödəyərkən bir-birilərini əvəzləyirlər, bir formadan başqa formaya keçirlər və məzmun dəyişikliklərinə məruz qalırlar. Yeni mövcud şərait və vəziyyət tələb edir ki, siyasi hərəkətlər edilərkən törədilən siyasi hadisə məzmun və forma baxımından hansı şəkildə olsun. Siyasi hadisələrin məzmun dəyişikliyi tələbatın məzmunundan irəli gəlir. Məsələn, iqtisadiyyat sahəsində baş verən hər hansısa bir hadisə istər-istəməz insanların mənəvi və sosial tələbatı üçün digər bir hadisəni törətməyə vadar edir. Burada iqtisadiyyat sahəsində törədilən hadisənin nəticəsi olaraq sosial hadisə törədilir. Hadisələr həm də ona görə əvəz olunurlar ki, məsələn, ikinci marağın təmin edilməsi üçün mütləq şəkildə birinci hadisə törədilməlidir ki, ikinci hadisə üçün real şərait meydana gəlsin. Siyasi hadisələr həmçinin, cəmiyyətin üzvləri arasındakı münasibətləri tənzimləmək üçün də törədildiyindən və bu münasibətlər müxtəlif olduğundan, bir-birilərinə keçirlər, bir-birilərini əvəz edirlər. Siyasi hadisələrin bir-birilərinə keçmələri anı, vəziyyəti müxtəlif sürətlə və zaman kəsiyində mövcud olur. Belə ki, elə siyasi hadisələr olur ki, bu hadisələr törədildikdən dərhal sonra başqa hadisələr törədilir, aktlar həyata keçirilir. Elə hadisələr də olur ki, törədildikdən bir müddət sonra başqa hadisələr törədilir. Hadisələr arasındakı fasilə müddəti növbəti hadisələr üçün real şəraiti formalaşdırır. Buradan belə bir

məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, siyasi hadisələrin əvəz edilməsi, hadisələrin bir-birilərinə keçməsi **fasiləsiz** və **fasiləli** şəkildə mövcud olur. Elə də olur ki, bir hadisə baş vermə prosesində başqa mühüm hadisələri qabardır. Yəni, hadisənin gedişatı zamanı digər hadisələr meydana gəlməyə başlayır. Bir və bir neçə hadisə baş vermə zamanı prosesin başlanğıc və ya müəyyən bir dövründə digər hadisələrin başlanğıcı vəziyyəti meydana gəlir. Belə hadisələrə **törəmə** hadisələr deyilir. Məhz, siyasi hadisələrin demək olar ki, böyük əksəriyyəti törəmələr nəticəsində meydana gəlirlər. Hadisələrin əvəzlənməsi və bir-birilərinə keçməsi yeni-yeni hadisələri meydana gətirirlər. Bir hadisənin baş verməsi zamanı hadisələr törədildikcə, birinci hadisədən meydana gələn hadisələr, törəmə hadisələri həmin birinci hadisəni tədricən yoxa çıxarırlar. Bu şəkildə əvəzlənmə baş verir. Elə də olur ki, bir məzmunlu hadisə başqa hadisələrin baş verməsi üçün daima təkrar törədilmə proseslərinə malik olma zərurəti ilə üzləşir. Yəni, hadisə ardıcıl törədilməlidir ki, bu hadisədən çoxlu sayda başqa hadisələr törədilsin. Bu hadisə bir növ **baza təkanvermə** funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, sənədlərin hazırlanması prosesləri daima həyata keçməlidir ki, çoxlu sayda başqa hadisələr törədilsin. Siyasi qurumların fəaliyyəti daima olmalıdır, qərarlar qəbul edilməlidir ki, siyasi hadisələr də törədilsin. Və yaxud da hakimiyyətin rəhbərliyi vəzifəsi daima mövcud olmalıdır ki, siyasi hadisələr törədilsin, aktlar həyata keçirilsin.

Siyasi hadisələrin, aktların, vasitələrin tərkibinin dəyişdirilməsi

Siyasi hadisələr tərkiblərə (ayrı-ayrı hadisələrə, aktlara) bölünürlər. Elə olur ki, bir hadisənin tərkibində bir neçə akt, siyasi hadisə olsun. Bu əsasən böyük miqyaslı və böyük təsirli hadisələrdə ola bilər. Hətta bir siyasi prosesin özünü də siyasi hadisə kimi adlandırmaq olar. Məsələn, elm sahəsində həyata keçirilən kompleks islahatları bir hadisə kimi, məsələn, **elm hərəkəti hadisəsi** kimi adlandırmaq olar. Davamlı siyasi proseslər bir hadisə adlanı bilər. Məsələn, bunu bir film və filmdəki səhnələrə bənzətmək olar. Burada filmin istehsalı bitmiş bir hadisədir. Filmdəki ayrı-ayrı səhnələrin yaradılması da müxtəlif məzmunlu hadisələrdirlər. Hadisələr cəmləşərək bir bitmiş hadisəni əmələ gətirirlər. Bir prosesli hadisənin içərisində olduqca çoxlu sayda müxtəlif formalı və məzmunlu hadisələr vardır. Elə olur ki, bu müxtəlif məzmunlu və formalı hadisələr cəmləşərək ümumi vahid məzmunlu bir hadisəni əmələ gətirir. Məsələn, sülh müqaviləsinin imzalanmasına qədər tərəflər çoxlu sayda müxtəlif məzmunlu və formalı hadisələr törədirlər, aktlar həyata keçirirlər. Lakin sülh müqaviləsinin hazır olması və imzalanması, ümumilikdə sülh müqaviləsi vahid məzmunu əmələ gətirir. Bu baxımdan siyasi hadisələr **prosesli** və **konkret anlar** üçün törədilmə xüsusiyyətlərinə malik olur. Anlar üçün törədilən siyasi hadisələr cəmləşərək bir ümumi prosesli hadisəni əmələ gətirir. Məsələn, dövlətin hüquq -mühafizə qurumları baş vermiş böyük bir insidentin, mitinqin, etiraz yığıncağının və ya yürüşünün qabağını kəsmək və toplantıları dağıtmaq üçün çoxlu sayda hərəkətlər törədirlər. Bu hərəkətlərin nəticəsi olaraq mitinq dağıdılır. Burada **mitinqin dağıdılması** bir ümumi

məzmunlu və prosesli hadisədir. Eləcə də siyasi vasitələrin hazırlanması, məsələn, sənədlərin hazırlanması üçün bir neçə hərəkət törədilir, aktlar həyata keçirilir. Nəticədə bir prosesli hadisə baş verir, yəni, sənəd hazır vəziyyətə gəlir.

Ayrı-ayrı siyasi hadisələrin birləşməsindən əmələ gələn siyasi hadisələr prosesləri ilə yanaşı, bir böyük hadisənin parçalanması ilə müşahidə edilən hadisələr də baş verir. Burada bir böyük miqyaslı və prosesli hadisə törədilərək, parçalanaraq, çoxlu sayda kiçik və orta miqyaslı hadisələr törədilir. Məsələn, sülh siyasətinin tətbiqinin özü böyük prosesli və ümumi-vahid məzmunlu bir hadisədir. Bu hadisənin ayrı-ayrı siyasi hadisələrə parçalanması nəticəsində müxtəlif məzmunlu və tərkibli siyasi hadisələr törədilir. Eləcə də siyasi vasitələr də birləşmə və parçalanma xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Məsələn, dövlət büdcəsinin formalaşdırılması nəticəsində ümum büdcə vəsaiti adlanan siyasi vasitə əmələ gəlir. Eləcə də bu siyasi vasitə ayrı-ayrı tərkiblərə parçalanır və müxtəlif məbləği büdcələrə bölünür.

Siyasi mübarizə zamanı siyasi hərəkətlərin xüsusiyyətləri

Siyasi mübarizə xüsusilə siyasi şəxslər və siyasi qurumlar tərəfindən həyata keçirilən aktlardır. Siyasi mübarizə əsasən siyasi maraqlara çatmaq üçün edilir. Siyasi mübarizə zamanı siyasətin tərkib elementləri olan siyasi vasitələr nəzərdə tutulmuş maraqların təmin edilməsinə istiqamətlənilir. Siyasi qurumlar, siyasi şəxslər bütün siyasi vasitələri, məsələn, yuxarı siyasi qurumlar aşağı siyasi qurumları, yuxarı siyasi şəxslər aşağı siyasi şəxsləri, həmçinin, siyasi vasitələr olan siyasi sənədləri ümumilikdə marağa çatmaq naminə səfərbər edirlər. Burada siyasi vasitələrin fəaliyyəti marağın məzmun və tərkibinə uyğun olaraq istiqamətləndirilir. Məsələn, əgər maraq iqtisadi sahələrdədirsə, onda, bütün vasitələr həmin iqtisadiyyat sahələrinə səfərbər edilir. Burada maraq məfhumu, maraq varlığı bir növ bütün siyasi vasitələri özünə cəlb edir. Siyasi vasitələrin fəaliyyəti həmin trayektoriya üzrə qruplaşır, cəmləşir.

Siyasi mübarizə məsələsinə iki aspektdən yanaşmaq lazımdır. **Biri var** bir və ya bir neçə siyasi şəxs, siyasi qurum bir və ya bir neçə sahədəki marağı təmin etmək üçün mübarizə edir. Burada maraq birdir, mənafe birdir və mübarizəyə qoşulan siyasi vasitələr də birgə olaraq həmin istiqamətdə mübarizəyə qoşulurlar. Bu zaman siyasi hadisələr vahid və ya paralel trayektoriyalara qoşulurlar. Bir marağın təmin edilməsi üçün bir və ya bir neçə trayektoriya üzrə paralel olaraq siyasi aktlar həyata keçirilir. Bu zaman siyasi trayektoriyalar arasında da güclü enerji zolağı əmələ gəlir ki, nəticədə də marağın təmin edilməsi üçün siyasi vasitələri hərəkətə gətirən siyasi qüvvələr də güclü olur. Marağı təmin etmək üçün az zaman sərf edilir. **Biri də var** ki, iki və ya daha çox siyasi şəxsin, siyasi qurumun eyni və ya oxşar maraqları təmin etmək üçün rəqabət mübarizələrinə qoşulmalarıdır. Bu zaman siyasi aktlar ayrı-ayrı mənbələrdən cəmləşir. Maraq yolu iki rəqib tərəfin (tərəflərin) siyasi hadisələri oxşar

mənbədən başlanan paralel trayektoriyalarla törətmələri nəticəsində meydana gəlir. Bu zaman paralel trayektoriyalarda baş verən siyasi hadisələr arasında da toqquşmalar müşahidə edilir. Belə ki, siyasi aktların əmələ gətirdikləri enerji zolağında qüvvələr arasında itələmə və dartma qüvvələrinin fərqli mövcudluğu nəticəsində siyasi hadisələr arasında və onların siyasi təsir zolaqları arasında da qarşılıqlı toqquşma zolaqları ola bilər. Bu bir növ maqnitin iki eyni qütbünün bir-birini itələməsinə bənzəyir. Siyasi rəqabət zamanı trayektoriyalarda düzülən siyasi aktlar paralel şəkildə mövcud olduqda da maraqlara tez çatmaq olar. Belə ki, burada da siyasi hadisələrin təsir zolaqlarında meydana gələn enerji siyasi hadisələri (hər trayektoriyadakı) sürətləndirə bilər. Nəticədə hər iki trayektoriyadakı hadisələr tez-tez törədilər və marağa iki tərəf də birlikdə və qısa məsafə qət edilməklə çata bilər. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı siyasi şəxslər və siyasi qurumlar eyni marağa paralel olmayan xətlərlə çatmaq üçün də siyasi aktlar həyata keçirə bilərlər. Bəzən **perpendikulyar** xətlərlə də siyasi trayektoriya xətti müəyyən edilə bilər. Belə olan zaman, siyasi hadisələr arasında kəskin toqquşmalar baş verə bilər. Bir trayektoriyanın siyasi aktı digər trayektoriyanın siyasi aktları ilə toqquşma anında, nəticəsində nəzərdə tutulan siyasi hadisələr törədilməyə də bilər. Bir trayektoriyada törədilən hadisə toqquşma zamanı digər trayektoriyadakı hadisəni tamamilə uzaqlaşdırırsa bilər. **Siyasi rəqabət mübarizəsi zamanı siyasi maraqlara çatmaq üçün rəqib trayektoriyasına paralel trayektoriya ilə siyasi hadisələrin törədilməsi daha məqsəduyğun olar.** Bu zaman rəqib trayektoriyadakı siyasi hadisələr hətta öz trayektoriyasındakı hadisələri də sürətləndirə bilər. Düzdür, burada da siyasi hadisələrin nisbətən trayektoriyadan uzaqlaşdırılması baş verə bilər. Qismən uzaqlaşdırılmış siyasi aktı dartma və cazibə qüvvələrinin köməyi sayəsində təkrar olaraq baza trayektoriyasına cəlb etmək olar. Lakin, perpendikulyar, kəsişən, toqquşan trayektoriyadakı hadisələri isə geri qaytarmaq mümkün olmaya bilər. Toqquşma anında siyasi hadisə, akt tamamilə öz forma və məzmununu dəyişə bilər. Belə olan halda, siyasi hadisələr trayektoriyasının istiqaməti də dəyişər və əsas maraq istiqamətindəki trayektoriyadan kənara gedər. **Paralel trayektoriyalı yarışmada** rəqibə qalib gəlmək və əsas siyasi marağa tez çatmaq üçün siyasi hadisələrin törədilməsi prosesinə çoxlu sayda güclü siyasi vasitələr cəlb edilməlidir ki, bir tərəfdən bu siyasi vasitələr güclü təsirlər göstərərək, ardıcıl güclü hadisələrin törədilməsini təmin etsinlər, digər tərəfdən isə proseslərin gedişatı ilə yaradılan, əmələ gələn güclü enerji təsirləri onunla eyni marağa çatmaq üçün müəyyən edilən rəqib trayektoriyasındakı siyasi hadisələrin öz siyasi trayektoriyasından kənara çıxmalarını təmin etsin. Belə olan halda, rəqibin siyasi trayektoriyasında siyasi hadisələrin baş verməsi, siyasi aktların törədilməsi prosesləri dayana bilər və yaxud da əsas maraq istiqamətindən başqa istiqamətə yönələ bilər. Buradan belə bir məntiqi nəticəyə gəlinir ki, çoxlu sayda güclü vasitələri cəlb etmək yolu ilə siyasi trayektoriyadakı hadisələri törətməyə nail olmaq olar. Güclü hadisələr trayektoriyasının enerjisi, təsir zolağına onunla paralel istiqamətli olan, lakin rəqib siyasi hadisələr törədən trayektoriyadakı hadisələri zəiflədə bilər və ya qarşısını ala bilər.

Belə proseslərə eyni maraqlar uğrunda mübarizə aparan siyasi vasitələrin rəqabət mübarizəsi demək olar. İki paralel trayektoriyanın birində daima güclü siyasi aktlar həyata keçirilərsə, bu aktların yaratdıqları təsirlərin enerji zolağı onunla paralel olan trayektoriyadakı hadisələri öz məqsədyönlü istiqamətli trayektoriyasından kənara çıxara bilər. Həmçinin, güclü cazibə qüvvəsi ilə öz tərkibinə qata bilər. Buradan belə bir məntiqi nəticəyə gəlinir ki, güclü hadisələr ya güclü itələmə qüvvəsinə malik olur, ya da digər hadisələri öz tərkibinə qatır.

Siyasi aktların (hərəkətlərin, hadisələrin) təsirlərinin müəyyən edilməsinin əsasları

Siyasi hadisələrin təsirləri cəmiyyətdə, real həyatda **emosiyalarla**, yəni, ətrafın, siyasi vasitələrin verdikləri **reaksiya və münasibətlərlə** müəyyən edilir. Qeyd edildiyi kimi, hər bir siyasi hadisə ətrafında enerji sahəsi əmələ gətirir. Bu enerji sahəsinin də öz **əhatə dairəsi** və **obyektləri** olur. Həmin əhatə dairəsinə siyasi hadisələrin təsirini obyektlərin reaksiyaları (emosiyaları, münasibətləri) ilə müəyyən etmək olar. Məsələn, bir siyasi akt həyata keçirilərkən təbii olaraq bu aktın siyasi təsiri və əhatə obyektli olur. Əhatə obyektinə siyasi hadisə müəyyən təsir göstərir. Təsirlər zamanı tətbiq edilən qüvvələr (dartma, cazibə və itələmə) obyektləri ya yerlərindən tərpədirilər, ya hərəkətlərinin qarşısını alaraq nisbi dayanıqlıq vəziyyətinə gətirirlər, ya da sürəti azaldırırlar. Emosiyalar (reaksiyalar və münasibətlər) mənfi və müsbət ola bilər. Eyni zamanda azdan çox qədər dərəcələyə bilər. Təsir enerjisindən əmələ gələn emosiyalar istər-istəməz obyektin (siyasi vasitənin) hərəkətə gətirilməsinə və ya müəyyən hərəkətlərdən çəkilməsinə səbəb olur. Emosiyalar (buna qıcıqlanmalar da demək olar) nəticəsində siyasi vasitələr hərəkətə gətirilərkən, təbii olaraq maraqları və məqsədləri yaradır. Yəni, maraq və məqsəd mövcudluğu hərəkəti törədən və istiqamətini müəyyən edən amilə çevrilir. Emosiyalar siyasi vasitələrdə mübarizə etmə, mübarizəyə qoşulma anını, vəziyyətini yaradır. Ola bilər ki, siyasi hadisələrin dalbadal törədilməsi bir müddət üçün ətrafdakı siyasi mühitə mənfi emosiyalar bəxş etsin. Lakin, məqsədli trayektoriya müəyyən edilibsə və qanunauyğunluqlar gözlənilirsə, onda, mənfi emosiyaların çoxluğu nəticədə çoxlu sayda müsbət siyasi hadisələrin törədilməsinə gətirib çıxaracaq. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əsasən baza trayektoriyasındakı siyasi hadisələr məntiqli şəkildə və qanunauyğun olaraq törədilməlidir. Qanunauyğunluq olan yerdə istər-istəməz bir müddətdən sonra siyasi hadisələrin mənfi təsirləri müsbət siyasi hadisələrin törədilmə şəraitini əmələ gətirəcəkdir. Siyasi hadisələrin təsir dərəcələri emosiyalarla (reaksiyalarla) müəyyən edilir. Emosiyalar (reaksiyalar, münasibətlər) da müəyyən vəziyyətlərdir. Məhz bu vəziyyətlər nəticəsində siyasi şərait yaranır və növbəti siyasi hadisələr törədilir. Siyasi münasibətlər, siyasi reaksiyalar və emosiyalar siyasi enerji mühitinin əsas tərkibini təşkil edir. Məhz bu vəziyyətlərin təsirləri və qüvvələri ilə canlı siyasi vasitələr öz hərəkətlərini davam etdirirlər.

Cəmiyyətin inkişaf etdirilməsinin əsasları

Cəmiyyətin inkişaf etdirilməsi **emosiyalara (reaksiyalara və münasibətlərə)** bağlıdır. Cəmiyyəti inkişaf etdirmək üçün əvvəlcə çoxlu sayda məqsədlər və maraqlar müəyyən edilməlidir və siyasi vasitələri də bu məqsəd və maraqlara cəlb etmək lazımdır. Burada siyasi vasitələr dedikdə, əsasən şəxslər və siyasi qurumlar nəzərdə tutulmalıdır. Maraqları təmin etmək üçün siyasi vasitələri hərəkətə gətirmək lazımdır. Bunun üçün çoxlu sayda emosiyalar, yəni, siyasi hadisələrin təsirləri vəziyyətləri tətbiq edilməlidir. Emosiyalar (reaksiyalar və münasibətlər) siyasi hadisələrin təsir qüvvələri olaraq dartma, itələmə və cəlb etmə qüvvələrini meydana gətirəcək və nəticədə siyasi hadisələr trayektoriyalar üzrə sürətlə hərəkətə gələcək. Burada yuxarı siyasi şəxslər və siyasi qurumlar tərəfindən maraqlar müəyyən edilərkən, həmin maraqların təminatı istiqamətindəki trayektoriyalar müəyyən edilməlidir. Elə bir vəziyyət yaradılmalıdır ki, siyasi vasitələr vahid trayektoriyalara, yəni, müəyyən məqsədli istiqamətlərə düzülünlər.

Siyasi inkişaf müəyyən siyasi proseslər mərhələsindən keçir. Cəmiyyətdə siyasi inkişafa nail olmaq üçün siyasi vasitələr olan siyasi şəxslər və siyasi qurumlar tərəfindən **ilk növbədə** siyasi maraq və məqsədlər müəyyən edilir. **İkinci addım** olaraq, qanunauyğunluqlara əsasən maraq yolları müəyyənləşdirilir. **Üçüncü addım** olaraq, maraq obyektinə çatmaq üçün müəyyən ərazini, məkanı, obyekti əhatə edən siyasi vasitələr (sənədlər) hazırlanır. **Dördüncü addım** olaraq, maraq yolunda (trayektoriyasında) böyük siyasi hadisələr törədilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu hadisələr əhatə etdiyi obyektin maraq və mənafeyinə toxunmaq üçün mütləq təsirlər göstərəcək. Siyasi hadisələrin törədilməsi istər-istəməz siyasi vasitələrin emosiyalarını yaradacaq və yaradılmış emosiyalar digər siyasi vasitələri baza trayektoriyası ətrafına cəlb edəcək. Bütün maraqlı siyasi vasitələri hərəkətə gətirəcək. **Beşinci addım** olaraq, hadisələri törətmək üçün hərəkətə gətirilən siyasi vasitələri müəyyən məqsədli trayektoriyalara düzmək lazımdır. **Altıncısı** siyasi hadisələri qorumaq lazımdır. Bütün bu təkrar dövriyyə vuran və dalğalanan proseslərin başlanması və nisbi sonluğu siyasi cəmiyyətin inkişafı üçün proseslərin formalaşmasını müəyyən edir. İnkişaf prosesləri bir inkişaf dalğası üçündür. Növbəti inkişaf dalğaları üçün belə xarakterli proseslər təkrar olunmalıdır. Ümumiyyətlə, cəmiyyəti daima emosiyalar (qıcıqlanmalar) vəziyyətində saxlamaq lazımdır. Belə olan halda, siyasi vasitələrin emosiyaları (reaksiyaları və münasibətləri) bu vasitələri hərəkət vəziyyətində saxlayacaqdır. Hərəkət vəziyyəti isə inkişafa səbəb olacaqdır. Emosiyalar siyasi aktlar başlanan kimi də başlaya bilər. Elə də ola bilər ki, emosiyalar siyasi aktların nəticəsindən sonra və yaxud da prosesin baş verməsinin müəyyən anından sonra başlasın. Emosiyaların təsiri ilə siyasi vasitələrin hərəkətləri isə qanunauyğun çərçivələrə salınmalıdır ki, bu vəziyyətə də idarəetmə vəziyyəti demək olar. Siyasi inkişaf dalğaları törəmə xüsusiyyətlərinə də malikdir. Belə ki, birinci inkişaf dalğasının bəzi tərkib elementləri baza kapitalından, ikinci inkişaf dalğasının tərkib elementləri baza kapitalına çevrilmiş birinci inkişaf

dalğasından, üçüncü inkişaf dalğasının tərkib elementləri isə ilkin baza, birinci və ikinci inkişaf dalğalarının yaratdıqları baza vasitələrindən də törəyir. Hər bir inkişaf dalğası baza qata çevrildikdən sonra növbəti inkişaf dalğaları üçün mənbə vasitələri rolunu oynayır.

Siyasi hadisələrin (siyasi aktların) mənbəyi, başlanğıcı

Siyasi hadisələr ardıcıl törədilmə xüsusiyyətlərinə malik olur. Siyasi hadisələrin tərkibi toplanmış aktlardan, hərəkət vəziyyətlərindən, hərəkət xüsusiyyətlərindən formalaşır. Siyasi hadisələrdə formalaşma prosesləri və tərkib elementləri varsa, qeyd etmək lazımdır ki, mütləq şəkildə formalaşma mənbələri də vardır. Siyasi hadisələrin mənbələri siyasi şəraitlərdən, siyasi vəziyyətlərdən əmələ gəlir. Burada siyasi şərait və vəziyyətlər siyasi aktları hərəkətə gətirərək, siyasi hadisələri törədirlər. Siyasi hadisələrin mənbələri zamana və tələbatla, marağa, məqsədə əsaslanan siyasi şərait, reallıq və vəziyyətlərdən ibarətdir. Siyasi hadisələrin, siyasi aktların mənbələri çoxpilləlidir. Burada bir və ya bir neçə siyasi hadisənin baş verməsi nəticəsində çoxlu sayda şəraitlərin, vəziyyətlərin meydana gəlməsi, yeni hadisələr üçün mənbə rolunu oynayır. Siyasi mənbələr **ilkin** və **sonradan artan** mənbələr xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Siyasi hadisə baş verən zaman mövcud olan şərait, təsirlər siyasi hadisələri törətmək üçün siyasi vasitələri hərəkətə gətirirlər. Böyük siyasi təsirlərə malik olan siyasi hadisələrin, siyasi aktların mənbələri qismində çoxlu sayda kiçik və orta güclü təsirə malik olan hadisələr (aktlar, hərəkətlər) və siyasi şəraitlər, vəziyyətlər çıxış edir.

Ümumiyyətlə, siyasi hadisə siyasi hərəkət, siyasi akt deməkdir. Siyasi hadisə sonu bəlli olan hərəkət prosesidir və vəziyyətidir. Siyasi hadisə hərəkətə gətirilən vəziyyətlər varlığıdır. Siyasi hadisə bir varlıq formasıdır. Siyasi hadisə nəticələnən və təsirlənən varlıqdır, məfhumdur. Bir böyük siyasi hadisənin törədilməsi nəticəsində daha böyük və həmçinin, çoxlu sayda kiçik hadisələr törəndiyindən, burada böyük hadisələrin və vəziyyətlərin özləri də kiçik hadisələrin mənbələri rolunda çıxış edir. Siyasi hadisələrdə mənbə əsasən siyasi hadisələrdən qabarıq. Burada mənbələr də əsasən siyasi vəziyyətlər hesab olunurlar. Belə bir siyasi prinsipdən çıxış etmək olar: **Bir siyasi hadisə digər hadisələr mənbəyinə çevrilir. Mənbə mənbədən törəyir. Mənbə mənbəni formalaşdırır.**

Ümumiyyətlə, nəyinsə baş verməsini, hərəkət anında nəticələnən və təsirlənən vəziyyəti bir hadisə kimi başa düşmək olar. Hadisə baş verəndə, hadisə törədiləndə, nələrsə, kimlərsə hərəkətə gəlirlər. Bu zaman zehni, fiziki güc tətbiq edilir. Canlı və cansız aləm hərəkətə gətirilir. Məhz siyasi hadisələr də canlı və cansız aləmin, siyasi, ictimai, o cümlədən maddi və mənəvi tələbatın ödənilməsi naminə mövcud varlığın nəticələnən hərəkət vəziyyətinə gətirilməsi deməkdir. Burada hərəkət və hadisə eyni məzmunla malikdir. Hərəkət ediləndə başlanğıc və sonu olan hadisə törədilir. Hərəkətin başlanğıc və sonu siyasi hadisələri əmələ gətirir. Hərəkət başlayarkən hadisənin törədilməsi də başlayır. Burada siyasi hərəkət siyasi hadisəni başladır. Siyasi şəxslər cansız siyasi vasitələrdən istifadə

edərək hərəkətə gələn zaman siyasi hadisənin də başlanğıcı meydana gəlir. Bu baxımdan siyasi hadisə siyasi hərəkətin özü məhsuludur. Siyasi akt da siyasi hadisədir.

İlkin siyasi inkişaf dalğasının müəyyən edilməsinin əsasları

Cəmiyyətlərdə ilkin siyasi inkişaf dalğasını müəyyən etmək üçün ilkin siyasi vasitələrin (canlı və cansız) olması vacibdir. İlkin siyasi vasitələr kimi əmək sərf edən, əmək qabiliyyətinə malik olan siyasi şəxslər, o cümlədən, siyasəti icra edənlər, qərarları qəbul edənlər, bir sözlə, siyasi şəxsi heyət, həmçinin, cansız siyasi vasitələr olan siyasi institutların, siyasi sənədlərin olması vacibdir. Bununla yanaşı, siyasətin icra vasitələrindən biri olan maliyyə vəsaiti lazımdır. Yuxarıda sadalananlar siyasətdə iştirak edən vasitələrdirlər. İlkin inkişaf dalğası mövcud olan ilkin vasitələrdən, başlanğıc varlıqlardan sonra müəyyən edilir. Başlanğıc vasitələrə isə ilkin kapital demək olar. İlkin inkişaf dalğası məhz ilkin kapital üzərində formalaşır. İlkin kapitalın özünün hərəkətə gətirilməsi, eləcə də, əlavə kapitalların cəlb edilməsi ilə ilkin siyasi inkişaf dalğası meydana gəlir və baza kapitalının güclənməsinə əsaslanır. Boş bir ərazidə, məkanda qoyulan vasitələri-tikinti – yaşayış obyektlərini, istehsal obyektlərini, infrastruktur vasitələrini ilkin kapital hesab etmək olar. Bu bir növ boş bir sahədə ilkin yaşayış məskəninə salınmasına bənzəyir. İlkin yaşayış məskənidən sonra bu məskəndə yeni məktəblərin inşası, istehsal müəssisələrinin inşası, infrastrukturun yaradılması və genişləndirilməsi, ticarət obyektlərinin yaradılması ilkin inkişaf dalğası nəticəsində mümkün olur. İlkin inkişaf dalğası nəticəsində siyasi vasitələrin sayı və gücü, həcmi və miqdarı da artır. İlkin kapitalın həcmi artdıqca, çoxlu sayda vasitələr meydana gəlir və həmin siyasi vasitələr növbəti inkişaf dalğalarını əmələ gətirirlər. İnkişaf dalğaları varlıqdan varlıq, sərmayə üzərində sərmayə, kapital üzərində kapital, əmlak üzərində əmlak, siyasi fikirlər üzərində siyasi fikirlər əmələ gətirirlər. Siyasi inkişaf dalğaları zamanı siyasi kapital ədədi və ya həndəsi silsilə ilə artır. Artımlar qüvvə ilə olur. İlkin kapitalın artımı, hərəkəti nəticəsində meydana gələn təsir qüvvələri növbəti siyasi vasitələri əmələ gətirir. Kapitallardan törəmə kapitallar meydana gəlir. Bir kapitalın hərəkətə gəlməsi, bir kapitaldan başqa kapital üçün istifadə edilməsi və yeni kapitalların yaradılması üçün ilkin kapitalın forma və məzmununun, həcmnin və sayının, miqyasının və miqdarının dəyişdirilməsi baş verir. Bu proseslər zamanı elə olur ki, kapital öz formasını qismən dəyişir, bir vasitə itir və yaxud kapitalın müəyyən hissəsi itir və yerinə böyük kapital gəlir. İnkişaf dalğası zamanı siyasi şəxsi heyət, digər siyasi vasitələr, ümumilikdə siyasi kapital hərəkətə gətirilir, kapital istifadə etmə vasitəsinə çevrilir, istifadə olunma obyektinə çevrilir, nəticədə artır və artırılır. Artmış kapital hərəkətə gələrkən, hərəkətə gətirilərkən meydana gələn güclü qüvvələrin yaratdıqları enerji siyasi vasitələrin böyük reaksiyasına (emosiyasına) səbəb olur və hərəkət, fəaliyyət nəticəsində növbəti kapitallar yaranır.

Siyasətdə məsafə və zaman anlayışı və zamanın qısaltdılmasının əsasları

Siyasi aktlarda, siyasi hadisələrdə hərəkətmə vəziyyəti mövcud olduğundan, eləcə də, maraqların təmin edilməsi naminə məqsədə çatma anlayışı mövcud olduğundan, siyasi hadisələrin, siyasi aktların zaman və məsafəyə (məkəndəyişmə) uyğun olaraq vəziyyətləri yaranır. Belə ki, təbii olaraq istənilən bir məqsədə çatmaq üçün yol qət edilir, zaman məsrəf olunur. Qəbul etsək ki, yaşadığımız aləmdə zaman və məsafə sonsuzdur, onda, hesab etmək olar ki, siyasi hadisələr də sonsuz trayektoriyalarla sonsuz məsafəyə və sonu bəlli olmayan uzun zamana bağlıdır. Lakin həyatın özündə nisbi başlanğıclar və nisbi sonluqlar olduğundan və vəziyyətlər arasında maraqlar da mövcud olduğundan, belə bir qənatə gəlmək olar ki, siyasi hadisələrin, siyasi aktların nisbi başlanğıc və sonluqları mövcuddur. Biz hesab edək ki, siyasi hadisələr insan həyatına, cəmiyyətin varlığına bağlı olduğundan, cəmiyyət yaşadığıca, siyasi aktlar və hadisələr də öz mövcudluğunu qoruyacaqdır. Əvvəlki mətnlərdə də qeyd edilmişdir ki, siyasi hadisələr məhz insanların maraqlarının təminatı üçün insanlar tərəfindən törədilir. Hər bir hadisə nisbi başlanğıca və sona, giriş və nəticəyə malikdir. Hadisənin başlanğıc və sonu arasında zaman amili olduğundan mütləq şəkildə məsafə amili də vardır və yaxud da əksinə, məsafə qət edilməlidirsə, zaman da mütləq israf olunmalıdır. Hərəkət başlayan andan zaman da başlayır və məsafəyə uyğun olaraq gedir. Lakin, burada bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etmək olar. Əgər maraq uzun məsafəlidirsə, nisbi olaraq zaman da uzundur. Lakin hərəkətin sürəti zamanı qısalda bilər. Belə ki, nə qədər tez sürətlə hərəkət olarsa, zaman da bir o qədər qısalar və məqsədə tez çatmaq olar. Burada məqsəd yolu qısalır və yalnız tez hərəkət prosesində zaman qısalar. Siyasi maraqları da tez təmin etmək və qarşıya başqa yeni-yeni məqsədlər qoymaq üçün siyasi vasitələri gücləndirmək lazımdır. Siyasi vasitələrin güclənməsi emosiyaları yaradacaq, reaksiyaları artıracaq və nəticədə siyasi vasitələrə güclü təkan olacaq. Güclü və artan enerji nəticəsində tez-tez siyasi hadisələr törədiləcək və beləliklə, məqsəd yolunu getmək üçün zaman amili qısalacaq. Zamanların tez-tez qısalması çoxlu maraqların təminatına gətirib çıxaracaqdır. Bu baxımdan da inkişaf dalğalarının da tez-tez gəlməsi üçün siyasi vasitələri gücləndirmək və ətrafa emosiyaları, reaksiyaları gücləndirmək lazımdır ki, zaman da qısalсын və maraqlar tez-tez təmin edilsin. Cəmiyyətin inkişafı məhz siyasi inkişaf dalğalarından asılıdır. Lakin zamanı qısaltmaq və tez-tez maraqları təmin etmək naminə edilən güclü hərəkətlər zamanı qanunauyğunluqların qorunması vacibdir. Əks halda, ümumiyyətlə, maraqların təminatı zamanı gedilən yolda qalmaq və geri qayıtmaq olar. Bu bütün qüvvələri sərf edərək (maliyyə vəsaiti, işçi qüvvəsi, inşaat materialları) qanunauyğunluq gözlənilmədən, tikintinin qaydaları kobud şəkildə pozulmaqla, tez bir zamanda tikilən böyük bir evə bənzəyər. Həmin böyük ev (bina) bir müddətdən sonra (ağırlıq üzərinə ağırlıq, yük üzərinə yük gəldikcə) uça bilər. Bu baxımdan da

istənilən siyasi hərəkət qanunauyğunluğa, yəni, uzun müddətdən bəri toplanılmış təcrübələrə əsaslanaraq həyata keçirilməlidir. Siyasi maraqları təmin etmək naminə zamanı qısaltmaq üçün **normalar** anlayışı da tətbiq edilməlidir. Belə ki, siyasi vasitələr də normadan artıq yerinə yetirilərsə, bu zaman əmələ gəlmiş artıq güc ümumilikdə siyasi hadisələri öz hərəkət trayektoriyasından kənara çıxra bilər və nəticədə maraqların təmin olunması üçün hərəkət dayanar. Digər tərəfdən də siyasi hərəkətlərin məharətlə, yüksək təcrübəyə əsaslanaraq törədilməsi də, yəni, siyasi trayektoriyanın yüksək səviyyədə təşkili və **idarəedilməsi** də əsas tələb edilən amil olmalıdır. Siyasi vasitələrin tərkibi, siyasi vasitələrin özləri də yüksək səviyyədə olmalıdırlar. Məsələn, siyasi institutlar çox dərindən real siyasi şəraiti və vəziyyəti tədqiq etməlidir, bunun üçün həmin institutun elmi bazası güclü olmalıdır, həmçinin, siyasəti icra edən siyasi qurumlarda yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik olan kadrlar, mütəxəssislər toplanmalıdır, yüksək tələblərə cavab verən siyasi sənədlər hazırlanmalıdır, böyük maliyyə vəsaiti tələb olunmalıdır və s. Siyasi vasitələrin birgə şəkildə, cəmlənmiş formada və qanunun tələblərinə uyğun olaraq hərəkətə gətirilməsi nəticəsində meydana gələn güclü enerji ümumilikdə trayektoriyada hərəkətlərin sürətlənməsinə səbəb olar və məqsədə çatmaq üçün zaman da qısalar.

Siyasi qanunauyğunluqların əsasları

İnsanlar yaşadıkları həyatda, cəmiyyətlərdə öz maddi və mənəvi tələbatlarının təmin edilməsini müəyyən normalarla həyata keçirirlər. İnsanların yaşayış tərzini, hərəkətləri, fəaliyyətləri də məhz müəyyən ölçülərlə, kəmiyyət və miqdarla, sayla müəyyən edilir. İnsanlar arasındakı əlaqələr, insanların yaşayış tərzləri də münasibətlərlə müəyyən edilir. Münasibətlərlə həyat tərzinin müəyyən edilməsi həyatdakı prosesləri əmələ gətirir. Həyat qanunauyğunluqları təkrarlanan həyat tərzindən yaranır. Qanunauyğunluqlar, yəni, normalar insanlar yaşadığıca meydana gəlir. Qanunauyğunluqlar insanların tələbat meyarlarından formalaşır, təcrübə həyata əsaslanır. İnsanlar yaşadığıca əldə etdikləri təcrübə əsasında qanunauyğunluqlar əmələ gəlir. Siyasi qanunauyğunluqlar da siyasi proseslərdən formalaşır. Siyasi hadisələr törədildikcə, siyasi aktlar həyata keçirildikcə siyasi normalar yaranır. Siyasi normalar da siyasi idarəetməni əmələ gətirir. Siyasi normalarla siyasət müəyyən edilir, siyasi mühit formalaşır. Siyasi normalar tələbat və meyarlardan, ölçülərdən əmələ gəlir. Belə proseslər siyasi qaydaları formalaşdırır. Siyasi qaydalar məhz bütün siyasi proseslərdə yaranır. Siyasəti icra edən şəxslər siyasi qaydalarla siyasəti, siyasi prosesləri idarə edirlər. Normal və münasib olan siyasi hadisələr də məhz siyasi qanunauyğunluqlarla törədilir. Qanunauyğunluqların formalaşması üçün uzun müddətli təcrübələr tələb olunur. Siyasi vəziyyətlər və hər bir siyasi hadisənin nəticəsinin yaratdığı

siyasi şərait, təkrar-təkrar meydana gələrkən, üst-üstə toplanarkən siyasi qanunauyğunluqları əmələ gətirir. Siyasi qanunauyğunluqların formalaşmasında siyasi tələbat, siyasi hadisələrin təsirləri, siyasi cərəyanlar, siyasi reaksiyalar (emosiyalar, münasibətlər) iştirak edir. Siyasi hadisələr təkrar törədildikcə, əldə olunan siyasi nəticələrin ölçülməsi, tələbata cavab verməsinin ölçülməsi nəticəsində qanunauyğunluqlar meydana gəlir. Qanunauyğunluq daima siyasi hadisələr törədilməklə əldə olunan siyasi nəticələrin insanların tələbatına, istəyinə, real şəraitə uyğun və münasib olmasından əmələ gəlir. Siyasi proseslərin formalaşmasında iştirak edən bütün elementlər, münasibətlər siyasi qanunauyğunluqları formalaşdırır. Siyasi qanunauyğunluqlar siyasi hadisələrin nəticələrinin mənfi və ya müsbət təsirlərindən, az və ya çox olmasından, münasib və ya qeyri-münasib olmasından əldə olunan nəticələrdən formalaşır. Ona görə də siyasi hadisələr törədilərkən qanunauyğunluqlara əməl edilməlidir. Qanunauyğunluqlar bir növ siyasi hadisələr üçün çərçivə, ölçü və norma rolunu oynayır. Qanunauyğunluqlar həmçinin, siyasi prosesləri tənzimləmək üçün qayda və göstərişlərdir. Siyasi qanunauyğunluqlar zamanı siyasi hadisələr müəyyən trayektoriyalara düzlülür. Maraqlar və istiqamətlər müəyyən edilir. Siyasi qanunauyğunluqlar siyasi prosesləri formalaşdırır, siyasi proseslər də qanunauyğunluqları yaradır.

Siyasi inkişaf dalğalarının formalaşmasında siyasi fikrin (düşüncənin, ideya və təkliflərin) rolu və əhəmiyyəti

Siyasi inkişaf dalğaları siyasi fikirlər, təkliflər və ideyalarla müəyyən edilir. Siyasi hadisələrin törədilməsi və siyasi aktların həyata keçirilməsi və siyasi fəaliyyətin müəyyən edilməsi əsasən siyasi fikir və düşüncələrə bağlıdır. Siyasi fikirlər siyasi ideologiyaları formalaşdırır. Siyasi inkişaf dalğaları da maraqların təmin edilməsinə yönəlmiş siyasi ideologiya üzərində formalaşır. Siyasi fikir və düşüncələr cəmiyyətdə yaşayan ayrı-ayrı şəxslərin, həyat təcrübəsi olan şəxslərin, adi şüur səviyyəsindən yuxarı şüur səviyyəsində olan şəxslərin, eləcə də siyasi rəhbərlikdə çalışan və daima siyasi proseslər içərisində olub, siyasi nəticələrlə tez-tez rastlaşan, real siyasi şəraitlə tez-tez üzləşən şəxslərin fikir və baxışlarından ibarətdir. Ümumiyyətlə, siyasi proseslər şəxslər tərəfindən şəxslər üçün törədildiyindən siyasi fikirlər də şəxslərə (insanlara) aid olur və insanlar üçün nəticələrə gətirib çıxarır. Siyasi fikirlər siyasi hadisələrin nəticələri olaraq reaksiya və emosiyalardır ki, şəxslərin bu münasibətləri siyasi inkişaf dalğalarını müəyyən edir. Siyasi fikirlər siyasi hadisələri törədir, siyasi hadisələr də yeni siyasi fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Məhz siyasi fikirlər, dərin düşüncələr, geniş nəticələrə gəlinmiş fikirlər maraqların təmin edilməsi üçün siyasi hadisələrin trayektoriyasının səmərəli olaraq müəyyən olunmasına şərait yaradır.

Cəmiyyətdə siyasi fikirlərin formalaşmasında siyasi institutlar- siyasi-tədqiqat mərkəzləri, informasiya vasitələri və analitik qurumlar, siyasətlə məşğul olan şəxslər və siyasət elmi ilə məşğul olan şəxslər rol oynayırlar. Siyasi trayektoriyalarda hadisələrin ardıcıl olaraq törədilməsi real siyasi nəticələrlə bağlıdır. Yəni, hər bir siyasi hadisənin törədilməsindən öncə törədilən siyasi hadisənin nəticələrindən sonra yaranmış fikirlər, gəlinmiş nəticələrə əsasən növbəti, real və məqsədli hadisələr törədilir. Siyasi maraqların təmini üçün siyasi hadisələr də trayektoriyalara düzülürlər və planlı şəkildə siyasi trayektoriya müəyyən edilir. Burada siyasi strategiya, planlar siyasi araşdırmaların nəticəsi olaraq qanunauyğunluqla müəyyən edilir.

Ümumiyyətlə, strategiya toplanmış fikirlərlə müəyyən edilir. Toplanmış siyasi fikirlər cəmiyyətin siyasi mühitinin formalaşmasını təmin edir. Siyasi fikirlər real və qeyri-real şəraiti özündə əks etdirir. Ola da bilər ki, siyasi fikirlər düzgün müəyyən edilməsin. Siyasi fikirlər siyasətin istiqamətini dəyişə də bilər və yaxud da siyasi hadisələrin müəyyən trayektoriya üzrə ardıcıl törədilməsini də dayandıra bilər.

Siyasi fikirlər, düşüncələr real və qeyri-real, düzgün və səhv, müsbət və mənfi, qəbul edilən və qəbul edilməyən, uyğun olan və uyğun olmayan, münasib və qeyri-münasib xüsusiyyətlərə malik ola bilər. Siyasi hadisələrin trayektoriyaya düzülməsi üçün qərarlar siyasi fikirlərdən əmələ gəlir. Siyasi fikirlər cəmləşir və yekun nəticələr əldə edilir.

Siyasi rəqabət mübarizəsində qalib gəlmənin əsasları

Qeyd edildiyi kimi, siyasi rəqabət mübarizəsi əsasən eyni və ya oxşar maraqların təmin edilməsi uğrunda iki və ya daha çox siyasi şəxsin, siyasi qrupun, siyasi tərəfin həyata keçirdiyi eyni və ya oxşar məzmunlu və yaxud da fərqli məzmunlu siyasi hadisələri törətmək və aktları həyata keçirməkləridir. Siyasi rəqabətdə rəqibə qalib gəlmək mübarizənin əsas mahiyyətini təşkil edir. Siyasi rəqabət mübarizəsində siyasi hadisələr, siyasi aktlar təbii olaraq eyni və ya müxtəlif başlanğıclardan bir nisbi sonluğa doğru uzanan və müxtəlif vəziyyətlərdə mövcud olan trayektoriyalarda düzülür. Hər bir siyasi tərəf çalışır ki, marağa tez çatsın. Bu məqsədlə bütün siyasi vasitələri hərəkət dövrünə cəlb edir. Siyasi rəqabət mübarizəsində qalib gəlmənin **ilkin şərti** siyasi vasitələrin (subyektlərin) güclü olmasıdır. Siyasi vasitələr güclü olarsa, trayektoriyada güclü hərəkət əmələ gələcək və trayektoriya boyunca təsir zolaqları da güclü olacaqdır. Təsir zolaqlarının güclü olması, emosiyaların (reaksiyaların) güclü olması siyasi hadisələrin ardıcıl olaraq sürətlə törədilməsi prosesini zəruri edəcəkdir. Bu anda zaman amili qısalacaqdır. Rəqib tərəfə nisbətən siyasi məqsəddə daha tez çatılacaqdır. **Növbəti şərt** maraqların əhəmiyyətli və məzmunlu, eyni zamanda faydalı, səmərəli

olmasından ibarətdir. Belə ki, siyasi şəxslər və siyasi qurumlarda siyasi reaksiyaları (siyasi münasibətləri, emosiyaları) məhz siyasi maraqların məzmunu yaradır. Yəni, qarşıya qoyulan məqsədlərin nələrdən ibarət olması və marağın mahiyyəti siyasi vasitələri hərəkətə gətirən amillərdir. **Digər bir şərt** olaraq siyasi hadisələrin trayektoriyalara düzülməsi üçün baza trayektoriyasının formalaşmasına xidmət edən siyasi ideologiyanın, məqsədli siyasi fikrin, düşüncənin düzgün müəyyən edilməsidir. Siyasi ideologiya maraqların təmin edilməsi üçün düzgün siyasi trayektoriya seçməlidir, xətti düzgün müəyyənləşdirməlidir ki, siyasi qanunauyğunluqlara əməl edilsin. **Daha bir şərt** olaraq qeyd etmək olar ki, siyasəti icra edən və qərarlar qəbul edən şəxslərdə siyasi aktların düzgün və qanunauyğun şəkildə törədilməsini həyata keçirmək məharətinin olması vacibdir ki, bu amil də siyasi vasitələrdən asılıdır. **Əlavə şərt** siyasi vasitələrin öz siyasi aktlarını rəqib tərəfdən qorumaq hərəkətidir. Siyasi şəxslər öz siyasi aktlarını törədərkən rəqib tərəfin trayektoriyası tərəfindən bu hərəkətlərin rəqib tərəfin hərəkətləri tərəfindən cəlb edilərək, udulmasına imkan verməməlidirlər. Siyasi hərəkətləri qorumaq üçün lazım olan anda, rəqib tərəfin siyasi hərəkətlərindən təhlükə gözlənilərsə, nəzərdə tutulan siyasi hadisəni törətməmək və bir qədər ara vermək lazımdır.

Siyasi inkişaf dalğalarının yaratdıqları qatların hərəkətmə xüsusiyyətlərinin əsasları

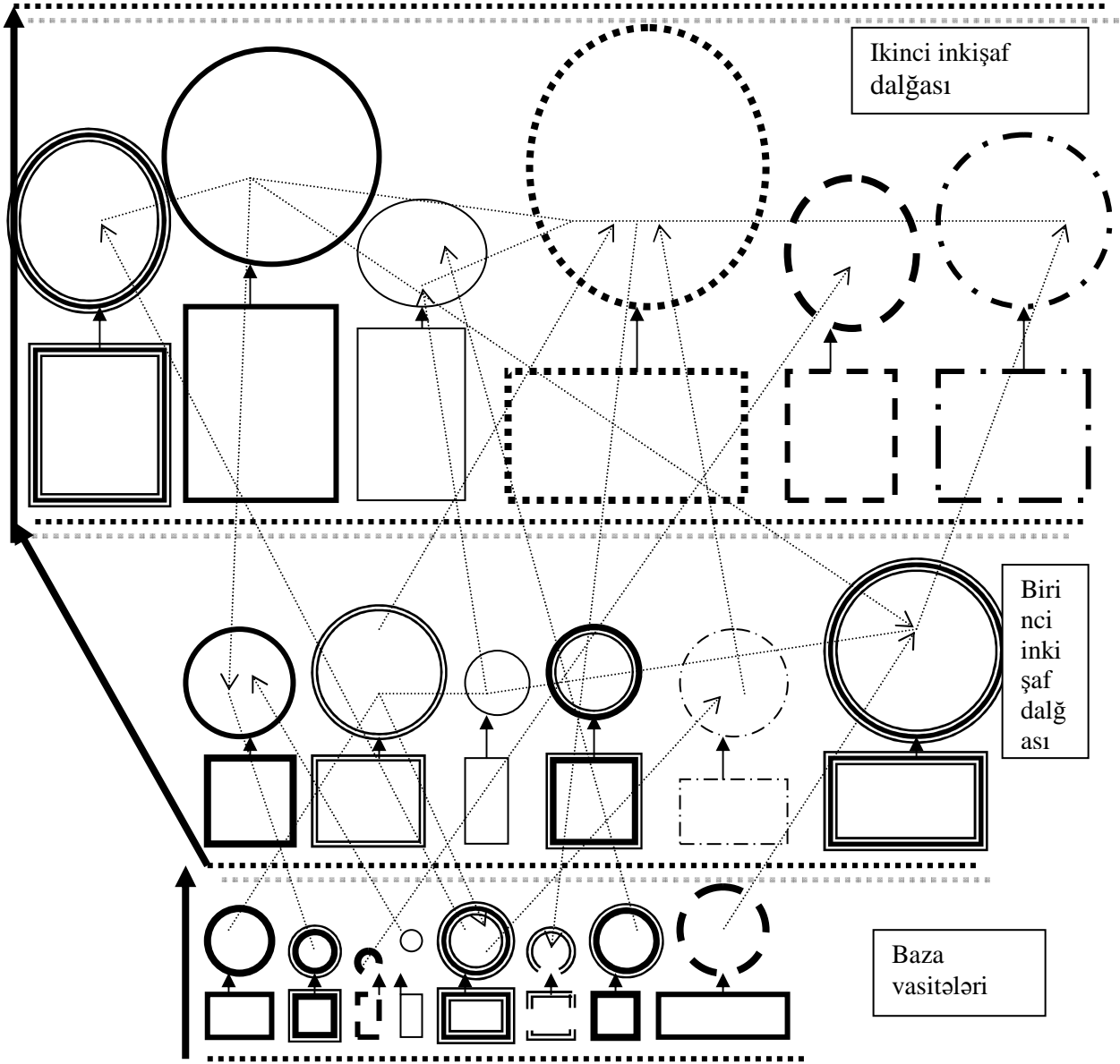
Cəmiyyətlərdə baza kapitalından, ilkin kapitaldan sonra siyasi proses dalğaları yaranmağa başlayır. Bu siyasi proses dalğaları baza kapitalı üzərinə əlavə kapitallar gətirir. Siyasi vasitələr üzərinə əlavə siyasi vasitələr gətirir. Siyasi inkişaf dalğalarının yaranması əsasən iki istiqamətdə mövcud olur. Birincisi, ilkin baza kapitalının özündən əmələ gəlir. Belə ki, baza kapitalının hərəkətə gətirilməsi, istifadəsi nəticəsində **törəmə vasitələr** meydana gəlir. Məsələn, müəyyən bir məkanda mövcud olan sənaye müəssisəsinin özünün fəaliyyəti nəticəsində, əldə olunan qazanclar, vasitələr hesabına həmin sənaye müəssisəsinin fəaliyyəti genişləndirilir və ölçüsü də böyüdülmür. Burada müəssisənin fəaliyyətini genişləndirmə prosesi tədricən müəyyən müddətdən sonra gələcək inkişaf dalğasının yaranmasına xidmət edir. Yəni, mənbə rolunu, əlavə vasitələr rolunu oynayır. Burada ilkin baza vasitələri daima hərəkətdə olaraq, əlavə vasitələr yaradırlar. İkincisi isə baza kapitalının üzərinə kənardan **əlavə kapitallar, vasitələr** gətirilir. Məsələn, bir sənaye müəssisəsi əvəzinə onun yaxınlığında daha bir və ya bir neçə sənaye müəssisələri tikilir. Eləcə də biri var mövcud qanunvericilik sənədində dəyişiklik edilir, biri də var ki, yeni qanunlar qəbul edilir. Əlavə gələn vasitələrin də bir tərəfi yenə də baza vasitələrinə bağlı olur. Məsələn, mövcud istehsal müəssisəsindən vergilərin tutulması ilə ümumi büdcənin bir qismi formalaşır. Həmin büdcədən ayrılan vəsaitlər nəticəsində əlavə müəssisələr tikilir. Birinci inkişaf dalğasının əsas mənbə vasitələri rolunda baza

kapitalı, vasitələri və əlavə vasitələr çıxış edir. Baza vasitələri üzərinə gələn əlavə vasitələrin birgə fəaliyyəti mövcud olur. Burada inkişaf dalğalarının yaratdıqları qatlar bir-biriləri ilə qarşılıqlı və birgə fəaliyyət göstərir, vasitələr hərəkət edirlər. **(Bax, sxem 19)** Siyasi inkişaf dalğalarının yaratdıqları qatların tərkib elementləri bir-birilərini əvəzləyir, nəticədə qatların tərkibindəki vasitələrdə forma və məzmun dəyişikliyi baş verir. Baza kapitalı ilə ilkin inkişaf dalğasının yaratdığı vasitələr də növbəti inkişaf dalğaları üçün mənbələr rolunda çıxış edirlər. Mənbə vasitələri artan gücə və təsirə malik olurlar. Siyasi inkişaf dalğalarının gücü də toplanmış həmin vasitələrin gücündən asılı olur. Bu baxımdan üçüncü inkişaf dalğasının gücü ikincidən daha üstün olur. Siyasi inkişaf dalğalarının qatlarının yaranması üçün müəyyən zaman lazım olur. Belə ki, siyasi vasitələr hərəkətlər zamanı meydana gəlir. Həmin hərəkətlər də zamana bağlı olur. Zaman tələb olunur ki, siyasi vasitələrin mənbələri formalaşsın. Siyasi dalğaların tərkibi olan vasitələrin bir-birilərinə keçmələri nəticəsində əvəzləmə, yeniləmə prosesləri baş verir. Siyasi inkişaf dalğalarının əmələ gətirdikləri qatlar da xassələnir. Belə ki, **alt, orta və üst qatlar** əmələ gəlir. Siyasi hadisələr törədilərkən bəzi siyasi vasitələr öz fəaliyyətinə görə alt, orta və üst qat arasında keçid prosesləri edirlər. Siyasi hadisələr bir qatdan o biri qata keçərək törədilə bilirlər. Burada siyasi inkişaf dalğaları bir-birilərinə keçirlər və zəncirvari prosesləri əmələ gətirirlər. Baza vasitələri olmadan siyasi inkişaf dalğalarını əmələ gətirmək mümkün ola bilməz. Baza qatlardakı siyasi hadisələr ümumiyyətlə, daima təkrar olaraq törədilmə xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Lakin elə də ola bilər ki, baza qatlardakı siyasi hadisələrin, siyasi vasitələrin bir çoxu yalnız əlavə və növbəti siyasi inkişaf dalğalarının gəlməsinə xidmət etsin və inkişaf dalğası gəldikdən sonra həmin vasitə istifadə edilməsin. Müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulan dövlət proqramlarını buna misal çəkmək olar. Eləcə də iş adamlarına dövlət tərəfindən birdəfəlik maliyyə yardımının göstərilməsi və güzəştlərin verilməsini də buna misal çəkmək olar. İmtiyazlar yalnız növbəti inkişaf dalğası üçün bazanın, mənbənin yaradılmasına xidmət edə bilər.

Siyasi inkişaf dalğaları siyasi mühitdə siyasi enerjini gücləndirir. Siyasi inkişaf dalğalarının əmələ gətirdikləri qatlar siyasi vasitələrin (siyasi şəxslərin) emosiyalarını daha da artırır. Bu zaman siyasi emosiyalar növbəti siyasi hadisələrin gəlişi üçün zəmin hazırlayır. Emosiyalar müxtəlif məzmunlu siyasi maraqların formalaşmasını təmin edir. Emosiyalar (reaksiyalar) zamanı maraqların təmin edilməsi üçün siyasi məqsədlər müəyyən edilir. Emosiyalar bir növ real siyasi şəraiti yetişdirir. Emosiyaları baza vasitələrini hərəkətə gətirir.

Sxem 19

Siyasi inkişaf dalğalarının qatları və qatlarının hərəkətmə xüsusiyyətlərinin əsaslarını göstərən sxem

Bu sxemdən görünür ki, baza siyasi vasitələr və hadisələr birinci və ikinci siyasi inkişaf dalğalarının əmələ gəlməsini təmin edir. Siyasi inkişaf dalğalarının qatlarındakı siyasi vasitələr bir-biriləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir, siyasi hadisələr bir-birilərini əvəzləyir, bir-birilərinə təsir edir.

Siyasi hərəkətlərin-siyasi hadisələrin, siyasi aktların qorunmasının əsasları

Siyasi hərəkətlər maraqları təmin etmək üçün siyasi şəxslər və siyasi qurumlar tərəfindən törədildiyindən, siyasi şəxslər öz maraqlarını yüksək səviyyədə təmin etmək və “maraq yolu”nu faydalanmış əsasda keçmək üçün öz hərəkətlərini, siyasi aktlarını, siyasi hadisələrini digər siyasi şəxslərin hərəkətlərindən qoruyur və müdafiə edirlər. Siyasi şəxslər öz hərəkətlərini kənar siyasi şəxslərin hərəkətlərindən əsasən siyasi rəqabət mübarizəsi zamanı qoruyurlar. Rəqib siyasi şəxs çalışır ki, məqsədə daha tez çatmaq və maraqlardan faydalanmaq naminə əks tərəfdə olan siyasi şəxsin siyasi hərəkətinin qarşısını alsın və rəqabətdə, siyasi mübarizədə tək qalib gəlsin. Siyasi hərəkətlər siyasi şəxslər tərəfindən ona görə qorunur ki, siyasi hərəkətlərin sonu nəticələnir və maraqlar təmin edilir. Siyasi hərəkətlərin qorunması üçün siyasi şəxslər tərəfindən **qoruyucu siyasi aktlar** törədilir. Qoruyucu siyasi qurumlar yaradılır. Siyasi hərəkətlərin, siyasi aktların qorunması üçün yenə də qoruyucu hərəkətlərin əsas mahiyyət və məzmununu, istiqamətlərini əks etdirən əlavə normativ qaydalar toplusu olan siyasi sənədlər qəbul edilir və icra edilir. Hətta siyasi şəxslər tərəfindən öz siyasi hərəkətlərini qorumaq üçün qoruyucu siyasi qurumlar da təşkil edilir. Məsələn, dövlətin hüquq mühafizə qurumlarının işinin təşkil edilməsi buna əyani sübutdur. Dövlət hakimiyyəti bütün sahələrdə öz siyasi hərəkətlərini, siyasi aktlarını qorumaq üçün silahlı qüvvələr yaradır. Həmçinin, silahlı qüvvələrin işini tənzimləmək məqsədilə hüquq normaları yaradır. Siyasi şəxslər, siyasi qurumlar öz fəaliyyət aktlarını qorumaq üçün taktiki gedişlərdən istifadə edirlər.

Siyasi aktları, siyasi hadisələri digər siyasi hərəkətlərdən, siyasi aktlar və siyasi hadisələrdən qorumaq üçün böyük siyasi hadisələr törədirlər, aktlar həyata keçirirlər. Törədilən böyük hadisənin təsir gücü və qüvvəsi qorumaq üçün nəzərdə tutulan siyasi aktlar ətrafında siyasi təsir qüvvəsi, enerji zolağı yaradır. Həmin enerji zolağı qorumaq üçün nəzərdə tutulan siyasi aktı kənar siyasi aktlardan qoruyur. Qoruyucu siyasi hadisənin təsiri güclü olmalıdır ki, kənar qüvvələrin təsirinə tab gətirsin və siyasi hərəkətləri qorumaq üçün kifayət qədər gücü çatsın. Siyasi hərəkətlərin müdafiəsi zamanı qoruyucu hadisələr, aktlar törədilərkən əmələ gələn dartma, itələmə və cazibə qüvvələrinin gücü elə olmalıdır ki, rəqib təsiredici siyasi aktı öz tərəfinə çəkərək, daxilinə, tərkibinə qatsın və ya itələmə qüvvəsi hesabına öz trayektoriyasından kənarlaşdırsın. Siyasi hadisələri qorumaq üçün siyasi şəxslər siyasi qurumlar tərəfindən yüksək taktiki gedişlər tətbiq edilir. Eləcə də, siyasi hadisələrin düzülüşünü əsaslandırılan siyasi ideologiya real və möhkəm prinsiplərə söykənməlidir.

Siyasi hadisələrin qorunmasını **iki əsasda, iki vasitə ilə** təmin etmək, həyata keçirmək olar: birincisi, eyni trayektoriya üzrə törədilən siyasi hadisələrin özləri ilə, ikincisi isə paralal trayektoriya ilə törədilən hadisələrin köməyi sayəsində. Birinci halda eyni sahə üzrə törədilən siyasi hadisə elə yüksək səviyyədə trayektoriyalara düzülməlidir və hadisələr ardıcılıqla yerinə yetirilməlidir ki, siyasi aktlar və siyasi hadisələr bir-birilərindən çox uzaqlaşmasınlar. Eyni trayektoriyada siyasi aktlar elə

törədilməlidir ki, maraq yolunda siyasi hadisələrin ardıcıl olaraq səhnələnməsi zamanı səhnələr arasında zəncirvari əlaqələr gücləndirilsin. Bir siyasi hadisənin gücü ardınca törədilən digər siyasi hadisə üçün təkan rolunu oynayır.

İkinci halda da siyasi aktlar elə yerinə yetirilməlidir ki, onların yaratdıqları siyasi enerji mühiti qorunması nəzərdə tutulan siyasi hadisələr üçün böyük cəlbəedici, mühafizəedici təsir göstərsin. Siyasi hadisələrin qorunması həmçinin, siyasi hadisəni törədən siyasi şəxsə, vasitələrin gücündən də asılıdır.

NƏTİCƏ:

Aparılmış təhlillər nəticəsində belə bir qənaətə gəldi ki, siyasətin tərkib hissələri olan canlı siyasi vasitələr öz maraqlarını təmin etmək üçün daima hərəkət vəziyyətində olurlar. Siyasi vasitələr hərəkət edərkən müəyyən təsir dərəcələrinə malik olan siyasi hadisələr törədirlər, aktlar həyata keçirirlər. Siyasi vasitələr bir-birilə sıx əlaqədə olaraq, müəyyən trayektoriyalarla hərəkət edirlər. Siyasi vasitələrin müəyyən istiqamətlərlə hərəkətə gətirilməsini siyasi ideologiyalar şərtləndirir, təmin edir. Siyasi ideologiyalar siyasi istiqamətlərin baza xətlərini təşkil edir. Maraqlar siyasi vasitələrin hərəkətə gəlməsinin əsaslarını təşkil edir. Siyasi vasitələrə təkan verən əsas məfhumlar qismində siyasi vasitələrin reaksiyaları (emosiyaları) çıxış edir. Siyasi hadisələr müəyyən trayektoriyalarla törədilir və bu zaman siyasi trayektoriyalar ətrafında siyasi enerji zolaqları yaranır. Həmin enerji zolaqları digər trayektoriyadakı siyasi hadisələrin törədilməsi üçün təkanverici qüvvə rolunda çıxış edir. Siyasi hadisələr bir trayektoriyadan digərinə keçərək əvəz olunur.

Siyasi vasitələrin cəmləşmiş hərəkəti siyasi prosesləri, siyasi cərəyan və siyasi axınları əmələ gətirir. Siyasi axınlar və siyasi cərəyanlar siyasi inkişaf dalğalarını yaradır. Siyasi inkişaf dalğaları baza və üst qatlarına çevrilir. Siyasi inkişaf dalğaları zamanı qatlar hərəkət edir və bu zaman qatlardakı siyasi hadisələr bir-birilərinə keçir.

Siyasi vasitələr hərəkət edərkən siyasi vəziyyətlər əmələ gətirir. Siyasi vəziyyətlər siyasi hərəkətlərin mövcud fəaliyyətini müəyyən edir. Siyasi fəallıq, siyasi aktivlik, siyasi anarxiya, siyasi boşluq və bu kimi vəziyyətlər siyasi hərəkətlərin vəziyyətlərini müəyyən edir. Siyasi hərəkətlərin müəyyən forma və məzmunları mövcud olur. Siyasi hərəkətlərin məzmunları və formaları siyasi sahələrdən və siyasi vasitələrin hərəkət vəziyyətlərindən asılı olur. Siyasi hərəkətlərin forma və məzmunları bir-birilərinə keçərək dəyişikliyə məruz qalır. Siyasi hərəkətlərin forma və məzmunları onların siyasi nəticələri və təsirləri ilə də müəyyən olunur.

Bu əsərdə siyasətin tərkib elementlərinin hərəkətinə iki aspektdən yanaşılmışdır. Birincisi, siyasi vasitələrin hərəkət xüsusiyyətləri qısa şəkildə təhlil edilmiş, ikincisi, siyasi vasitələrin hərəkətləri zamanı siyasi hərəkətlərin, siyasi aktların trayektoriyalarla düzülüşünün əsasları qeyd edilmişdir.

Siyasi vasitələr hərəkət edərkən siyasi hadisələr törədilir. Siyasi vasitələrin hərəkət forması bir cür olur, siyasi hərəkətlər isə fərqli ola bilərlər. Məsələn, canlı siyasi vasitələr siyasi sənədləri qəbul edirlər. Bu zaman siyasi vasitələrin hərəkətlərinin forma və məzmunları həmin siyasi sənədləri icra edərkən meydana gələn hərəkətlərin forma və məzmunlarından fərqlənir. Sənədlərin icrası zamanı istehsal sahələri yaranır. Burada hərəkət fərqli olur. Siyasi vasitələrin hərəkəti başqa formalı və

məzmunlu hərəkətləri, fəaliyyəti meydana gətirir. Bu baxımdan da hərəkətlər dəyişkən və bir-birinə keçidlə xarakterizə olunur.

Siyasi vasitələr siyasi rəqabət mübarizəsinə qoşulurlar. Siyasi rəqabət mübarizəsi zamanı eyni və ya oxşar məzmunlu maraqların təmin olunması uğrunda iki və ya daha çox siyasi şəxs, siyasi qurum iştirak edir. Siyasi rəqabət mübarizəsində qalib gəlmək üçün paralel trayektoriya ilə hərəkət edərkən, rəqibə qalib gəlmək və maraq hədəfinə daha tez çatmaq naminə güclü siyasi vasitələr hərəkət trayektoriyasına cəlb edilirlər.

Siyasət sonu olmayan bir proses olduğundan siyasətin tərkib hissələrinin hərəkəti də müxtəlifdir. Bu baxımdan çoxlu sayda fikirlər, mülahizələr, ideyalar bildirmək olar.

ELŞƏN MİSİR OĞLU NƏSİBOV

**SİYASƏTİN TƏRKİB HİSSƏLƏRİNİN
HƏRƏKƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Yığılmağa verilib: 07.01.2010. Çapa imzalanıb 14.01.2010.
Ş.ç.v.7.2. Tiraj 300 ədəd. Sifariş №7

DİA-nın mətbəəsi